

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift
2021-22

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2021-22

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Redaktion:

- Lektor, Ph.D. Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, jggj@hum.ku.dk
- Museumsinspektør, Ph.D. Peder Dam, Odense Bys Museer, pda@odense.dk
- Enhedschef, Ph.D. Morten Stenak, Slots- og Kulturstyrelsen, most@slks.dk
- Museumsinspektør, cand.mag. Peter Bavnshøj, Det Grønne Museum, pb@dgmuseum.dk
- Mag.art. Gudrun Gormsen, Tjørnevej 46, 7500 Holstebro, gudrun.gormsen@hotmail.com

Bidrag til tidsskriftet sendes til
Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, jggj@hum.ku.dk

ISSN 1604-4878
2022

Udgives med støtte fra
Landbrugets Kulturfond

Produktion:
Specialtrykkeriet Arco

Forsideillustration:
Pelsskind præsenteres, og kvaliteten vurderes. Foto: Dansk Pelsdyravlerforening.

Indhold

Forord	7
<i>Flemming Glatter Sørensen</i>	
“de var alle sammen øde den tid jeg købte dem” Aspekter af senmiddelalderlige godskompleksers samling, struktur, forvaltning og hoveri med eksempler fra slægterne Thotts og Trolles hovedgårde.....	9
<i>Per Grau Møller</i>	
Det fynske ryttergods og kulturlandskabet	51
<i>Holger Grumme Nielsen</i>	
Jagten i københavnerplantagerne	115
<i>Svend Aage Andersen</i>	
Livet på et boelsmandssted i Kærsholm i 1950'erne – Erindringer fra min barndom i Nordøsthimmerland	144
<i>Henning Otte Hansen</i>	
Minkavlens historie i Danmark 1930-2021	208

Forord

Hermed foreligger endelig et nyt nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift*. Selvom coronaen gradvist har sluppet sit restriktive og hæmmende tag i det danske samfund siden sidste udgivelse, så har forfattere og redaktion fortsat haft en del ophobne forsinkelser og udsatte opgaver at kæmpe med. For nu forhåbentlig at slippe ud af denne vedvarende forsinkelse, har vi i redaktionen besluttet at samle årgangene 2021 og 2022 i én dobbeltårgang, *Landbohistorisk Tidsskrift 2021-22*, hvorefter vi forventer atter at kunne udgive et nummer årligt og inden for det nominelle kalenderår. Det betyder, at *Landbohistorisk Tidsskrift 2023* rent faktisk kan forventes at udkomme inden udgangen af 2023.

Som altid har også nærværende udgave af *Landbohistorisk Tidsskrift 2021-22* været værd at vente på. Tidsskriftet består i denne dobbeltårgang af fem særdeles spændende artikler, hvoraf flere faktisk har præg af små afhandlinger. Dertil må de tilsammen siges at være såvel emnemæssigt og tidsmæssigt som geografisk bredt dækkende. Flemming Glatter Sørensen præsenterer i den indledende artikel "*de var alle sammen øde den tid jeg købte dem*" en grundig gennemgang af aspekter af senmiddelalderlige godskomplekser samling, struktur, forvaltning og hoveri med eksempler fra slægterne Thott og Trolles skånske og sjællandske hovedgårde. Tidligere formand i Landbohistorisk Selskab, Per Grau Møller, følger op med en ikke mindre grundig gennemgang af *Det fynske ryttergods og kulturlandskabet* i perioden 1670–1764, hvor bl.a. bygningsstruktur og produktion analyseres i forhold til kulturlandskabets inddeling i bygdetyper – alsammen rigt illustreret med en mængde fordelingskort. Fra Fyn går turen videre til Vestjylland, hvor Holger Grumme Nielsen gør rede for *Jagten i københavnerplantagerne*, hvor en række nyrige københavnske købmænd og grosserer i starten af 1900-tallet opkøbte vestjyske hedegårde med henblik på plantageanlæggelse; her undersøges det bl.a. nærmere i hvilket omfang jagt var et reelt motiv for anlæggerne. Tidsskriftets fjerde artikel er en selvoplevet erindringshistorie af Svend Aage Andersen om *Livet på et boelsmandssted i Kærsholm i '1950'erne*, der som et vigtigt supplement til det oftere bekræftede gårdmandsliv beretter om de daglige arbejdsopgaver hos en nordjysk husmandsfamilie. Endelig vil det nok ikke have undgået manges opmærksom-

hed, at et stykke dansk landbrugs- og landbohistorie tilsyneladende nåede sin ende i 2021. I den anledning har Henning Otte Hansen på redaktionens opfordring skrevet en opsummerende gennemgang af *Minkavlens historie i Danmark*.

God læselyst!

*På redaktionens vegne,
Gudrun Gormsen og Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen*

“de var alle sammen øde den tid jeg købte dem”

Aspekter af senmiddelalderlige godskomplekseres samling, struktur, forvaltning og hoveri med eksempler fra slægterne Thotts og Trolles hovedgårde

Artiklens emne er en undersøgelse af Axelsønnernes danske hovedgårde med tilliggende gods på Sjælland og i Halland, Skåne og Blekinge. Slægten Trolle arvede dele af dette gods. I artiklen inddrages hidtil ikke anvendt kildemateriale fra hovedgårdene Lillö, Hörby og Knabstrup, som kan bidrage til den eksisterende forskning om arrondering, godssamling og hoveri. Godskompleksernes geografiske opbygning og ejernes godserhvervelser undersøges med henblik på besvarelse af spørgsmålet om en godssamling omkring hovedgårdene forekom, og om hensigten var en styrkelse af hovedgårdsdriften. Hoveriets omfang og geografiske fordeling analyseres for at afgøre dets betydning for hovedgårdenes drift. Det vurderes endvidere, hvilke intentioner ejerne kan have haft med deres godspolitiske handlinger.

Axelsønnerne – en præsentation

Axelsønnerne tilhørte den skånske slægt Thott, mere præcist Härlövgrenen, der med sikkerhed kan føres tilbage til midten af 1300-tallet. Deres far Axel Pedersen var gift to gange, så de ni brødre omtales undertiden som de ældre og de yngre Axelsønner.

Brødrene dannede en kollektiv magtgruppe, der i 1400-tallets sidste halvdel havde afgørende indflydelse på den politiske udvikling i Kalmarunionen og Østersøområdet. Axelsønnernes økonomiske, militære og politiske magt hvilede på flere elementer, hvor det primære var deres jordegods og lensbesiddelser i Danmark og Sverige (inkl. Finland). Andre elementer var handelsvirksomhed i Østersøområdet med produkter fra gods og len tillige med investeringer i skibsparter og varepartier i samarbejde med deres netværk i østersøbyerne. Endvidere havde brødrene uvisse, men undertiden betydelige indtægter fra sørøveri og strandinger i lensområderne. Axelsønnernes økonomi var således mangesidig og bestod af indbyrdes forbundne elementer.

Baggrunden for at opretholde deres magtposition var et stærkt kollektivt sammenhold. Da nærværende artikel er fokuseret på jordegodset, gives der i

Axel Pedersen

~ (1) med Katarina Axelsdatter (Krogno)

Børn:

Peder Axelsen (død 1462)
Oluf Axelsen (død 1464) Vallø, Skullerup
Åge Axelsen (død 1477) Hjuleberg
Kjeld Axelsen (død 1454)

~ 2) med Ingeborg Ivarsdatter (Ivar Nilssons ätt)

Børn:

Erik Axelsen (død 1481)
Ivar Axelsen (død 1487) Härlöv-Lillö, Hörby, Knabstrup
Anders Axelsen (var død 1465)
Filip Axelsen (død 1464) Ordrup
Laurens Axelsen (død 1483) Næsbygård

Figur 1. Axelsønnerne og deres danske hovedgårde. Til højre Ivar Axelsens og Thottslægtens våbenskjold med røde og gule felter. Dateret til 1480'erne. Akvarel af Søren Abildgaard 1753. Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.

det følgende eksempler på den praktiske udførelse af Axelsønnernes godspolitik.

Sandsynligvis var den fælles godspolitik påbegyndt af faderen Axel Pedersen. Formålet var at bevare slægtens jordegods samlet inden for brødre kredsen og undgå en skadelig opsplittning og stridigheder. Det resulterede i indbyrdes fordeling og overdragelse af arverettigheder. Halvdelen af Vallø, som faderen fik som pantegods i 1419, gik i fædrearv til Oluf. I 1457 skødede Oluf, Ivar og Erik deres ejendom i Ordrupgård til Filip. Kjeld havde før sin død i 1454 været ejer af Ordrup. Faderen overdrog i 1421 de ældre Axelsønner – Peder, Oluf, Åge og Kjeld – sine rettigheder i deres mødrene arvegods. Åges mødrearv var Hjuleberg med gods i Halland, og i 1440 afgav Oluf sine rettigheder i Hjuleberg og alt tilliggende gods i Halland. I 1454 gav Kjeld Åge brev på sit mødrene gods. Ved skiftet i 1447 efter faderens død fik Ivar overdraget Lillö i Skåne og Hörby i Blekinge, selv om han ikke var den ældste søn. Eriks, Laurens' og Ivars andele i deres mødrene arvegods i Småland var for den enkelte arving opdelt og samlet på bestemte herreder.

Resultatet af den førte politik var, at et familiemedlem ikke alene rådede over sin egen del af det fælles gods, men også over de andres arvelodder. På Sjælland var det Oluf med Vallø samt Kjeld og Filip med Ordrup, i Halland var familiegodset overladt til Åge, og i Skåne var slægtens gamle arvegods Härlöv-Lillö under Ivar. Samarbejde og enighed var absolut nødvendigt for at holde sammen på og forvalte danske og svenske godsbesiddelser, der omfattede 38 hovedgårde og en samlet godsmængde på minimum 2.500 godsenheder.¹

Godssystemet i middelalderen

Fra 1100-tallet og frem til begyndelsen af 1300-tallet var landbruget hovedsageligt organiseret i en form for stordrift, der påvirkede landsbyernes struktur, da godsejerne ejede alle eller store dele af en landsbys gårde.² Godssystemet bestod nemlig af komplekser af storgårde, hvor en forvalter, kaldet *bryden*, var indsat til at styre gårdens drift. De førende slægter med meget jordegods ejede flere af disse hovedgårde. Arbejdskraften til gårdens drift blev leveret af *gård-sæder*, der havde mindre jordlodder på hovedgårdens grund og dertil betalte en mindre afgift. Yderligere fandtes i landsbyen *landboer*, fæstere, der lejede deres jord og betalte landgilde. Stordriften var for godsejeren en effektiv driftsform, da han både fik arbejdskraft og indtægter fra fæsterne og især fra bryden, der sad på den største gård.

Overgangen fra et stordriftssystem til et system med fæstegårde tog fart i anden halvdel af 1300-tallet, sandsynligvis påvirket af nedgangen i befolkningstallet forårsaget af pestepidemierne, der resulterede i mange øde og forladte gårde og mangel på arbejdskraft. Godsejerne blev følgelig tvunget til at sænke afgifterne på fæstegodset for at få gårdene besat. Det var nu blevet fordelagtigt, at deres jordegods blev lejet ud som fæstegårde, dvs. den, der fæstede gården, fik brugsret mod betaling af afgifter til jordejeren og ved at yde pligtigt hoveri.

I perioden 1375-1440 ændrede godstrukturen sig således afgørende. Ændringerne betød, at godserne voksede i størrelse, og at omfanget af strøgods, dvs. fæstegårde, der ikke lå samlet, men var spredt over større områder, voksede. Med udbredelsen af fæstegårde var det ikke mere nødvendigt af hensyn til arbejdskraften at eje alle gårde i en by som i storgårdenes tid, så godsejernes handel med jordegods kunne nu omfatte gårde beliggende i forskellige byer.

1 Sørensen 2020, s. 84-85, 96-98, 104, 124-125, 157 og på data-cd, kort 22 Småland.

2 For afsnittet, se Ulsig 1968, s. 117, 135, 203, 213-214 og 306-307; Christensen 1977, s. 305-306 og 416-418; Hørby 1980, s. 77-80 og 98-99; Det danske godssystem, s. 8 og 10-11; Jensen 2001, s. 453-458; Jensen 1994, s. 123-124 og 128; Rasmussen 2002, s. 24-26.

Opsplitning af gods var også en følge af, at der ved arveskifter tilstræbtes lige godt beliggende gods til arvingerne, hvilket splittede et samlet arvegods op.

Perioden efter 1440 og ind i 1500-tallet var efter Erik Ulsigs mening præget af godssamleren.³ Ulsig undersøgte opbygningen af en række adelsgodser i denne periode og fandt frem til en bestyrket antagelse om, at de store godsejere tilstræbte godskoncentration for at forbedre godsernes arrondering, dvs. samling af fæstegods omkring hovedgården, f.eks. gennem mageskifte og køb.

Godssystemets karakteristiske struktur ved middelalderens slutning var en følge af, at de store godsejere tilhørende rigsrådsadelen besad gods beliggende spredt på mange sogne og herreder i både Danmark og Sverige. For at effektivisere forvaltningen af det spredte fæstegods havde godsejerne flere hovedgårde bestyret af fogeder. En hovedgård med tilknyttede fæstegårde dannede et godskompleks. Hovedgårdens funktion var at inddrive fæstebøndernes landgilde og andre afgifter. Til de store hovedgårde kunne høre en avlsgård eller ladegård, hvis godsejeren drev hovedgårdens marker for egen regning. Omkring hovedgårdene var der som regel en kerne af gårde, hvorfra den hove-ripligtige arbejdskraft kunne indkaldes til hovedgårdens drift ved korn- og høst, kørsel og andet arbejde.

Det skal bemærkes, at når der i artiklen omtales fæstegodssystem, godskomplekser, strøgods, arrondering, m.m., så er det udelukkende termer anvendt i forskningssammenhæng. Det er ikke sproglige formuleringer, der eksisterede i datiden; betegnelsen 'hovedgårde' anvendes dog i kilderne.

I den landbrugshistoriske forskning er der således enighed om, at godssystemet i middelalderens slutning var et fæstegodssystem, hvor godsejeren var rentenyder, dvs. at den vigtigste indkomst var fæsternes landgilde og andre afgifter og ikke driften af selve hovedgården.

Godssystemet i middelalderens slutning

Godssystemets basisenhed var de mere eller mindre spredt beliggende fæstegårde, der blev forvaltet fra hovedgårde. Den enkelte godsejer kunne besidde flere hovedgårde, der hver for sig med fæstegårde udgjorde et godskompleks. Den vigtigste hovedgård var ejerens sædegård, dvs. den gård han og familien beboede, og som han skrev sig til i dokumenterne.

Godssystemet var således delt i hovedgårde og fæstegårde, og alt efter om hovedgårdene eller fæstegårdene var det bærende element i økonomien, er der tale om et hovedgårdssystem over for et fæstegodssystem. I eksemplarisk form skulle godsejerens økonomiske grundlag under et fæstegårdssystem udelukkende bestå af renterne fra bøndergårdene, og under et hovedgårdssystem

3 Ulsig 1968, s. 213-250.

ville hans økonomi være baseret på et overskud fra gårdens egen produktion på markerne, husdyrproduktionen og evt. indtægt fra mølledrift. Desuden ville driften i høj grad være afhængig af en udbredt anvendelse af bøndernes arbejdskraft.

I virkelighedens verden var det svært at finde godser, der fuldt ud kunne placeres i det ene eller det andet system. De enkelte godskomplekser kunne også være meget forskellige med hensyn til geografisk struktur, herunder graden af arrondering og hoveriets størrelse.

‘Strøgods’ med fæstegårde, der ikke lå samlet, men var spredt over større områder, var et karakteristisk træk ved senmiddelalderens godser. Ved arveskifter tilstræbtes lige godt beliggende gods til arvingerne, når lodderne blev fordelt. I praksis var det dog vanskeligt at gennemføre det ideelle skifte, så ofte blev hidtil samlede godser splittet ad ved arv. En anden årsag var, at arvegods alene ikke var tilstrækkeligt, når godsmassen skulle forøges. Gårde blev ind imellem opkøbt eller tilskiftet stykvis og kunne da være spredt ud over landskaberne uden sammenhæng med hovedgårdene. Godskomplekserne voksede i størrelse, og strukturen bestod i en masse fæstegårde med landgilde til hovedgården.

Årene 1440-1513 var kendetegnet af ‘godssamleren’. Kampen om at erhverve gods foregik inden for adelen. Almindeligvis skete fordelingen mellem slægterne indbyrdes, hvor der også kunne forekomme eksempler på brug af alle midler for at skaffe det eftertragtede gods.⁴ Efter undersøgelsen af en række adelsgodser fandt Erik Ulsig frem til en bestyrket antagelse om en højadelig godskoncentration.⁵

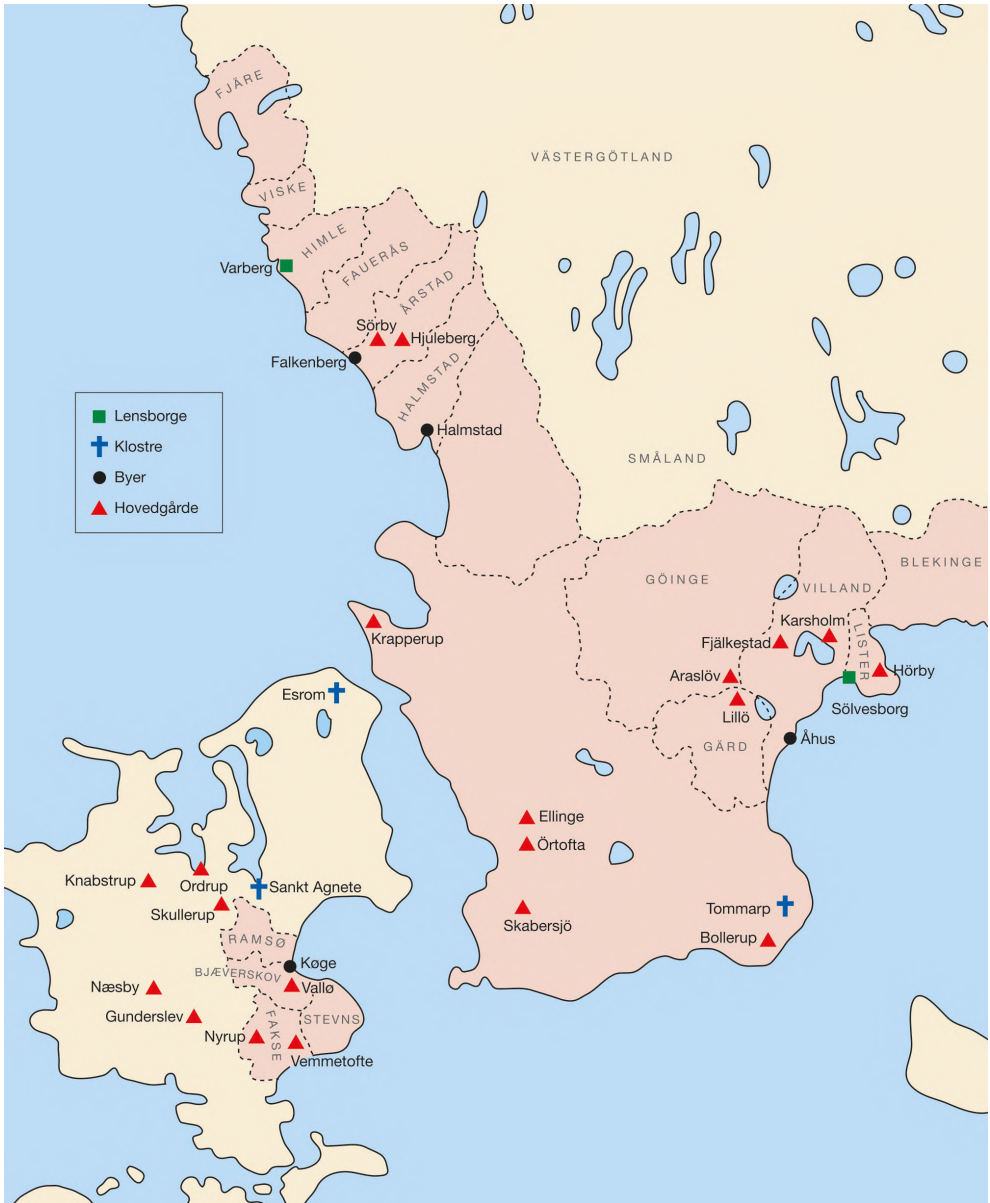
Om et senmiddelalderligt godssystem kan betegnes som hovedgårds- eller fæstegodssystem er således afhængigt af flere faktorer: hvor store var hovedgårdene, hvordan var den geografiske struktur, og hvor omfangsrigt var hoveriet? Hovedgårdenes størrelse er ikke behandlet i denne artikel.

Axelsønnernes godskomplekser i Skåne, Blekinge, Halland og på Sjælland

Formålet med de efterfølgende afsnit om Axelsønnernes godskomplekser er at undersøge Ivars Lillö-Araslöv, Hörby, Knabstrup og Olufs Vallø samt Åges hallandske gods for at afklare de nærmere forhold med hensyn til godssamling og arrondering. Der foretages sammenligninger med andre godskomplekser. Væsentlige spørgsmål til kildematerialet vil være:

4 Ulsig 1968, s. 213-214.

5 Ulsig 1968, s. 293-302 og 326.

Figur 2. Kort med hovedgårde, klostre, lensborge, byer og herreder nævnt i artiklen. Kortet er udfærdiget af Mons René Andersen.

- Var Axelsønnernes godskomplekser typiske eksempler på det eksisterende fæstegodssystem?
- Hvilke motiver lå til grund for godsamlingen og arronderingen?
- Var godsamlingen blot et spørgsmål om at akkumulere godsmængden, eller kan andre motiver påvises?

Hovedgårdene Lillö-Araslöv og Hörby ca. 1530

De tre hovedgårde Lillögård med Araslöv, Hörby og Knabstrup bestod ca. 1530 af gods, som slægten Trolle arvede gennem Ivar Axelsens datter Beates ægteskab med Arvid Trolle, der døde 1505. Et mindre antal gårde i Göinge Herred stammede fra Arvid Trolles anden hustru Birgitta Turessdotter (Bielke).⁶

Lillö-Araslöv og Hörby med gods i Skåne og Blekinge var Axelsønnernes fælles arvegods. Araslöv var kommet til Beate gennem hendes ægteskab med Truid Pedersen (Galen). At udskille Araslövs tilliggende fra det øvrige Lillögods har ikke været muligt, da den i jordebogen regnes som en del af Lillökomplekset. Knabstrup på Sjælland havde Ivar Axelsen fået gennem sit ægteskab med Beates mor Margrete Laxmand, og han kaldte sig i 1444 til Knabstrup. Efter Ivars død i oktober 1487 overtog Beate slægtens godser. Hun døde imidlertid samme år i december, hvorefter hendes arvegods på mindst 495 godsenheder gik over til Trolleslægten.⁷

Ivars arvegods omfattede desuden Fjälkestad med gods i Villands Herred. Fjälkestad er ikke optaget i jordebogen, da Arvid Trolle i 1495 solgte godset til Oluf Stigsen (Krogno) i Bollerup. Hovedgårdens tilliggende bestod af 21 gårde og en mølle i Fjälkestads Sogn, hvoraf elleve gårde lå i Fjälkestad by og syv gårde i Råby i ca. 1½ km afstand, altså et mindre og godt samlet gods. Oluf Stigsen, der tillige var ejer af Krapperup i Luggude Herred og Karsholm i Villands Herred, havde længe været interesseret i at erhverve Fjälkestad som led i sine arronderingsbestrebelse omkring Karsholm.⁸ Hovedgården synes i 1495 beboet af tre bønder, hvoraf en ydede 4 pund korn i landgilde og de to andre hver 1 pund.⁹ Opdelingen må ses i lyset af Fjälkestadgodsets beliggenhed kun ca. 9 km fra Lillö. Som Araslöv havde Fjälkestad mistet sin funktion som selvstændigt forvaltet godskompleks. Nu var kun godsrenterne interes-

6 Beate Ivarsdatters jordebog er kilden til Lillö, Araslöv, Hörby og Knabstrup med tilliggende samt Birgitta Turessdotters gods.

7 En godsenhed kan være en fæstegård, en mølle, en jord, et hus m.v. Da antallet af møller, huse og jorder m.v. kun udgjorde en meget lille del af godsernes tilliggende, forekommer betegnelsen "gård" også synonymt med "godsenhed" i artiklen.

8 Ulsig 1968, s. 248-249.

9 Sørensen 2020, s. 127 og data-cd, kapitel 12, tabel 12.31.

sante. Lignende forhold ses i Eline Gøyes jordebog, hvor et par hovedgårde er udstykket til bønderne.¹⁰

Härlöv, senere kaldet Lillö, var stamsted for slægten Thott. Den første, der skrev sig til Härlöv, var Axel Ågesen, nævnt 1343-1356. Härlöv gik i arv til sønnen Peder Axelsen, død 1375/1376, og senest 1410 overtog Axel Pedersen gården. Først med Axel Pedersen får vi lidt kendskab til udvidelser af Lillös tilliggende. Hans godsinteresser var fortrinsvis rettet mod anskaffelser i Gårds naboherreder Villand og Göinge, hvor der 1403-1412 kan registreres opkøb af 23½ gårde, men derefter kun et enkelt køb i 1431. Derudover købtes tolv gårde i herrederne Luggude og Rönneberg ved Helsingborg samt i Frosta og Färs herreder. I Listers Herred købtes i 1420 en enkelt gård. Det meste af dette købegods findes i Beate Ivarsdatters jordebog. Axel Pedersen styrkede sine godsinteresser ved Hörby, da han i 1410 fik Elleholms bispelen i pant for et lån til ærkebispens i Lund på 1.000 mark sølv. Pantet blev først indløst i 1424. Godset under Elleholm kendes fra en jordebog fra begyndelsen af 1600-tallet. Her omfattede det 150 gårde, hvoraf de fleste fandtes i sogne, hvor der også lå Hörbygods.¹¹ Axel Pedersen fremstår ikke som nogen stor godssamler, men i begyndelsen af 1400-tallet alligevel med aktiviteter, der kunne forbedre Lillös tilliggende og udvide hans godsinteresser på Lister og i Blekinge.

Efter faderens død i 1446/1447 overtog Ivar Axelsen Lillö og Hörby, selv om han ikke var den ældste søn. Det var et led i Axelsønnernes fælles godspolitik, hvor målet var at holde sammen på deres gods gennem en indbyrdes fordeling. Under Ivar er kun få erhvervelser i Skåne registreret. Derimod lejede Ivar tolv gårde af Lund Domkirke, hvor de seks lå i Villands Herred. Desuden ejede Ivar dele i Skabersjö Hovedgård i Bara Herred. I 1460 ønskede han at købe yderligere en del, men prisen var efter Ivars mening for høj. Andre metoder var mere tvivlsomme, f.eks. fik han forvaltningsret over Ellinge Hovedgård i Harjagers Herred med gods bl.a. i Skåne og Blekinge. Godset skulle forvaltes af Ivar, indtil arvingen til godset, Niels Klausen (Bielke), blev myndig.¹² Ivar havde forpligtet sig til at betale 200 rhinske gylden årligt for godset. Fra 1458 frem til 1467 betalte han dog kun beløbet en enkelt gang, og efter Ivars død i 1487 krævede Niels Klausen Ivars gæld betalt og henvendte sig til både Arvid Trolle og Ivars enke Magdalena Karlsdotter derom.¹³

10 Hybel 2003, s. 288.

11 For Elleholm, se Ingesman 1990, s. 20, 173 og 188; og Milton 1994, s. 93-94, hvor godset er fordelt på sogne.

12 Ivar var fætter til Niels Klausens far.

13 Sørensen 2020, s. 79-81, 124, 127 og 129-130, og data-cd, kapitel 11, tabel 11.1, kapitel 12, tabel 12.30.

Heller ikke fra Arvid Trolles side kan en større aktivitet omkring Lillögodset spores, bortset fra en handel med Poul Laxmand, hvor Arvid fik syv gårde fordelt med en i Gärds Herred, tre i Villands Herred og tre i Färs Herred.¹⁴

Meget tyder på, at Lillögodset stort set er slutproduktet af en godssamling, der begyndte tilbage i midten af 1300-tallet og fortsatte i 1400-tallet. Härlöv-Lillö var Thottslægtens gamle og vitale arvegods, der definerede slægtens prestige og tilhørsforholdet for det enkelte medlem af slægten.

Ivar Axelsens ringe interesse i yderligere at arrondere gods nær hovedgården kan have flere årsager. Godset havde allerede nået en acceptabel arrondering i forhold til godssystemet, og det var ikke umiddelbart muligt at erhverve flere af de nærliggende fæstegårde. Således ville Ivar leje Åsum len i Gärds Herred for 4 lødige mark, som han mente at have ret til, da lenet i sin tid var kommet af Ivars 'oldelev' under dette vilkår til domkirken i Lund.¹⁵ Ærkebisp Tue måtte selv 1450 sammen med tolv vidner på Åsum Kirkegård sværge på, at dette ikke var tilfældet. Hvis Ivar havde kunnet opnå den ønskede lejeaftale, havde han fået rådighed over gods i Åsum i Lillös nærhed.¹⁶

Ivar Axelsen var lensherre på Gotland 1465-1487 efter brødrene Oluf og Filip og residerede på Visborg. Han havde tillige godsinteresser i Sverige, både arvegods og efter 1466 den store godsmasse, som ægteskabet med Magdalena Karlsdotter, datter af kong Karl Knutsson, førte med sig. Bruddet i 1467 med Christian I og konfiskation af Ivars danske gods begrænsede for en årrække enhver indflydelse på godsadministrationen i Skåne og på Sjælland. Oven i købet lod kongen Lillö borg rive ned.¹⁷

Med Araslöv Hovedgård og Birgitta Turesdotters gods omfattede Lillögård i Beate Ivarsdatters jordebog fra omkring 1530 374 godsenheder bestående af 369½ gårde, 6½ møller og 8 andre enheder. Dertil kom Hörbygård med 87 godsenheder. Med 461 enheder hørte Arvid Trolles Lillö i kombination med Hörby til de store godser i Danmark.¹⁸ Knabstrupgodset på Sjælland omfattede yderligere 62 godsenheder.¹⁹

14 Beate Ivardatters jordebog, s. 2, 19, 20 og 25.

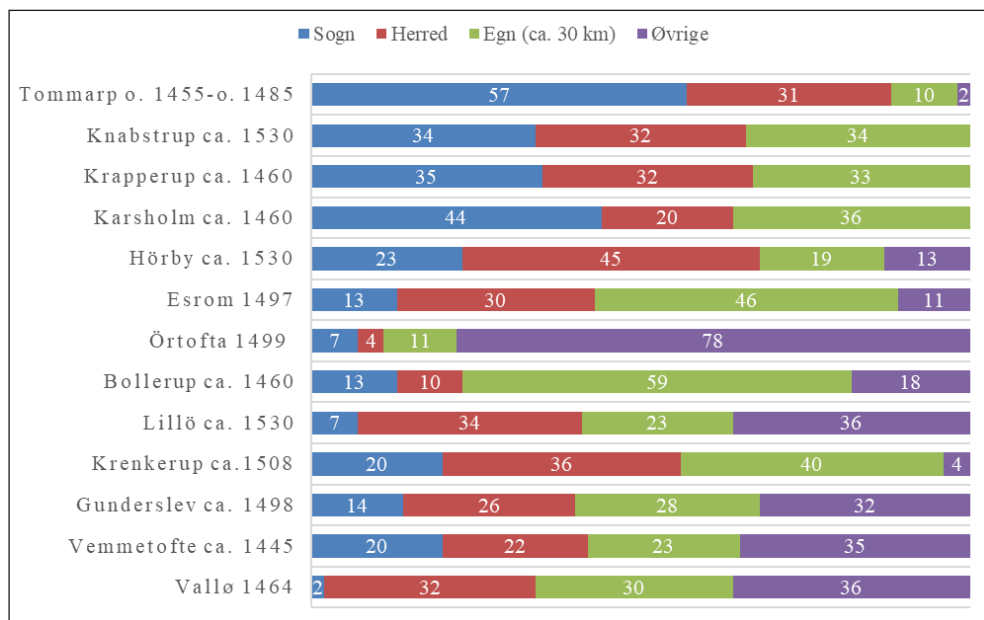
15 Oldelev eller oldeleve (aldeleve) var nedarvet gods, der havde været slægtens ejendom langt tilbage i tiden. Se Gammeldansk Ordbog: https://gammeldanskseddelsamling.dk/forside/ord?search_both=aldeleve og Kalkars ordbog: <https://kalkarsordbog.dk/ordbog?query=oldeleve>.

16 Sørensen 2020, s. 129-130.

17 Sørensen 2020, s. 130-138, 141 og 441-442.

18 Se opstillingen hos Ulsig 1968, s. 290-291.

19 Sørensen 2020, data-cd, tabel 12.29A.

Figur 3. Den geografiske struktur for Knabstrup, Hörby, Lillö med Araslöv og Vallø sammenlignet med andre adel- og klostergodser på Sjælland og i Skåne. Figuren viser den procentvise fordeling af gårdene alt efter, om de ligger i samme sogn, herred, egn eller landskab som hovedgården, de hører til.

Den geografiske struktur for Lillögård med Araslöv og Hörbygård samt for Knabstrup er sammenlignet med andre godskomplekser i figur 3.²⁰ Den i figuren anvendte metode for den geografiske opdeling i forhold til hovedgården er Erik Ulsigs. Han skelner mellem gods lokaliseret i 1) sognet, hvor hovedgården ligger, 2) i resten af hovedgårdsherredet, 3) gods uden for herredet, men inden for ca. 30 km, og 4) gods uden for 30 km.²¹

20 Sørensen 2020, s. 122-123, 128 og 161-162; Ulsig 1968, s. 308 ff.; Esrom Klosters brevbog, nr. 257, s. 254-276. I oversættelse, s. 335-348; Tommarps Klosters jordebok o.1466-o.1485, s. 77-94. Se Sørensen 2020, figur 13.1, s. 162, der indeholder flere godser i Danmark og Sverige. De ændrede procenter for Lillö skyldes, at jordebogens gårde fra Araslöv og Birgitta Turesdotters gods indgår fuldt ud, når godsets størrelse o. 1530 skal vises.

21 Afvigelser i metoden er dog nødvendige, f.eks. når hovedgården er placeret ved et sogne- eller herredsskel. Ved en streng overholdelse af inddelingen ville vurderingen af arronderingen i en del tilfælde blive misvisende. Se Ulsig 1968, s. 307-308

Knabstrup i Merløse Herred, Krapperup i Harjagers Herred, Karsholm i Villands Herred og Hörby i Listers Herred hørte til de mindre godser. I modsætning til storgodserne havde disse kun en mindre andel af fæstegårdene (32-36 %) beliggende uden for hovedgårdsherredet. Hörby var mindre velarronderet end f.eks. Karsholm og Krapperup i selve hovedgårdssognet, men dette udlignedes af en større godsandel i det øvrige hjemherred. Erik Ulsig mente, at Örtoftas meget dårlige arrondering med meget strøgods uden for 30 km skyldtes tilfældig arv, og at ejeren ikke havde arbejdet seriøst nok med gennem erhvervelser at forbedre godsets arrondering.²² Bollerup i Ingelstads Herred tilhørte ligesom Krapperup og Karsholm slægten Krognos, og dens arrondering var heller ikke imponerende, hvilket efter Erik Ulsigs mening skyldtes, at det var et lille gods, da det blev købt i 1401. Bollerups ekspansion skete uden for Ingelstads Herred i naboherrederne Albo og Färs Herred.²³ Lillö-Araslöv og Vallø skiller sig ud med meget lave procenter i hovedgårdssognet. Godsmængden i hele hovedgårdsherredet var imidlertid stort set den samme for Lillö sammenlignet med Gunderslev og Vemmetofte. Som Krenkerup fremstod ca. 1508, var godset et resultat af Eskil Gøyes godssamling i slutningen af 1400-tallet.²⁴ Arronderingen af gods i hele hovedgårdsherredet var bedre end for de andre storgodser og kun 4 % lå længere væk end 30 km fra hovedgården. Tommarp Kloster i Skåne med 105 enheder lignede i arrondering de mindre godser Knabstrup, Krapperup og Karsholm med hovedparten af deres gods placeret inden for hele hovedgårdsherredet. Tommarp havde langt den bedste arrondering af alle godserne med 57 % af sit tilliggende i hovedgårdssognet, yderligere 31 % i resten af Järrestads Herred og kun få gårde uden for herredet. Esrum Kloster hørte med sine 323 enheder til de store godser. Esrum havde som Lillö, Gunderslev og Vemmetofte ca. 40 % af godset placeret i hele hovedgårdsherredet.²⁵ Sammen med Bollerup og Krenkerup hørte Esrum til de godser, der havde det største antal enheder beliggende inden for ca. 30 km fra hovedgården.

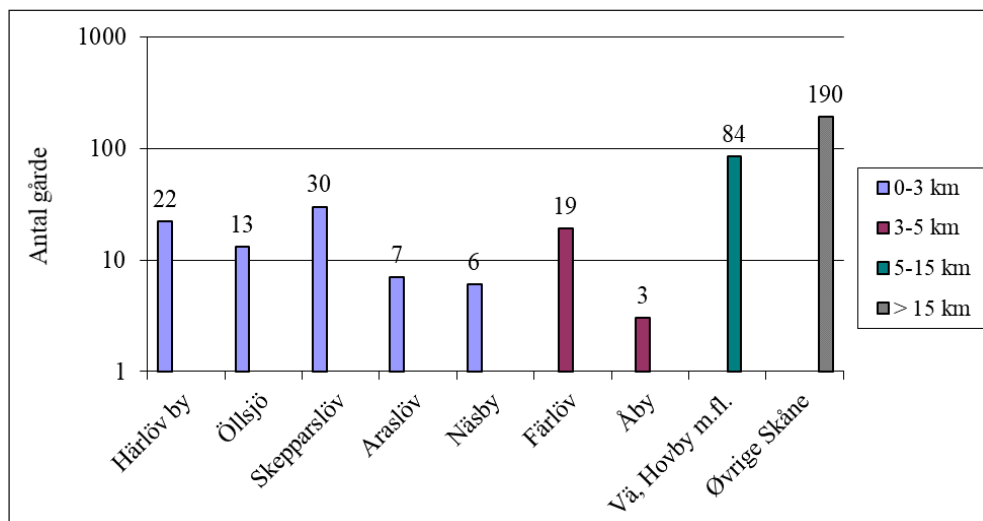
Udgangspunkt for sammenligningerne har været den procentvise fordeling på grundlag af antal gårde i fire områder, delvist bestemt af den administrative inddeling i sogne og herreder. En mere præcis og ensartet vurdering af arronderingen er repræsenteret med Carsten Porskrog Rasmussens metode

22 Ulsig 1968, s. 319-320.

23 Ulsig 1968, s. 246-249 og 318.

24 Ulsig 1968, s. 238 ff. og 315.

25 Esrum Kloster i Esbønderup Sogn, Holbo Herred, ligger ved herredsgrænsen til Lynge Herred, hvor klosteret i Tikøb Sogn ejede gods i landsbyer mellem Esrum Sø og Gurte Sø. 47 enheder fra landsbyerne er derfor regnet med under Holbo Herred. For godsets placering, se Esrum Klosters Brevbog, I Oversættelse, kortet s. 67.

Figur 4. Lillös fæstegårde fordelt på byer farvelagt efter gennemsnitlig afstand fra hovedgården. For gårdene inden for 5 km er vist antal gårde i den enkelte by. Gårdene beliggende i afstanden 5-15 km og mere end 15 km fra hovedgården er vist som samlede antal. Logaritmisk y-skala.

med en måling af fæstegårdernes afstand fra hovedgårdens centrum uafhængig af sogn og herred.²⁶

I figur 4 er godsstrukturen på Lillö undersøgt ved hjælp af denne metode. Nærmest hovedgården inden for 3 km lå 78 gårde, svarende til 21 % af godsets 374 gårde. Omkring hovedgården finder vi landsbyerne Öllsjö, Härlöv, Näsby, Araslöv og Skepparslöv, hvor hele byen eller størstedelen af den har tilhørt Lillö. Mellem 3 og 5 km finder vi Åby og Färlöv med 22 gårde lig med 6 %. Dermed lå sammenlagt 27 % af godset inden for 5 km fra hovedgården, således at kernegodset bestod af en stor og meget koncentreret godsmasse. Inden for 15 km lå derudover 84 gårde lig med 22 %, men her var der mere tale om strøgods med få gårde i de enkelte landsbyer. Resten af det skånske gods med 190 gårde var ligeledes overvejende meget spredt strøgods fordelt på 13 herreder og 77 sogne i det skånske landskab med enkelte samlinger i herrederne Luggude, Rönnebergs og Södra Åsbo ved Helsingborg og i Färs Herred. Antallet af gods-

²⁶ Rasmussen 2002, s. 53-55 og 346.

enheder i 70 af sognene var på ni enheder og derunder. I Gärds Herred og naboherrederne Villands og Göinge lå hovedparten af enhederne, 273 af 374.²⁷ Lillö bestod af en gammel kerne af gårde samlet inden for de 3 km, der gav grundlag for organisationen af hoveriet. Gårdene i Färlöv var arvegodser efter Birgitta Turesdotter, og altså ikke gammelt Thott-gods. Næste cirkel (5-15 km) omfattede næsten samme antal gårde som kernegodset, således at halvdelen af godset var inden for 15 km. Hovedparten af dette gods lå i Gärds Herred. Grundlaget for en sammenligning med andre godser med lignende metode er Carsten Porskrog Rasmussens undersøgelse af arronderingen for adelsgodser på over ti gårde i Slesvig ca. 1550.²⁸ De slesvigske godser viser i forhold til Lillö i gennemsnit en langt højere arrondering i de tre kategorier 0-15 km, og procenten for gods uden for 15 km var i hele Slesvig 14 % mod Lillös 51 %. Denne arrondering gjaldt også for Søgård, det største af godserne i Slesvig med 251 gårde, hvor kun 11 % lå uden for 15 km.

En geografisk struktur med mange spredt beliggende gårde kombineret med en kerne af gårde ved hovedgården, der kunne danne grundlag for et eventuelt hoveri, placerer Lillö som repræsentant for fæstegodssystemet. Den primære indtægt var renterne fra det omfattende gods i Skåne og Blekinge.

Oluf Axelsen som godsejer på Sjælland: Valløgodset

Kernen i Oluf Axelsens sjællandske gods var Vallø i Bjæverskov Herred. Ejerskabet til godset var forberedt af hans far Axel Pedersen. Oluf indgik ægteskab med Karen Jensdatter (Falk), der var arving til Valløgodset sammen med søsteren Kirsten, der var gift med Henning Podebusk. Gennem giftermålet fik Oluf rådighed over halvdelen af Vallø ved arveskiftet i 1421 efter Jens Falk. Den anden halvdel havde Axel Pedersen allerede sikret sønnen i 1419, hvor Henning Podebusk pantsatte sin hustrus arvepart i Vallø til Axel Pedersen for 800 engelske nobler. Derved opnåede Oluf brugsretten til godset, selv om han først fik låsebrevet i 1461. Pantet blev øjensynligt aldrig indløst, hvorved transaktionen faktisk var lig med et køb.

Som lensherre på Gotland 1449-1464 var Oluf Axelsen fuldt beskæftiget, men alligevel arbejdede han fra ca. 1420 frem til sin død på at forøge omfanget af især det sjællandske gods.²⁹ Ca. 90 godsenheder blev erhvervet fortrinsvis ved køb, medens et mindre antal på omkring tyve blev afhændet. Vallø var

27 Beate Ivardatters jordebog, s. 1-27, 47-48, 73-74 og løst indlæg; Sørensen 2020, data-cd, kort 16 og kapitel 12, tabel 12.32B.

28 Rasmussen 2002, s. 348-349, tabel 12.2.A og B.

29 Sørensen 2020, s. 86-88 og 91-92, og data-cd, kapitel 12, tabel 12.3, 12.4 og 12.5 samt kort 13-14; Ulsig 1968, s. 218-219, 271 og 429-430, bilag 19 med Vemmetoftegodsset 1472.

hovedsædet for det meget spredte sjællandsgods, og det var et mål for Oluf at udvide Valløs tilliggende i hovedgårdsherredet og i de nærliggende herreder Stevns, Fakse og Ramsø. Olufs købspolitik var kendetegnet ved erhvervelse af små hovedgårde med tilhørende fæstegårde eller dele af en hovedgård. Erhvervelserne omkring Vallø nåede op på ca. 50 godsenheder (tabel 1), hvor tilgangen var størst i Bjæverskov og Fakse herreder. Et større køb var Nyrupgård ca. 1436, der indgik som en sekundær hovedgård i forhold til Vallø. Ved mageskiftet i 1461 vedrørende Skullerup Hovedgård var formålet at skaffe mere gods nær ved Vallø. Et hovedmotiv bag Oluf Axelsens andet ægteskab med Johanne Nielsdatter (Brok), død før 1456, har ganske givet været hans godsinteresser i forhold til Vallø. Johanne ejede ifølge skiftet efter hende i 1472 331 gårde, hvoraf de 144 lå i herrederne Fakse, Bjæverskov og Stevns. Vi ser her ægteskabets betydning for forøgelsen af det disponible gods.

Tabel 1. Oluf Axelsens godsamling omkring Vallø ca. 1429-1464. Tabellen viser gårdene fordelt på hovedgårdsherredet Bjæverskov og naboherrederne Stevns, Fakse og Ramsø.

Herred	Erhvervet ca. 1429-1464	Nyrupgård ca.1436	Mageskifte om Skullerup 1461	Vemmetofte	I alt
Bjæverskov	6		ca. 15	11	32
Stevns	7			52	59
Fakse	12	9		81	102
Ramsø		3			3
I alt	25	12	Ca. 15	144	196

Hvor god var Valløs arrondering så i forhold til andre storgodser på Sjælland? Falkslægten havde fra midten af 1300-tallet forøget Valløs tilliggende med gårde, der fortrinsvis blev erhvervet i Bjæverskov, men også i herrederne Fakse, Stevns og Ramsø.³⁰ Denne godspolitik videreførte Oluf Axelsen. Arronderingen af gods omkring Vallø var efter Erik Ulsigs mening langt fra så gennemført, da Vallø kun ejede dele af de nærliggende landsbyer. Ulsig kaldte det et 'velarronderet kompleks af strøgods'.³¹

30 Antoniewicz 1976, s. 31 og 48-49.

31 Ulsig 1968, s. 204-206.

I figur 3 er Valløs arrondering sammenlignet med to andre sjællandske godser, Vemmetofte i Fakse Herred og Gunderslev i Flakkebjerg Herred.³² Både Gunderslev og Vemmetofte havde betydeligt mere gods i hovedgårdssognet. Forskellen udjævnedes delvis på grund af Valløs større andel i hovedgårdsherredet. Valløs fæstegods var som helhed betragtet typisk strøgods, der var spredt på 49 sogne, hvoraf kun få husede mere end ti af godsets gårde.

Forvaltningen af Oluf Axelsens gods var efter hans lensovertagelse i 1449 af Visborg og Gotland overladt til fogeder og tjenere.³³ For store jordbesiddere, der kunne have gods spredt i landskaberne både i Danmark og Sverige, var den indirekte forvaltning med fogeder eller slægtninge løsningen.

Åge Axelsens godssamling 1432-1476

Den vigtigste kilde til Åge Axelsens godserhvervelser er en af ham selv ført jordebog eller rettere sagt en fortegnelse over købegods fra 1430'erne til 1455.³⁴ Som aktiv godssamler erhvervede Åge 272 godsenheder, heraf sytten møller, i Halland og i de svenske landskaber Småland, Värmland og Västergötland, hvoraf de 237 findes i fortegnelsen.³⁵ I enkelte tilfælde er det muligt at sammenligne med andre godssamleres erhvervelser. Eskil Gøye erhvervede 1459-1506 120 gårde,³⁶ og hans søn Mogens Gøyes købegods 1506-1532/1537 var på 361 gårde.³⁷ Åge Axelsen må således placeres blandt de store godsamlere i 1400-tallets Norden.

Figur 5 indeholder 199 af de købte godsenheder, hvor en nøjagtig eller en omtrentlig dato har kunnet fastsættes. Der sker en jævn stigning i forøgelsen af købegods frem til ca. 1445 med 47 enheder, hvorefter store køb 1446-1448 øger godsmængden betragteligt med 116 enheder. I årene 1451-1475 aftager købene. Da vi kun kender meget lidt til Åges arvegods, er det umuligt at sætte opkøbene i forhold til arvegodsset.

I jordebogen findes i alt 30 køb indskrevet. Det enkelte køb omfattede fra en op til 70 godsenheder; oftest drejede det sig om en til ti enheder. Sælgerne var hallandske, skånske og svenske adelsmænd. Karakteristisk for Åge Axelsens godspolitik var opkøb af hovedgårde med tilhørende gods. Han købte Sörby i Årstads Herred (Halland) ca. 5 km fra sædegården Hjuleberg, Kleva med 35

32 Sørensen 2020, s. 90-91, og data-cd, kapitel 12, tabel 12.8.

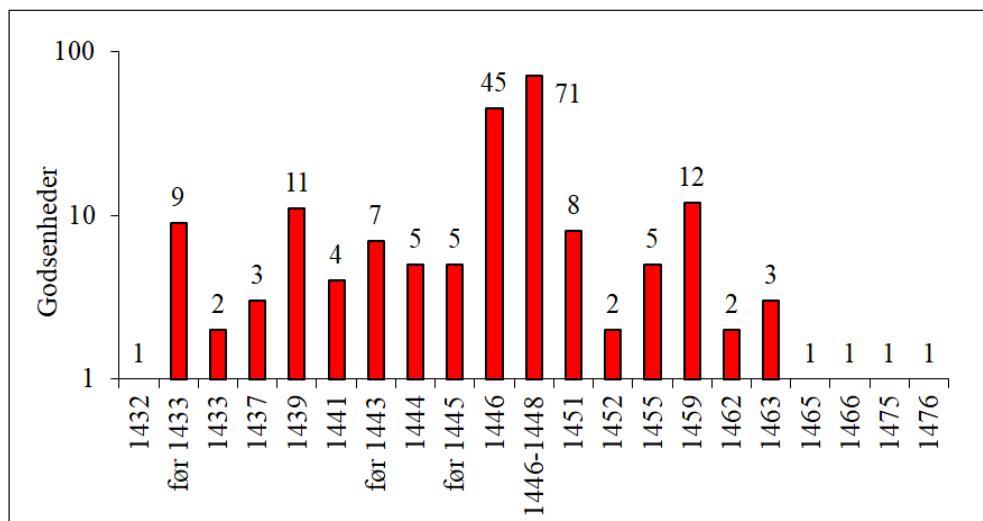
33 Sørensen 2020, s. 255. Foruden på Vallø gods nævnes fogeder på Knabstrup, Næsbygård og Härlöv-Lillö.

34 Åge Axelsens jordebog i Rigsarkivet, København.

35 For det følgende, Sørensen 2020, s. 100-102 og 105, og data-cd, kapitel 12, tabellerne 12.13A, 12.14, 12.17, 12.18 og kort 15.

36 Ulsig 1968, s. 295.

37 Engelund 1987, s. 96, tabel 3.

Figur 5. Åge Axelsens køb af godsenheder i perioden 1432-1476. Enhederne er fordelt på årene for deres erhvervelse. Logaritmisk y-skala.

gårde i Kinne Herred (Västergötland), Hjulstanäs i Vismums Herred (Värmland) og Djuvarp i Tvetå Herred (Småland), der omfattede 62 gårde, 4 møller og 4 andre enheder. Ligeledes anskaffede han sig gods, der havde en fordelagtig placering i forhold til allerede ejet gods.

Åge Axelsens erhvervelser i Halland var typisk strøgods og lå spredt ud over alle herrederne og dannede ikke nogen arrondering omkring de to forvaltningscentre: Hjuleberg i Årstads Herred og Varberg Slot i Himle Herred. En vis samling forekom i herrederne Himle, Fauersås, Årstad og Halmstad med ca. 27 % af erhvervelserne. Åge var lensmand på Varberg med de fire nordligste hallandske herreder 1447-1477 og havde tillige Falkenberg med Årstads og Halmstads herreder i forlening. Hjuleberg nævnes i breve kun som Åges regelmæssige opholdssted,³⁸ da han efter Axelsønnernes brud med Christian I mistede lenet i årene 1467 til 1473 og måtte trække sig tilbage til sædegården. Åges private gods eller dele deraf blev uden tvivl forvaltet på Varberg sammen med lensbøndernes smørleverancer. Åge havde fra Varberg en omfattende smørhandel med Lübeck og Stralsund.³⁹

38 Sørensen 2020, data-cd, bilag 10: Axelsønnernes itinerarium.

39 Sørensen 2020, s. 384-390.

“de var alle sammen øde den tid jeg købte dem”

Sådan udtrykte Åge Axelsen sig om fire øde gårde i Halland i Fauersås Herred, Morup Sogn, som han købte i 1444.⁴⁰ I købebrevsfortegnelsen 1455 var der kommet fæstere på gårdene, der nu ydede 18 pund smør.⁴¹ På seks andre ødegårde foregik en lignende genopretning af produktionsenhederne. At købe øde gårde og derefter få dem besat med nye fæstere, så smørproduktionen kunne komme i gang igen, var en bevidst del af godspolitikken for at optimere produktionen fra gårdene i Halland. Enkelte gårde forblev øde, men de kunne så sammenlægges med andre gårde, som det skete med to ødegårde i Morup Sogn.⁴²

Åge Axelsens købspolitik: købesummer, landgilde og kapitalafkast

Åge Axelsen har i sin købebrevsfortegnelse 1455 indskrevet landgilden for hver gård, og yderligere har han givet detaljerede oplysninger om, ikke alene af hvem han har købt gårdene og ejerforholdene, men også om købesummernes indhold. Ved 22 køb, omfattende 96 gårde, findes både købesum og landgilde angivet, således at det er muligt bl.a. at beregne og vurdere Åges kapitalafkast ved investering i jord. Derudover får vi indblik i, hvordan købesummer kunne være sammensat i 1400-tallet.⁴³

Ud over penge, der indgår atten gange, ser vi klæde syv gange og smør fem gange. Naturalier som korn, okser, køer samt jern forekommer ligeledes. Klæde, der værdimæssigt ikke bidrager så meget til købesummerne, kan have været en tilgift, der bragte handelen i hus. I et enkelt tilfælde er klædet angiveligt husfruens forlangende. Klæde indgår også fire gange, hvor sælgeren er en kvinde. Klædet var Åges egen import fra købmænd i Stralsund betalt med modregning i hans indtægter fra smøreksporten.

Købesummerne plottet ind i figur 6 viser en betydelig spredning med samlinger af observationer ved købesummer 20-76 mark med landgilde 1-2,5 mark og ved købesummer 90-261 mark med landgilde 3-12 mark.⁴⁴

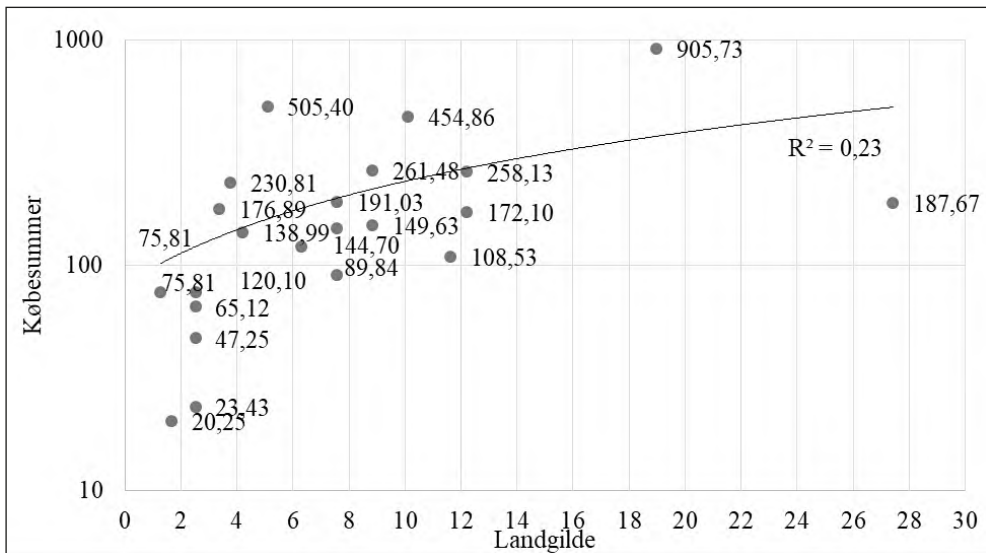
40 Åge Axelsens jordebog, fol. 4r.

41 En tønne smør var 16 lispund, et lispund var ca. 7,9 kg.

42 Sørensen 2020, s. 213-214, og data-cd, kapitel 15, tabel 15.58.

43 For det følgende, Sørensen 2020, s. 235-238, og data-cd, kapitel 15, tabellerne 15.74.A-C, 15.76, 15.78.

44 Omregningerne af købesummer og landgilde til mark dansk er foretaget af forfatteren. Vurderingen af de enkelte landgildeydelse er på grundlag af taksterne ved arveskifter m.v. Se Bilag 1 på data-cd. Takster findes også i Beate Ivarsdatters jordebog (1530erne) og Eline Gøyes jordebog (1552). Købesummernes pengebeløb er regnet om til mark dansk alt efter de herskende kursforhold og er angivet i Tabel 15.74B under anmærkningerne.

Figur 6. Forholdet mellem købesummer og landgilde fra Åge Axelsens jordebog. De 22 købesummer (y-aksen) er plottet ind i forhold til landgilden for det enkelte køb (x-aksen). Beløbene er i mark dansk. Logaritmisk y-skala.

Det kunne være interessant at vide, hvor meget en godsejer i Åge Axelsens klasse var styret af et profitmotiv og derfor ville være villig til at investere et større beløb i den enkelte handel, når købegodsets landgilde var stor. Hvis det var tilfældet, skulle der kunne påvises en stærk sammenhæng mellem købesummer og landgilde. Til at vise sammenhængen anvendes korrelationskoefficienten.⁴⁵ Linjen i diagrammet viser regressionslinjen for købesummer og landgilde. Jo tættere de indplottede summer ligger omkring linjen, jo tættere er sammenhængen mellem købesummer og landgilde. Umiddelbart kan det konstateres, at summerne er langt fra at samle sig tæt omkring linjen. Korrelationskoefficienten er da også kun 0,4796, så den positive sammenhæng er af meget begrænset omfang. Derefter kan der udregnes et skøn over, hvor afhængige købesummer og landgilde er af hinanden. Ved at gange koefficienten med sig

45 Korrelationskoefficienten (R) er et mål for, hvor stærk en sammenhæng, der er mellem to variable. Korrelationen er 0, hvis der overhovedet ikke er nogen relation mellem de to størrelser. Den vil antage værdien +1, hvis sammenhængen er fuldstændig perfekt. Dvs. jo tættere købesummerne ligger omkring regressionslinjen, des mere nærmer R sig +1 og omvendt. R² giver et skøn i procent over, hvor afhængige de to størrelser er af hinanden.

selv fås R^2 , der her er 0,23, så kun 23 % af købene kan skønsmæssigt forklares med, at en stor landgilde resulterede i en større købesum. Andre forhold har spillet mere ind.

Bortset fra ét køb ligger købesummerne for ødegods i den lave ende. At et køb indeholdt en eller flere øde enheder kunne bevirke en reduktion i prisen. En investering i ødegårde kunne på sigt føre endog høje afkast med sig. En medvirkende årsag til en lav salgspris har også været sælgerens økonomiske situation og vanskeligheder ved at afsætte øde gårde til andre end Åge Axelsen, den kapitalstærke lensmand og godsejer i Halland.

Når købsprisen pr. enhed for de enkelte køb beregnes, så viser det sig, at spredningen er stor, lige fra et minimum på ca. 15 mark til et maksimum på ca. 177 mark pr. gård. I otte ud af de 22 køb, dvs. ca. 36 %, er købsprisen i den enkelte handel presset ned i prisintervallet fra 15 til 25 mark for en gård. Nogle sælgere må have været økonomisk pressede til at afhænde gods langt under en rimelig pris. Den gennemsnitlige pris pr. enhed regnet ud fra den totale købesum ligger omkring 46 mark. Ca. 35 % af købegodset er erhvervet fra kvinder. Det er dog kun i tre tilfælde, at der måske foreligger en bevidst udnyttelse af sælgerens situation, hvor en lav købspris i kombination med godsets gode landgildeydelse giver afkast langt over middel.

Kan der ved Åge Axelsens køb af gods i Halland påvises en tendens til at betale mere for gods, der lå fordelagtigt i forhold til hovedgården Hjuleberg, dvs. i herrederne Årstad, Faurås og Halmstad? Tager vi køb med enheder i de tre herreder ud, drejer det sig om elleve køb, hvoraf fem køb viser en købspris pr. enhed eller en samlet købesum over gennemsnittet. De fem køb omfatter femten af i alt seksten gårde i Årstad Herred og fem af syv i Halmstad Herred. På det grundlag må det være rimeligt at antage, at godsets beliggenhed havde betydning for indgåelsen af handelen.

Rentabiliteten forstået som relationen mellem købesum og godsets landgilde, der bestod af smør, mel, fisk og ål og ikke indbefattede uvisse indtægter som skat, dagsværk m.v., er meget forskellig for de enkelte køb. Forskellen går fra 1-2 % op til ca. 15 %. Frekvensfordelingen ser sådan ud: tolv med en rente under 5 %, syv med 5-10 % og tre over 10 %, hvilket giver en gennemsnitlig rentabilitet på ca. 5 %. Meget tyder på, at en forrentning omkring 5 % var en meget normal rente for investering i jordegods.⁴⁶

Sammenfatning af Axelsønnernes godssamling og arrondering

Hvad angår Lillö, så var hverken Axel Pedersen, Ivar Axelsen eller Arvid Trolle store godssamlere. Kun mindre forøgelse af godsmassen og dermed arron-

46 Sørensen 2020, s. 235-236.

deringen kan konstateres. Godsinteresserne var fortrinsvis rettet mod udvidelser i Villands og Göinge herreder, der var naboherreder til Gärds Herred, hvor hovedgården lå. Da Arvid Trolle arvede Beates Araslöv og Ivars Lillö, skete der en sammenlægning, hvor hovedgården Araslöv blev en sekundær hovedgård. Meget kunne tyde på, at Lillö, der havde været i Thottslægtens eje siden midten af 1300-tallet, tidligt havde nået en betydelig arrondering omkring hovedgården.

Da Oluf Axelsen overtog Vallø i 1421, var godset allerede velarronderet som følge af Falkslægtens godssamling. Oluf fortsatte med i beskedent omfang at forøge Valløs tilliggende ved køb af gårde fortrinsvis i hovedgårdsherredet Bjæverskov og de nærliggende herreder. Desuden fik han gennem ægteskab rådighed over Vemmetofte og udvidede derved sin godsmasse betydeligt i Bjæverskov, Stevns og Fakse herreder.

Lillös og Valløs arrondering havde en procentvis lille andel gods i hovedgårdssognet; det blev dog opvejset af en større godsmængde i resten af hovedgårdsherredet. Når en alternative metode, hvor alle afstandene måles i km med hovedgården som centrum, anvendes, så lå 78 (21 %) af Lillös gårde indenfor 3 km i luftlinje fra hovedgården. En sådan godskoncentration gav mulighed for organisation af hoveri. Knabstrup og Hörby var mindre gods komplekser med en stor del af gårdene i hovedgårdsherredet. Hörby var dog ikke så velarronderet i hovedgårdssognet som Knabstrup.

Åge Axelsen erhvervede i 1432-1476 som aktiv godssamler 272 godsenheder i Halland og i svenske landskaber og var således blandt de store godsamlere i 1400-tallet. Hensigten med Åges godspolitik var ikke at optimere arronderingen omkring hovedgården Hjuleberg. Hovedmotivet var opkøb af smørgårde, der var grundlaget for hans smørimperium. De mange forskellige køb resulterede i spredt beliggende gods. Både smørret fra lenet og egne gårde blev eksporteret til Lübeck og Stralsund. En undersøgelse af forholdet mellem købesummerne og gårdenes landgilde viste, at 23 % af købene skønsomt kan være Åges ønske om at opnå en profit. Ved enkelte køb kan der konstateres en vis tendens til at betale mere for gårde nær Hjuleberg.

Hoveriet ved Axelsønnernes hovedgårde

I det efterfølgende vil Axelsønnernes hovedgårde blive undersøgt med hensyn til brugen af hoveri, hvilket vil tage afsæt i følgende spørgsmål:

- Om en hovedgårdsdrift forekom, og i givet fald hvor stort et omfang hoveriet egentligt havde.
- Om hensigten med eventuel arrondering var opbygning af et hoverisystem til styrkelse af hovedgårdsdriften, eller om andre motiver havde betydning.

- Hoveriets geografiske struktur på fem hovedgårde vil blive analyseret for at afgøre, hvor effektivt det indførte hoveri var med hensyn til arbejdskraftens udnyttelse, og hvor stor en hoveribyrdede fæsterne var pålagt.

Hovedgårdenes arbejdskraft

På hovedgårdene var der brug for arbejdskraft både til gårdens drift og på hovedgårdsmarkerne. Foruden folk til betjening af godsejeren og hans familie var administrativt personale som foged, skriver samt andre underordnede tjenestefolk beskæftiget med gårdens forvaltning og drift. Hvis der opstod behov for yderligere arbejdskraft, kunne fogeden gøre brug af fæsternes pligt til at yde hoveri, i datiden kaldet dagsværk, dvs. stille deres arbejdskraft til rådighed et vist antal dage om året. Hvis det af en eller anden grund ikke var nødvendigt eller fordelagtigt at anvende arbejdskraften, blev bønderne pålagt andre ydelser som penge eller naturalier som afløsning for deres ikke udførte arbejdsforpligtelse.

Forudsætningen for en økonomisk effektiv udnyttelse af hoveri i hovedgårdsdriften var først og fremmest, at fæstegårdene gennem godssamling var beliggende så nær ved hovedgården som muligt, hvorved godsejeren havde mulighed for at få bedst mulig gavn af bøndernes arbejdskraft. Godskomplekssets geografiske struktur og hoveriets effektivitet var to sider af samme sag, og den geografiske afstand er således et vigtigt kriterium for vurderingen af muligheden for et effektivt hoveri. Bønderne skulle ikke bruge for lang tid på at nå frem fra deres gård til arbejdsstedet. Det optimale må have været en vejafstand på 4-5 km (i gennemsnit svarende til 3 km i luftlinje), hvor bønderne om morgenen højst skulle bruge en time på transport og tilsvarende om aftenen. Ved 5 km i luftlinje fra hovedgården var hoveri stadig muligt, men en intensiv udnyttelse var problematisk. Var afstanden større end 5 km i luftlinje, har det kun i begrænset omfang været rentabelt at anvende arbejdskraften.⁴⁷ I undersøgelsen af hoveriets geografiske struktur er benyttet Carsten Porskrog Rasmussens afstande i km for koncentriske cirkler med centrum i hovedgården: 0-3, 3-5, 5-15, 15-30 og > 30 km.⁴⁸

Hoveriarbejdet og dets omfang

Som sammenligningsgrundlag for hoveriet på de i denne artikel undersøgte godser belyses først hoveriydelserne beskrevet i jordebøgerne fra tre klostre og en adelig hovedgård: *Esrum Kloster* i Nordsjælland 1497, *Sankt Agnete Kloster*

47 Rasmussen 2002, s. 54-55.

48 Rasmussen 2002, s. 54-55, 346.

Figur 7. Markarbejde. På billedet ses redskaber til jordbrug. Øverst til venstre en fir-kantet harve, sandsynligvis af jern. Til højre en kompliceret type tromle, hvor cylinderen er placeret i en ramme. Nederst ses en ard. Arder anvendtes også på den skånske slette sammen med hjulploven frem til 1800-tallet.⁴⁹ Fra Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken. Trettonde boken. Tredje kapitlet. Om åkerjordens beredning, 1555/2010.*

i Roskilde 1508-1509, *Tommarp Kloster* i Skåne ca. 1465-1485, samt hovedgården *Krenkerup* på Lolland 1532.⁵⁰

Høstarbejdet ved *Esrum Kloster* var opdelt på 'skæredage' og 'slættedage', dvs. kornhøst og høhøst. Pløjedage og enkelte dage med harvning forekom også. I høsttiden skulle nogle bønder ud over høstarbejdet tillige køre hø og korn ind, samt pløje. Kørslen omfattede et usikkert antal dage, da bonden skulle møde op, når han blev tilsagt. Hoveribelastningen for hver bonde, uden ugedagsbønderne, varierede mellem en og ni dage om året; hyppigst skulle bønderne møde op to, syv eller otte dage. På klosterets gods i Halland var hoveriet to dage for klosterets gårde.⁵¹ På gårdene i Villingerød, Havreholm, Bøtterup, Plejelt og Jonstrup, der alle lå geografisk nær Esrum, fandtes ugedagsbønder, der ydede arbejde en dag hver uge om året og tre dage om ugen i høsttiden.

49 Esrum Klosters Brevbog, nr. 257, s. 254-276 (i oversættelse, s. 335-348 og Ulsig 1968, s. 357-358); Sankt Agnete Klosters jordebog 1508-1509, s. 105-134; Tommarp Klosters jordebok o.1466-o.1485, s. 77-94; Eline Gøyes jordebog, s. 69-82; og Ulsig 1968, s. 353-354.

50 Myrdal/Söderberg 1991, s. 381 ff. og 402-407.

51 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 15, tabel 15.26A og B.

Ved *Sankt Agnete Kloster* havde ni bønder i landsbyerne omkring Roskilde pligt til at yde tre dages hoveri: pløje én dag, slå én dag og meje én dag. Desuden skulle hver bonde køre to læs ved til klosteret.⁵² På *Tommarp Kloster* skulle alle gårde i de nærliggende landsbyer bidrage med fire dages hoveri: to dage med at skære/hugge korn og to dage med at slå hø.⁵³

Det var et konsekvent opbygget system. Klostergodserne, især Esrum, viser en systematiseret organisation af antal dagsværk og de krævede arbejdsopgaver. Den enkelte bonde kunne ikke være i tvivl om, hvilke arbejdsopgaver han skulle udføre, og hvor lang tid han skulle stå til rådighed. Dette har uden tvivl effektiviseret markarbejdet.

På *Krenkerup Hovedgård* i Musse Herred på Lolland var ugedagsarbejdet i 1532 fastsat til én dag om ugen hele året og to dage hver uge om høsten for de nærmest liggende gårde i Krenkerup by og Hydesby. Gårdene nævnes som gårdsædegårde med arbejde til hovedgården. De øvrige hoverigårde i Musse og Fuglse herreder var pålagt dagsværk på to, fem, syv, otte eller tretten dage. Gårdene i nabosognet Toreby, der var pålagt fem, syv eller tretten dage, havde varierende arbejdsopgaver med pløjning, harvning og høstarbejde. Bønder fra Geltofte i Toreby Sogn skulle også køre ler og ved til teglgården og fylde og tømme teglovnen.⁵⁴ De øvrige gårde i Musse Herred havde otte dages høstarbejde: to dage med at slå hø og meje korn, seks dage med at skære korn og rive hø. Gårdene med to høstdage lå alle i det vestlige naboherred Fuglse.⁵⁵ Erik Ulsig anså Eskil Gøye for systemets ophavsmand og organisator, og uden tvivl resulterede det i en effektiv udnyttelse af arbejdskraften.

Som sagt kunne godsejeren kræve en kompensation, hvis bøndernes arbejdskraft af en eller anden grund ikke blev anvendt. I overvejende grad blev arbejdet afløst med et pengebeløb, bl.a. med betegnelser som 'ervidspenge' og 'gerningspenge'. Ud fra Erik Ulsigs undersøgelser af afløsningspengene på en række godser er det påvist, at beløbene forekommer i meget varierende størrelser fra 3 skilling op til 32 skilling.⁵⁶ Det samme er tilfældet på Sankt Agnete Kloster, hvor arbejdspengene lå mellem 7½ og 54 skilling; det hyppigste beløb var 9 skilling.⁵⁷

Erik Ulsig mente, at de mange forskellige beløb repræsenterer to former for afløsningspenge: små beløb, der viser tidligere reelt leveret arbejde, og større

52 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 15, tabel 15.27.

53 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 15, tabel 15.28.

54 Hvor denne teglgård har ligget er usikkert. I jordebogen er den skrevet uden stort begyndelsesbogstav. Stednavnet Teglgården findes dog nord for Krenkerup i Radsted Sogn.

55 Se også Hybel 2003, s. 289-290.

56 Ulsig 1968, s. 358-366. Der gik 16 skilling på 1 mark.

57 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 15, tabel 15.27. med figur 15.19.

beløb, der er nominal kompensation for et retskrav på hoveri, som godsejeren reelt ikke havde tænkt sig at gøre brug af.⁵⁸ Overvejelserne om størrelsen af de beløb, der viser tidligere reelt udført arbejde, må tage afsæt i, hvad taksten for en dags arbejde kan have været. Ulsig anså her 1 skilling pr. dag som realistisk.

Svensk materiale underbygger denne vurdering. I arvedelingen i 1473 efter kong Karl Knutsson angives afløsningstaksten for et dagsværk til $\frac{1}{2}$ øre lig med 1 skilling, og i regnskaberne for samme konges datter Magdalena Karlsdotters forvaltningsgård i Vadstena 1489-1490 og 1494 afløstes de fleste af gårdene med 1 skilling for ét dagsværk.⁵⁹ En dagløn på 1 skilling var også typisk ved aflønning af arbejdsfolk, bl.a. på Visborg Slotslen 1485-1487, og bystyret i Stockholm satte i 1476, 1478 og 1496 maksimumtaksten for en dagløn til 1 skilling.⁶⁰ En skilling var let at regne med.

Hoveri ved hovedgårdene Skullerup, Knabstrup, Lillö med Araslöv og Hörbygård

I 1451 pantsatte Eline Johansdatter Bjørn, død 1451, *Skullerup* i Voldborg Herred, Kisserup Sogn, og Kisserup by med tolv gårde som brugeligt pant til Oluf Axelsen. Eline var gift med Sten Basse, død 1448, og efter hans død opstod uoverensstemmelser om arvrens deling. Oluf Axelsen indgik i 1454 forlig om Skullerup med de andre parthavere og erhvervede Skullerup med en tredjedel i Kisserup. Oluf var dog mere interesseret i at skaffe sig gods i nærheden af sin hovedgård Vallø og foretog i 1461 et mageskifte med Roskilde bispestol. Skullerup Hovedgård med tilliggende og tredjedelen i Kisserup sammen med andet gods blev afsat mod gods i Bjæverskov Herred, hvor Vallø lå. Skiftetaksten for Skullerup med mere gods var 25 pund korn, uden arbejde.⁶¹ Tilføjelsen fortæller, at Kisserupgårdene ganske givet har ydet hoveri til hovedgården, der lå 2 km nord for byen. Den meget korte afstand har betydet en effektiv udnyttelse til gavn for hovedgårdsdriften. Skullerup hørte til de mindre hovedgårde,⁶² ligesom Ivar Axelsens Knabstrup. Mindre hovedgårde havde også behov for hoveri i et vist omfang.

58 Ulsig 1968, s. 365-366 og 367-368.

59 Sørensen 2020, s. 201.

60 Sørensen 2020, s. 464.

61 Sørensen 2020, s. 87-88 og 196 og data-cd, kapitel 12, tabel 12.5. Ved arveskifter og her ved et mageskifte brugtes faste takster til omregning af gårdenes ydelser. Her ved Skullerup omregnedes alle ydelserne fra hver part i mageskiftet til pund korn, så at godserne hver for sig blev sat til 25 pund korn.

62 Pedersen 1928/1975, 19. Gården var i 1688 sat til 33,99 tønder hartkorn. 'Tønder hartkorn' var et mål for landbrugsjordens værdi beregnet ud fra ydeevne og areal.

Jacob Trolle, søn af Beate Ivarsdatter og Arvid Trolle og ejer af *Knabstrup*, skødede i 1499 bl.a. to gårde i Allerup i Tuse Sogn og Herred til Jørgen Rud, høvedsmand på Holbæk. Allerupgårdene ydede hoveri med to dage i rugmarken og en dag i bygmarken.⁶³ Gårdene lå ca. 9 km fra Knabstrup. Af Knabstrups gods lå 30 godsenheder eller ca. 48 % inden for ca. 4 km fra hovedgården i sognene Mørkøv og Nørre- og Sønder Jernløse.⁶⁴ I Beate Ivarsdatters jordebog er alle gårde anført uden dagsværk, hvorimod der findes dagsværk ved Lillö og Hörby. Spørgsmålet er, om nogle af afgiftsbeløbene kan være afløsning for manglende arbejdsydelser. De nærmeste landsbyer i forhold til hovedgården var Bakkerup og Vented, der lå i nabosognet Mørkøv under 2 km fra Knabstrup. Seksten af gårdene i de to byer gav følgende skillingsbeløb: 2¼, 3, 4½, 5, 9 og 18. Dagsværksbyrden på bønderne i de to sogne burde dermed svare til ca. 79 dagsværk, når der regnes med en afløsning på 1 skilling for hvert dagsværk.⁶⁵

Härlöv-Lillö i Gärd's Herred, Åsum Sogn, var hovedsæde for Thottslægtens skånske gods. Hovedgården Härlövgård har ligget i Härlöv by.⁶⁶ Lidt længere nordpå lå hovedgården Araslövgård ved Araslövssjön. Araslöv i Göinge Herred, Araslöv Sogn, var Beate Ivarsdatters arv efter hendes første mand Truid Pedersen (Galen).⁶⁷ Dagsværk for *Lillö* og *Araslöv* er registreret i Beate Ivarsdatters jordebog.⁶⁸ Det har åbenbart været et ønske ved arvedelingen efter Truid Pedersen at medtage fordelingen af dagsværk på de enkelte gårde. I tabel 2 er landsbyernes hoverigårde fordelt på antal dagsværk. På nær en gård i Härlöv by ydede alle gårde beliggende nærmest hovedgårdene dagsværk. Skepparslöv, der ligger lidt længere væk, dog inden for 3 km, var ikke belastet med dagsværk. Hovby beliggende ca. 10 km væk ydede også dagsværk.⁶⁹ Hoveriet var ikke fordelt efter gårdenes størrelse og viser et stærkt hoveri-egaliseret system ved 31 af 48 gårde,⁷⁰ der hver ydede 6 dagsværk. I Härlöv by og i Araslöv ydede femten gårde mere end seks dage, idet ti gårde i Härlöv ydede atten dage, fire

63 Rep 2, nr. 8864, 27.7/3.8.1499.

64 Sørensen 2020, s. 122-123 og 197-198 og data-cd, kapitel 12, tabel 12.29B.

65 En supplerende konsultation af Beate Ivarsdatters jordebog for at verificere data til artiklen har vist, at en tidligere analyse af Knabstrups dagsværk (Sørensen 2020, s. 198) beklageligvis har hvilet på nogle forkerte data.

66 Dobbeltnavnet skyldes, at slægten fra slutningen af 1300-tallet kaldte sig til to borge beliggende ca. 1 km fra hinanden. Härlövborgen var den oprindelige, men blev opgivet (Sørensen 2020, s. 124).

67 Sørensen 2020, s. 126 for slægtsrelationerne vedrørende Härlöv-Lillö.

68 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 15, tabel 15.29 og 15.30.

69 Hovby hører ligesom Härlöv by til Åsum Sogn og nævnes derfor som by nr. to i Beate Ivarsdatters jordebog.

70 'Egalisering' betyder, at godsets afgifter gøres ensartede.

gårde i Araslöv 24 dage og en gård otte dage. Gårdene skulle ud over dagsværk give et ensartet beløb i skilling grot: 1 skilling grot, dvs. 9 skilling, i Härlöv og 3 skilling grot, dvs. 27 skilling, i Araslöv. Disse gårde var besat med gårdsæder, der ikke ydede landgilde, men udelukkende arbejdede ved hovedgården. Gårdsæder erhvervede efterhånden jord i mindre målestok og betalte så mindre afgifter, som vi ser ved Lillö. Det fremgår ikke i Beate Ivarsdatters jordebog, at det skulle være gårdsæder, men ved arveskiftet efter Jacob Trolle 1548 bliver Lillö omtalt med ni gårdsæder i Härlöv by.⁷¹

Tabel 2. Hoverigårde og dagsværk ved Lillö med Araslöv ca. 1530. Landsbyernes hoverigårde er fordelt på de ydede antal dagsværk. Det samlede antal dagsværk for hver af byerne ses i tabellens nederste række. Kolonnen yderst til højre viser det samlede antal dagsværk fordelt på de fem dagsværkscategorier.

Antal dagsværk	Härlöv by	Hovby	Öllsjö	Araslöv	Näsby	Dagsværk i alt
3	1	1				6
6	10	4	10	1	6	186
8				1		8
18	10					180
24				4		96
Dagsværk i alt	243	27	60	110	36	476

Hörbygård i Listers Herred, Mjällby Sogn, lå på Listerhalvøen ved Sölvesborg. Dagsværkene blev leveret af syv gårde i Hörby, hver med fem dage.⁷² De øvrige gårde i Hörby og Ysane var ikke tilskrevet dagsværk. Hörbygårdene gav tillige penge, smør og tæje.⁷³ Dagsværkene ved Hörby, Araslöv og Lillö med tre, fem, seks og otte dage kunne tyde på høstarbejde, medens 18 og 24 dage også må have omfattet andet arbejde.

71 Arvid Trolles jordebok, nr. 188, s. 261, arveskifte 20.7.1548.

72 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 15, tabel 15.31.

73 I Beate Ivarsdatters jordebog fol. 39v er arveskiftetaksten for tæje angivet som "3 tæjer. Det er 3 lam, 3 gæs, 6 høns og 3 skæpper havre, det regnes for 1 pd korn".

Hoveriets geografiske struktur på Lillö med Araslöv, Hörby, Krenkerup, Esrum og Tommarp

Tabel 3 viser godsernes dagsværk fordelt efter de dagsværksydende enheders afstand fra hovedgården,⁷⁴ således at hoveriets geografiske struktur træder frem. Koncentrationen af dagsværk er et mål for, hvor effektivt hoveriet var organiseret med henblik på arbejdskraftens udnyttelse.

Tabel 3. Dagsværk ved Lillö med Araslöv, Hörby, Krenkerup, Tommarp og Esrum fordelt efter afstandene fra hovedgårdene. I kolonne 3 og 4 vises det samlede antal enheder og enhederne uden dagsværk. De dagsværksydende enheder er angivet i antal og procent i kolonne 5 og 6. Enhedernes samlede antal dagsværk og procentfordeling ses i kolonne 7 og 8.

Gods	Km	Samlede antal enheder	Enheder uden dagsværk	Enheder med dagsværk	Procent	Samlede antal dagsværk	Procent
Lillö med Araslöv (ca. 1530)	0-3	78	51	27	56	279	59
	3-5	22	6	16	33	170	36
	5-15	84	79	5	10	27	6
	15-	190	190	0	0	0	0
I alt		374	326	48	100	476	100
Hörbygård (ca. 1530)	0-3	15	8	7	100	35	100
	3-	72	72	0	0	0	0
I alt		87	80	7	100	35	100
Krenkerup (1532)	0-3	41	17	24	19	544	53
	3-5	33	9	24	19	171	17
	5-15	39	10	29	22	206	20
	15-30	47	12	35	27	70	7
	>30	18	1	17	13	34	3
I alt		178	49	129	100	1.025	100

74 Sørensen 2020, s. 199-200 og data-cd, kapitel 15, tabellerne 15.26A-B, 15.28-15.31, 15.37, 15.38.

Gods	Km	Samlede antal enheder	Enheder uden dagsværk	Enheder med dagsværk	Procent	Samlede antal dagsværk	Procent
Tommarp (ca. 1466-ca. 1485)	0-3	60	27	33	72	132	72
	3-5	24	12	12	26	48	26
	5-15	15	14	1	2	4	2
	15-	6	6	0	0	0	0
I alt		105	59	46	100	184	100
Esrum (1497)	0-3	46	8	38	23	965	45
	3-5	26	10	16	10	326	15
	5-15	120	32	88	53	792	37
	15-30	96	71	25	15	50	2
	>30	35	35	0	0	0	0
I alt		323	156	167	101	2.133	100

Ved *Lillö* gods var fæstegårde med dagsværk meget samlet omkring hovedgårdene. Bortset fra gårdene i Hovby, der lå i en afstand af 9 km, var 95 % af dagsværkene beliggende inden for 5 km og 59 % inden for 3 km. Koncentrationen kommer til udtryk i, at 89 % af dagsværksgårdene ydede 95 % af arbejdskraften. En forudsætning for hoveriets effektivitet har været en forudgående godssamling omkring hovedgården. Härlöv-Lillös arrondering er sket gradvis over en meget lang periode med begyndelse i midten af 1300-tallet, hvor Härlöv og Lillö nævnes i Thottslægtens besiddelse. Axel Pedersen, Axelsønnernes far, erhvervede yderligere gods, især i Villands Herred. Efter faderens død overgik godset til Ivar Axelsen, men intet tyder på en interesse fra hans side om yderligere at styrke Härlövs tilliggende.⁷⁵ Godset var i sidste halvdel af 1400-tallet formodentligt lige så velarronderet som omkring 1530, da slægten havde holdt arvegodset samlet i meget lang tid. En sammenligning mellem gårde med dagsværk og godsets samlede antal gårde viser, at kun 13 % af samtlige gårde ydede hoveri. Selv nær ved Lillö-Araslöv kan konstateres et større antal gårde uden dagsværk, især fordi Skepparslöv var hoverifri. Hoveriet var fordelt på fem byer, hvor kun tre mindre gårde var fritaget. Hoverisystemet ved Lillö var tilrettelagt med henblik på hovedgårdsdriften, men hvilket arbejde, hoveriet omfattede, meddeles ikke. Med et samlet antal dagsværk på 476 dage havde hoveriet et meget begrænset omfang i betragtning af, at gården med gårdsæ-

⁷⁵ Sørensen 2020, s. 124, 127 og 129.

derne og Stenholt Skov i 1548 blev sat til 3½ læst korn,⁷⁶ der svarede til 140 tønder korn. Gårdsæderne i Härlöv by var heller ikke pålagt ugedagsarbejde som ved Krenkerup og Esrum.

På *Hörbygård* var det kun syv gårde beliggende ca. 1 km væk i Hörby, der med 35 dage leverede et meget begrænset antal dagsværk. De øvrige 8 gårde beliggende inden for 3 km og 72 gårde på Lister og i Blekinge uden for 3 km var fritaget, således at kun 8 % af kompleksets 87 gårde ydede hoveri. Også i forhold til godsets arrondering med 23 % af godset i hovedgårdssognet og 68 % i hele Listers Herred var hoveriet meget beskedent. Hörby var en hovedgård, hvor den vigtigste funktion var administration og opsamling af godsindtægterne. Sammensætningen af de enkelte gårdes afgifter støtter formodningen, da indtægterne, bortset fra ca. 10 pund korn fra 7 gårde, bestod af smør og penge, hvor pengene udgjorde størstedelen. De syv hoverigårde ydede også smør og penge.

Hoveriet ved *Krenkerup* var i antal arbejdsdage over dobbelt så stort som ved Härlöv.⁷⁷ I Musse, Fuglse, Sønder og Nørre Herred ydede bønderne 1.025 dagsværk. Sammenlignes gårdene med dagsværk med det samlede antal gårde var 129 af 178 gårde, lig med 72 %, bebyrdet med arbejdsydelse. I alle kilometerafstandene var antallet af dagsværksgårde højt. Godsenheder uden hoveriarbejde omfattede kun øde jorder, ikke bebyggede ødegårde, gårde med et pund landgilde og et par gårdsæder. En samling af hoveriet omkring hovedgården inden for de 5 km er tydelig, hvor 38 % af dagsværksbønderne stod for 70 % af dagsværkene. Det skyldtes ugedagsbønderne, der ydede 416 dage eller ca. 40 % af alle godsets arbejdsdage. Hoverisystemet på Krenkerup var indrettet på hovedgårdens drift med ugedagsarbejde og med en konsekvent udnyttelse af hoveripligten til høstarbejde, hvor selv de fjernest liggende gårde måtte deltage. Erik Ulsig tilskrev Eskil Gøye udarbejdelsen af systemet, da han havde købt størstedelen af godset.⁷⁸ Tilstedeværelsen af ugedagsbønder ved hovedgården og dermed en koncentration af hoveriet kan muligvis skyldes, at adelen 1526 fik fastslået, at der var skattefrihed for gårdsæder og ugedagsmænd i hovedgårdssognet.⁷⁹

Esrum Klosters hoverisystem lignede Krenkerups med ugedagsbønder og en udbredt geografisk spredning og systematisering af høsthoveri.⁸⁰ Det samlede hoveri ved Esrum, der var over dobbelt så stort som Krenkerups, skulle ydes af

76 Arvid Trolles jordebok, nr. 188, s. 261, arveskifte 20.7.1548.

77 Høstarbejdet fra gårdsædegårdene i Krenkerup by og Hyed, der ikke har kunnet fastlægges nøjagtigt, er ikke medtaget.

78 Ulsig 1968, s. 353.

79 Om ugedagsbønderne, se Ulsig 1968, s. 368-370.

80 Om Esrum's hoveri, se også Ulsig 1968, s. 357-358, 359

procentvis færre fæstere end på Krenkerup. En sammenligning af gårde med dagsværk og det samlede antal gårde viser, at 52 % af fæsterne var pålagt arbejdsdage. Gårdene uden for herrederne Holbo og Lyngø, hvor hovedparten af Esrums gods lå, dvs. gårde mere end 30 km fra hovedgården, var uden hoveri. Uden hoveri var også de steder i Holbo og Lyngø Herred, hvor Esrum kun ejede en enkelt eller to gårde. Organisationen af hoveriet på de to hovedgårde havde forskellige forudsætninger. Hoveriet ved Krenkerup var organiseret af Esquil Gøye personligt, medens Esrums hoveri, som det fremstår af jordebogen 1497, havde udviklet sig i takt med klosterets modtagelse af talrige godsgaver lige fra klosterets grundlæggelse i 1151. Esrumgodset var frem til midten af 1200-tallet organiseret i større eller mindre grangier,⁸¹ der var selvstændige enheder med tilknyttet arbejdskraft. I perioden fra ca. 1250 til o. 1400 opløstes grangie-systemet gradvist, og i 1400-tallet var systemet omdannet til større eller mindre fæstegårde, der stadig skulle yde den nødvendige arbejdskraft til klosterets drift.⁸² På Esrum Kloster ser vi ligeledes en tendens med en samling af hoveriydende bønder i en afstand under 5 km fra hovedgården, hvor 33 % af bønderne ydede 60 % af alle dagsværk. I intervallet 5-15 km ses også en samling med 37 % af alle dagsværk. Her bidrog 88 af 120 gårde med hoveri. Sammenlagt 376 af de 792 dagsværk i intervallet stammede fra syv landsbyer, hvor hver fæster ydede 7-9 arbejdsdage. Hertil kom ugedagsbønderne i Jonstrup med 260 dagsværk.

På det mindre *Tommarp Kloster* var 98 % af dagsværksgårdene beliggende inden for 5 km, og de ydede ligeledes 98 % af hoveriarbejdet, hvilket fortæller om en usædvanlig gennemført godssamling og et meget ensartet opbygget system. Hoveriet forekom udelukkende i Järrestads Herred, hvor klosteret lå, og inden for dette herred var også mindre gårde og gårde med smørlandgilde undtaget for hoveriydelser. De 22 mindre korngårde i selve Tommarp med landgildeydelse på 4 til 10 skæpper korn, bortset fra en gård med 1 pund, var også hoverifri; gårdene lå ellers inden for grænsen på 3 km.

En sammenligning af den procentvise fordeling af dagsværkene viser, med undtagelse af Krenkerup, at dagsværk fra gårde beliggende mere end 15 km fra hovedgårdene var begrænset. Det er desuden markant, at næsten alle Lil-lös og Tommarps dagsværksydende gårde lå under 5 km fra hovedgården.

81 En 'grangie' var et selvstændigt gods-kompleks, der var underlagt regnskabspligt over for klosterets abbed, se Esrum Klosters Brevbog, Oversættelse, Bind II, 2002, s. 48-52 af Jens Anker Jørgensen.

82 Esrum Klosters Brevbog, Oversættelse, Bind II, 2002, s. 62-64 af Karl-Erik Frandsen.

Tabel 4. Dagsværk uden ugedagsbønderne ved Krenkerup og Esrum. Dagsværkene i antal og procent er fordelt på afstandene fra hovedgårdene.

Gods	0-3 km	3-5 km	5-15 km	15-30 km	> 30 km	Summa
Krenkerup (1532)	128	171	206	70	34	609
Procent	21	28	34	11	6	100
Esrum (1497)	78	66	532	50	0	726
Procent	11	9	73	7	0	100

Antallet af dagsværk på Krenkerup og Esrum er i tabel 4 fratrukket ugedagsbønderne. Reduktionen medfører ved Krenkerup en stigning i procenttallene for dagsværksydende gårde, der lå længere væk end 5 km fra hovedgården. Det tostrengede system med ugedagsbønder tæt på hovedgården, kombineret med fæstebønder med otte dages høstarbejde i Musse Herred og to dage på resten af Lolland, fordelt på mange landsbyer med en eller to bønder, fremstår derved mere tydeligt. Ved Esrum medfører udeladelsen af ugedagsbønder en meget skæv fordeling af dagsværket, hvor ca. 80 % blev ydet af landboer mere end 5 km fra klosteret, der sandsynligvis var et resultat af det oprindelige grangie-system og godssamlinger i 1300-tallet.

Der er nogle fælles træk i hoverisystemernes organisation for de fem gods-komplekser ud over afstandene til hovedgårdene og den betydning, høstarbejdet har. Når en landsby blev bebyrdet med dagsværk, så gjaldt hoveriet med få undtagelser for alle gårdene, og som regel blev de enkelte gårde sat til det samme antal dagsværk for ikke at gøre nogen uret. Gårde uden dagsværk var i mange tilfælde mindre gårde med landgilde på et pund korn og derunder; endvidere var smørgårde og gårde med mindre pengebeløb samt øde gårde og jorder undtaget.

Når vi ud fra tabel 3 sammenlignede antal dagsværksgårde med godsernes samlede antal gårde, så havde Krenkerup bebyrdet 72 % af fæsterne med dagsværk; for Esrum var det 52 % efterfulgt af Tommarp med 44 %. Ved Trollernes Lillö og Hörby ydede langt færre fæstere hoveri, nemlig henholdsvis 13 % og 8 %. Krenkerup og Esrum havde således inkluderet store dele af deres samlede antal gårde til at dække det store antal dagsværk. Hoveriets beskedne omfang blandt alle de dagsværksydende bønder generelt ses dog i den gennemsnitlige årlige arbejdsbyrde, der kan beregnes ud fra tabel 3: Lillö 10 dage, Hörby 5, Krenkerup 8, Tommarp 4 og Esrum knap 13 dage. Forskellen mellem Tommarp og Esrum ligger i klostrenes størrelse. Esrums hoveri var et detaljeret

opbygget system, hvor det store antal arbejdsdage på over 2.100 gav et solidt grundlag for at udnytte arbejdskraften bedst muligt til klosterets drift.

Sammenfatning af hoveriet

Ved Lillö med Araslöv var hoveriet fordelt på kun fem landsbyer, hvor gårdene i fire nærliggende landsbyer ydede næsten alle dagsværkene. Hovedparten af gårdene leverede 6 dagsværk, enkelte andre 3 og 8 dagsværk. I Härlöv by var ti gårdsæder hver pålagt 18 dagsværk, og i Araslöv leverede fire gårde hver 24 dagsværk. Systemet var således stærkt egaliseret. Antal dagsværk per gård kunne tyde på høstarbejde. Gårdsæderne i Härlöv og gårdene i Araslöv var ikke typiske ugedagsbønder eller gårdsæder med ugentligt arbejde hele året. I Jacob Trolles arveskifte 1548 nævnes gårdsæderne ved Lillö som værende en del af selve hovedgården. Teoretisk set kan disse gårdsæder have været tilknyttet som arbejdskraft til den oprindelige Härlövgård, der lå i Härlöv by. Hoverisystemet var indrettet med hensyn til hovedgårdens drift, men brugen af hoveri var stærkt begrænset i forhold til Lillös størrelse på 3½ læst korn eller 140 tønder.

Hoveriet ved Hörby var næsten ikke eksisterende med sin begrænsning til syv gårde i Hörby, der hver bidrog med 5 dagsværk. Det beskedne hoveri kunne tyde på en manglende interesse for driften af hovedgården, hvilket bestyrkes af sammensætningen af landgildeindtægterne, der bestod af smør og for det meste penge. Hörbygård var forvandlet til administrationscenter for opsamlingen af landgilden fra Lister Herred og Blekinge.

Dagsværk ved Lillö med Araslöv, Hörby, Krenkerup, Tommarp og Esrum er blevet undersøgt med hensyn til afstandene fra hovedgårdene. Lillö havde 89 % af de hoveriydende gårde beliggende mindre end 5 km fra hovedgården, Hörbygård alle gårdene, Tommarp 98 %, medens Krenkerup med 38 % og Esrum med 33 % skilte sig ud. Det lavere antal gårde med dagsværk opvejedes dog af, at ugedagsbønderne både på Krenkerup og Esrum ydede en betydelig del af hovedgårdens dagsværk.

En sammenligning af antal gårde med dagsværk og det samlede antal gårde i godskomplekserne viser, hvor stor en del af fæstegårdene, der procentvis var bebyrdet med dagsværk, hvortil fås et skøn over hoveriets betydning for hovedgårdsdriften. Af hensyn til hovedgårdsdriften havde Krenkerup bebyrdet næsten hver fjerde fæster med hoveri og Esrum hver anden. Ved Lillö og Hörby var langt færre fæstegårde belastet med hoveri, nemlig henholdsvis 13 % og 8 % af samtlige gårde. Den gennemsnitlige årlige arbejdsbyrde for den enkelte hoveribonde på de undersøgte godser vekslede fra 4 til knap 13 dagsværk. Godskompleksernes hoveri havde således ikke noget stort omfang, hverken generelt set eller gennemsnitligt for den enkelte fæster.

Var der en sammenhæng mellem arrondering og hoveri på godskomplekserne Lillö, Hörby og Tommarp? For Tommarps og Hörbys vedkommende var forudsætningerne til stede med deres gode arronderinger på henholdsvis 57 % og 23 % af godset placeret i hovedgårdssognet. Lillö havde ikke så meget gods i hovedgårdssognet; til gengæld var godskoncentrationen i de nærliggende landsbyer høj. Hoveriet for de tre godskomplekser var imidlertid med stor sandsynlighed et resultat af den oprindelige arrondering omkring hovedgården, og kan ikke henføres til senere godssamlinger.

Jordegods og lensbesiddelser

Godspolitik og lenspolitik var forbundne størrelser. Det var som lensmand fordelagtigt, at andelen af egne fæstere blev så stort som muligt i ens eget lensområde, da andre godsers fæstebønder i lenet ikke ydede landgilde til lensmanden. En fælles forvaltning af lensmandens eget gods og kronens gods må have givet fordele, når bøndernes landgilde kunne opsamles, opbevares og evt. afsættes uden administrativt at skulle bekymre sig om, hvem ydelserne egentlig tilhørte. En sammenblanding af lensøkonomien og privatøkonomien kunne endvidere forekomme, når der i særlige tilfælde i forvaltningen af et slotslen var behov for vareleverancer fra lensmandens egne hovedgårde.

Næsten tre fjerdedele af Åge Axelsens hallandske gårde lå i lensområderne. Åges godssamling i Halland var frem for alt fokuseret på en akkumulation af smørproducerende gårde, der kunne forøge hans omfattende smørekseport til Stralsund og Lübeck, der blev udskibet på egne skibe eller skibe tilhørende borgere i Varberg. En skibslast på vej til Lübeck, der blev frarøvet ham i 1465, bestod af mindst 176 tønder smør.⁸³ Uden at det kan påvises i kilderne, ville en fælles effektiv inddrivning og forvaltning af den samlede landgilde fra de hallandske herreder med Varberg som administrationscenter og udskibningshavn være en oplagt foranstaltning, da smørret efter indsamlingen skulle pakkes i tønder og konserveres med salt, inden det eksporteredes.⁸⁴

Den relativt lave lensandel på 55 % for den skånske del af Härlöv-Lillö-godset havde sin årsag i den betydelige mængde strøgods i det øvrige Skåne. Hele Hörbygodset var fuldt ud inkluderet i lenet. For Oluf Axelsens vedkommende var de to herredslen nær Vallø arealmæssigt små, og kun hver tredje af hans sjællandske gårde lå inden for lenets grænser. Den lave lensandel (33 %) her hænger dels sammen med hans store mængde af gods spredt beliggende rundt

83 Sørensen 2020, s. 385.

84 Se Sørensen 2020, s. 220-221 om smørforvaltningen på forvaltningsgården i Vadstena.

på Sjælland, dels at en efter sjællandske forhold særlig stor andel af selvejere i netop de to herredslen reducerede muligheden for at øge fæstegodset.⁸⁵

Visborg Slotslen med Gotland, der var i Axelsønnernes besiddelse 1449-1487, krævede løbende forsyninger af varer til slottets underhold. En del af det daglige behov blev klaret ved lokal handel med Visbys købmænd, men det var nødvendigt at importere varer udefra, som det ses i Ivar Axelsens regnskabsbog 1485-1487.⁸⁶ Regnskabsbogen viser desuden udveksling af varer mellem Ivars andre svenske lensbesiddelser. En sammenblanding af privat økonomi og lensøkonomi fra det danske gods observeres i to tilfælde. Rug og malt fra Knabstrup fragtedes til Visborg med skipper Tyge af Køge, og en anden kornleverance udskibet med en skipper fra Åhus på 16 læster kan indeholde korn fra Härlöv-Lillö, da det betegnes som "min herres korn".⁸⁷

Befordrende for Axelsønnernes manglende skelnen mellem det private gods og lensgods kan have været de særdeles gunstige forleningsvilkår, de havde opnået for deres len, og de lange lensperioder. Varberg, som Axel Pedersen havde fra 1415, gav kong Christoffer ham på livstid og efter hans død til en af sønnerne i seks år. Da de seks år var udløbet efter faderens død, hvilket vil sige i 1452/1453, fortsatte Åge Axelsen ikke desto mindre som lensmand i Varberg frem til 1477. I 1464 fik Åge lenet som livspant mod ydelse af et lån til Christian I. Årstads og Halmstads herreder fik i 1450 status af pantelen på livstid efter lån til kongen. Før de blev pantelen, havde de været tjenestelen. Både for tjenestelenet og pantelenet kunne lensmanden frit disponere over lenets indtægter; til gengæld var han forpligtet til at dække alle udgifter. Gårds og Villands herreder, som Ivar Axelsen havde i forlening 1447-1487, var også pantelen, mens betingelserne for slotslenet Sølvesborg ikke kan klarlægges. Oluf Axelsens herredslen Bjæverskov og Stevns, der var i hans besiddelse ca. 1440-1464, var ligeledes pantelen.⁸⁸

Sammenfatning

Hovedgårdenes størrelse, godsets geografiske struktur eller arrondering, og hoveriets omfang er faktorer af betydning for vurderingen af godsets samlede økonomiske grundlag. Godsets samling omkring hovedgården var bestemmede for hoveriets effektivitet, da afstanden mellem bondens gård og arbejdsstedet ikke måtte være for lang, da for lang transporttid betød tab af arbejdstimer. Hvis en fæstegård lå mere end 5 km i luftlinje fra hovedgården, var godsejeren

85 Christensen 1903/1974, s. 518.

86 Sørensen 2020, data-cd, kapitel 23, tabel 23.4 og s. 391-392.

87 En læst korn er 12 pund.

88 Sørensen 2020, s. 289-293 og data-cd, kapitel 18, tabel 18.1.

bedre tjent med at lade hoveriet afløse med penge eller naturalier til gengæld for ikke-ydet arbejde.

I denne artikel er danske hovedgårde med tilliggende, der tilhørte Ivar, Åge og Oluf Axelsen af Thottslægten, blevet sammenlignet med andre godskomplekser med fokus på geografisk struktur og hoveri. Åge Axelsens jordebog fra 1455 over Åges købegods og Beate Ivarsdatters jordebog fra ca. 1530 over Ivars og hans datter Beates hovedgårde Lillö med Araslöv i Skåne, Hörby på Lister og Knabstrup på Sjælland indeholder oplysninger om gods, der ikke tidligere har været inddraget i undersøgelser af godssamling, arrondering og hoveri.

Da Ivars og Beates næsten 500 gårde i Skåne, Blekinge og på Sjælland gennem arv blev Trollegods, var det afslutningen på en længere godssamling med rødder tilbage i midten af 1300-tallet, hvor Härlöv-Lillö vides at have været i Thottslægtens besiddelse. I 1400-tallet kendes kun til mindre godserhvervelser i Göinge og Villands herreder, der var naboherreder til Gärds, hvor hovedgården Lillö lå. Under Ivar Axelsens ejerskab kan kun spores få nye erhvervelser. Godset havde måske allerede i første halvdel af 1400-tallet nået den stærke koncentration i Gärds Herred, som jordebogen viser ca. 1530.

Lillös geografiske struktur ligner andre godskomplekser med et stort antal spredt beliggende gårde uden for hovedgårdsherredet. Det relativt set mindre antal gårde i hovedgårdssognet opvejes af den store mængde gods i hele Gärds Herred. En anden metode for måling af arronderingen bryder med opdelingen i sogn, herred m.v. og opdeler i stedet den geografiske afstand fra hovedgården i koncentriske cirkler med centrum i hovedgården, hvilket giver en bedre analyse af den geografiske struktur. Inden for den første cirkel på 3 km lå 78 (21 %) af Lillös gårde fordelt på fem landsbyer og mellem 3 og 5 km yderligere 22 gårde (6 %). Resten af det skånske gods var spredt strøgods. Omkring Lillö var der således trods strøgodssets omfang en central godsmasse på 100 gårde inden for 5 km fra hovedgården, der vidner om tidligere bestræbelser på at erhverve gods i hovedgårdens nærhed. Hörby og Knabstrup hørte til de mindre godser, hvor mellem 60 og 70 % af godset lå inden for hovedgårdsherredet. Ved Knabstrup lå ca. hver tredje gård i hovedgårdssognet og ved Hörby ca. hver fjerde.

I perioden 1432-1476 erhvervede Åge Axelsen 272 gårde i Halland og Sverige, hvor de 237 findes i hans jordebog. Åge har været en af de store godssamlere i 1400-tallet. Åge opkøbte typisk gods, der lå spredt ud over herrederne, og opnåede ikke nogen arrondering omkring sædegården Hjuleberg eller ved Varberg Slot, hvorfra godset blev forvaltet. Godspolitikens vigtigste mål var ikke arrondering. Derimod var hensigten at købe gårde, der ydede landgilde i smør, der sammen med lenets smørleverancer var grundlaget for et smørimperium med eksport til Lübeck og Stralsund og en import af klæde, krydderier m.m. Ødegårde opkøbtes ligeledes for at øge smørproduktionen ved at få dem besat

med nye fæstere eller sammenlægge dem med andre gårde. For 22 køb kan der foretages en analyse af sammenhængen mellem købesummer og landgilde. Kun ved ca. hvert fjerde køb har Åge været villig til at investere et større beløb, når smørlandgilden var stor. Endvidere kan det påvises, at beliggenheden af godset har haft en vis betydning for købet. Men det vigtigste i Åges købspolitik var tilsyneladende en vedvarende akkumulation af smørgårde.

Vallø var hovedsæde for Oluf Axelsens gods på Sjælland. Gården var kommet til Oluf gennem ægteskab og ved faderen Axel Pedersens långivning mod pant i hovedgården. Oluf var ingen stor godssamler, men forøgede trods alt gården med ca. 50 gårde i hovedgårdsherredet Bjæverskov og i naboherrederne. Desuden fik han ved ægteskab disposition over Vemmetofte med gods i Bjæverskov, Fakse og Stevns herreder. Ægteskaber var for Oluf adgangen til mere gods. Valløs arrondering var dårligere end andre storgodser med kun 34 % af fæstegodset beliggende i hovedgårdsherredet. Som andre storgodser var Vallø præget af spredt beliggende gårde ud over Sjælland fordelt på 49 sogne med under ti gårde i hvert sogn.

Da både Vallø, Lillö, Hörby og Knabstrup har været rimeligt velarronderede godskomplekser, da Axelsønnerne overtog dem, har interessen og muligheden for yderligere godssamling været begrænset. Bortset fra Åge var de ikke store godssamlere, og det fundamentale i godspolitikken var overtagelse af allerede samlede godser, som Oluf med Vallø og Vemmetofte og Ivar med Knabstrup.

Til drift af hovedgårdene kunne godsejeren anvende fæstebøndernes hoveripligt. Hovbønderne blev for det meste sat til høstarbejde, mens andre opgaver var pløjning, harvning og kørsel. Hoveriets omfang er til sammenligning blevet undersøgt på tre samtidige klostergodser (Esrum, Roskilde Sankt Agnete og Tommarp) samt på det adeligt ejede Krenkerup gods. På Esrum var arbejdsbyrden en til ni dage (fraregnet ugedagsbønderne), på de to mindre klostre Sankt Agnete tre dage og Tommarp fire dage. På Krenkerup var bønderne pålagt to til otte dage, i et enkelt sogn tretten dage. Til sammenligning var hoveriet på Lillö tre til otte dagsværk og ved Hörby fem. Ugedagsbønderne ved Esrum var pålagt en dag om ugen hele året og tre dage om ugen i høsten. Ugedagsarbejdet ved Krenkerup var ligeledes en dag om ugen og dertil to dage i høsten. Ved Lillö og Araslöv fandtes et mindre antal gårdsæder, der ikke gav landgilde, men arbejdede ved hovedgården. De skulle yde 18 dagsværk ved Lillö og 24 ved Araslöv, og dertil betale et mindre beløb. Hoveriet ved de undersøgte godser vurderes således ikke at have haft noget større omfang.

Hoveriets geografiske struktur for Lillö, Hörby, Krenkerup, Tommarp og Esrum er blevet undersøgt ud fra afstanden fra hovedgårdene. Lillö havde på grund af godsets gode arrondering tæt på hovedgården en høj koncentration af

dagsværksydende bønder inden for 5 km, hvor 89 % af dagsværksgårdene leverede 96 % af dagsværkene. Ved Hörbygård var dagsværket begrænset til blot 7 gårde, beliggende ca. 1 km væk. Ved Krenkerup ses en tydelig samling af dagsværksydende gårde omkring hovedgården inden for en radius af 5 km, hvor 38 % af gårdene ydede 70 % af det samlede dagsværk; i en radius under 3 km ydede 19 % af gårdene sammenlagt 53 % af godsets samlede dagsværk. Dette synes at have været konsekvensen af et bevidst ønske fra godsejerens side om at styrke hovedgårdsdriften. Ved Tommarp Kloster var gårdene pålagt fire dages hoveri, og inden for en radius af 3 km ydede 72 % af gårdene 72 % af det samlede hoveri. På Esrum Kloster fandtes den primære koncentration inden for en radius af 5 km, hvor 33 % af godsets bønder ydede 60 % af det samlede dagsværk. For fæstegods beliggende mere end 15 km fra hovedgården var ydelser af dagsværk på alle godserne meget lille. Undtaget herfra er dog Krenkerup, hvor bønderne uden for 15 km skulle yde to dages arbejde.

Som andre godser i senmiddelalderen kan Lillö i tiden omkring 1530 kategoriseres som et fæstegårdssystem med en geografisk struktur, hvor størstedelen af gårdene lå meget spredt. Ved Lillö var det kombineret med en koncentration af gårde beliggende i nærheden af hovedgården, hvor der blev ydet hoveriarbejde, dog uden at hoveriet var af noget stort omfang. Af alle fæstegårdene ydede blot 13 % hoveri.

Hovedgårdsdrift forekom ved alle de undersøgte godskomplekser, men på nær Krenkerup og Esrum havde den ikke noget stort omfang. Ved Hörby var den minimal, da hovedgårdens funktion næsten udelukkende var administration af godsets indtægter, og her leverede kun 8 % af alle fæstebønderne hoveri. Hoveriet ved Axelsønnernes hovedgårde synes ikke at skulle ses i sammenhæng med nogen bevidst godssamlings- og arronderingspolitik som ved Krenkerup og Esrum, men kan formodentligt føres tilbage til en oprindelig godssamling omkring hovedgårdene.

Som lensmand var der fordele ved at have en så stor andel af jordegodset som muligt placeret inden for lenets territorium, så ens private gods kunne forvaltes sammen med lensgodset. For Oluf, Ivar og Åge Axelsens jordegods har undersøgelsen vist, at mellem 33 og 100 % af deres gårde i de forskellige østdanske landskaber lå inden for deres respektive, tildelte forleninger. Alle Hörbys gårde lå i Sölvesborgs len og 55 % af Härlöv-Lillös tilliggende lå i Gärd og Villands herredslen. Åges godskøb i Halland bevirkede, at 73 % af det hallandske gods lå på hans lensområder. Derimod var kun hver tredje fæstegård i Olufs Valløgods placeret inden for herredslenene Bjæverskov og Stevns; en af hindringerne for en større andel var de mange selvejere i de to herreder.

Utrykte kilder

Beate Ivarsdatters jordebog = Riksarkivet i Stockholm. Enskilda arkiv och samlingar. Trolle-de Mornays släktarkiv: Volym E 6187. B. Släkten Trolles papper. I. Jordeböcker från Trolle-släkten: Jordebok (1530-talet) över arvet efter Arvid Trolles hustru Beata Ivarsdotter och Brita Turesdotter i Skåne, Blekinge och Själland.

Gammeldansk Ordbog. Seddelsamling på Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: <https://gammeldanskseddelsamling.dk/forside>.

Åge Axelsens jordebog = Rigsarkivet i København. Fortegnelse over bøndergods i Skåne og andre af de nuværende svenske provinser. Breve, dokumenter og optegnelser m.m. (1445-1480). Aage Axelsen Thott og hustru Merete Bengtsdatter Winstorp (1445-1480). Privatarkiv.

Trykte kilder og litteratur

Antoniewitz, Marianne, 1976: *Vallø gods og dets ejere indtil 1461*. Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, 5. København.

Arvid Trolles Jordebok 1498 jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken Historiska Handlingar, 31. Udg. J.A. Almquist, Stockholm 1938.

Christensen, Aksel E., 1977: "Tiden 1042-1241". I: *Danmarks historie. Bind 1. Tiden indtil 1340*, red. Aksel E. Christensen m.fl., København. Gyldendal, s. 211-399.

Christensen, William, 1903/1974: *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*; reprografisk genoptryk København. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1974.

Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl., Århus. Forlaget Historia, 1987.

Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag. Udg. af A. Thiset. København. Gyldendal. 1892.

Engelund, Jens Ulrik, 1987: "Et fæstegodsimperium på reformationstiden. Mogens Gøyes godssamling og godstab 1500-1544". I: *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, red. C.P. Rasmussen m.fl. Århus. Forlaget Historia, s. 90-112.

Esrum Klosters Brevbog = *Codex Esromensis. Esrum Klosters Brevbog*. Udg. O. Nielsen. Fotografisk reprografisk genoptryk København. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1973.

Esrum Klosters Brevbog, 2 bind (I: Oversættelse. II: Kommentar). Udg. Bent Christensen m.fl., København. Museum Tusulanum. 2002.

Hybel, Nils, 2003: "Middelalderlig godsadministration i Danmark". I: *Historisk Tidsskrift*. 103, s. 269-297.

- Hørby, Kai, 1980: "Tiden fra 1340-1523". I: *Danmarks historie, Bind 2. Tiden 1340-1648, Første halvbind 1340-1559*, red. Aksel E. Christensen m.fl. København. Gyldendal, s. 13-270.
- Ingesman, Per, 1990: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. Skånsk senmedeltid och renässans, 12*. Lund. University Press.
- Jensen, Jens Villiam, 1994: "Fra fæstegårdssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance". I: *Danmark i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen. Århus. Aarhus Universitetsforlag) s. 123-142.
- Jensen, Jens Villiam, 2001: "Arv og godssamling. Skifte af adeligt jordegods 1400-1660". I: *Riget, magten og æren. Den danske del 1350-1660*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen. Århus. Aarhus Universitetsforlag, s. 451-477.
- Kalkar, Otto (1881-1918): *Ordbog over det ældre danske sprog (1300-1700). Bind 1-5*: <https://kalkarsordbog.dk>.
- Milton, Hans, 1994: *Listers och Sölvesborgs historia*. Sölvesborg. Sölvesborgs kommun.
- Myrdal, Janken og Johan Söderberg, 1991: *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm. Almqvist & Wiksell International.
- Pedersen, Henrik, 1928/1975: *De danske landbrug*. København. Gyldendal og Nordisk Forlag; reprografisk genoptryk København. Landbohistorisk Selskab, 1975.
- Rasmussen, Carsten Porskrog, 2002: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. 2 bind. I: Fremstilling. II: Godsoversigter). Aabenraa. Institut for grænseforskning.
- Rep 2 = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis. Series secunda. Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen med udtag af de hidtil utrykte. 2. Række*, udg. William Christensen, København. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1928-1936.
- Roskilde Sankt Agnete klostres jordebøger og regnskaber 1508-1515. Udg. Thelma Jexlev, København. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2001.
- Sørensen, Flemming Glatter, 2020: *Land Len Handel Investering Sørøveri. Undersøgelser af Axelsønnernes økonomiske forhold ca. 1420-1487*, med datacd, Svogerslev. Egen udgivelse.
- "Tommarps klostres jordebok, u.d. [o.1466-o.1485]", udg. Curt Wallin. I: *Tommarps urkundsbok 1085-1600, bind 3*, Tomelilla. Bokförlaget Österleniana. 1955, s. 77-94.
- Ulsig, Erik, 1968: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet, 2. København. Gyldendal.

Åge Axelsens jordebog = "Herr Aage Axelssøns (Thott) "Jordebok"", udg. S. Welanders. I: *Vetenskaps societeten i Lund, Årsbok 1957*. Lund. Glerup, 1958, s. 45-74.

Summary

The main purpose of the article is to present the Danish landed estates belonging to three landowners of the Thott family. Until now, these estates have not been researched, except the estate of Vallø on Sjælland. Main subjects are the collection of tenant holdings in order to maximize the properties, and the geographical structure, i.e. *arrondering*. The labour services attached to some of the manors are treated as well.

The primary sources are two registers of land. The land register of Åge Axelsen from 1455 is actually a list over his purchases of tenant holdings in Halland and Sweden. The other register from c. 1530 contains records of the manors of Lillö-Araslöv in Skåne, Hörby in Lister, and Knabstrup on Sjælland. Nearly 500 holdings are registered, which were the property complexes of Ivar Axelsen and his daughter Beate Ivarsdatter. Through marriage the estates were inherited by the Trolle family.

The registration c. 1530 was the end of the collection of landed property in Skåne, because the estates were to be parted in shares of inheritance among the names registered in the book. The history of Lillö began around 1350, where the Thott family is found as owner of the manor Härlöv-Lillö in the district (*herred*) of Gärd. The collection of property probably continued throughout the 15th century, but only few sources concerning purchases are available. The known purchases consist of tenant holdings in the districts of Villand and Göinge. The large concentration of tenants around the manor of Lillö was probably already a fact in the first half of the 15th century.

The usual method to measure the geographical structure of medieval and early modern estates has been a geographic division in four sections: 1. holdings in the parish where the manor is situated, 2. the other holdings in the *herred* of the manor, 3. holdings not included in the *herred* but within 30 km from the manor, and 4. the rest of the holdings. The geographical structure of Lillö was equal to other large property complexes. Outside the district, where the manor was situated, the tenant holdings were scattered all over Skåne. Lillö had many tenants located in the villages close to the manor. The percentage of the structure can be measured with another, more accurate method. Here the geographical distance from the manor is parted in concentric circles of 0-3, 3-5, 5-15, 15-30 and more than 30 km. In the circle within 3 km 21 % of the tenants were situated in five villages close to the manor and under 5 km from the manor the number of tenants was 100, that is 27 % of the total num-

ber of 374. Knabstrup and Hörby were smaller estates with between 60 and 70 % of the tenants situated in the district of the manor. At Knabstrup every third tenant lived in the parish of the manor, and at Hörby every fourth.

In the period 1432-1476 Åge Axelsen accumulated his landed property with 272 tenant holdings in Halland and Sweden. These operations place him among the greatest Danish collectors of estates in the 15th century. The policy of purchase was aimed at purchasing holdings producing butter which could be administered together with butter delivered from his peasants in his royal fiefs of Varberg and Falkenberg. Varberg had been in the possession of the Thotts since 1415. The butter was exported to Lübeck and Stralsund in order to import clothes, spices and other goods. Deserted farms were purchased and new tenants hired, or the deserted farm was incorporated in other tenant holdings. Åge administered his landed property together with the economy of his fief Varberg. This meant that he did not try only to gather tenants around his family manor Hjuleberg or his Varberg castle. For every purchase Åge has written down in detail what was paid for the tenant holdings. For 22 purchases, a total of 96 tenant holdings, we can analyse the relation between the purchase price and the rent of the holding. Åge was to some extent willing to invest more when the rent of the tenant holdings was considerable. The purchase price depended on the rent in 23 % of the observations. The location of the holdings near the centre of administration had also a certain influence on the price. The long period of collection had the effect that unforeseen circumstances probably influenced the individual purchase and the willingness to invest.

Vallø was the centre of administration for the landed property of Oluf Axelsen. The manor had come into the possession of Oluf Axelsen partly by mortgage and partly by marriage. Oluf was not a dedicated collector of property. Only 52 holdings are observed in the district of Bjæverskov and the nearby districts. With only 34 % in the district of the manor the geographical structure of Vallø was smaller than other large estates.

The work at the manors and the home farms was managed by labour services, either hired or with workdays rendered from the tenants of the landlord. The proportion of labour and its geographical structure on the Thott estates have been comparatively analysed with the monasteries of Esrum and Sankt Agnete in Roskilde on Sjælland and Tommarp in Skåne, along with the lay estate of Krenkerup on Lolland. On a whole, the workdays were spent in the fields of the manor with the harvest of grain and hay. Other tasks were ploughing, harrowing, and carrying services. The claimed workdays per year were not too extensive. At Esrum it was one to nine days, and at the smaller monasteries even less work was necessary: Sankt Agnete three days and Tommarp four days. At Krenkerup the burden was two to eight days, in a single parish thir-

teen days. The tenants of Lillö did three to eight days, and at Hörby five days. Some tenants living near the manors rendered 'week work' (*ugedage*) throughout the year. The proportion of this at Esrum was one day for most of the year and three days in the harvest. At Krenkerup it was one day in general and two days during harvest. At Lillö and the affiliated manor of Araslöv a smaller number of tenants, termed cottars (*gårdsæder*), worked at the two manors for 18 days and 24 days a year respectively; these cottars also had to pay the landlord a small rent.

Also the geographical structure of the estates of Lillö, Hörby, Krenkerup, Tommarp and Esrum has been comparatively analysed. The many tenant holdings close to Lillö resulted in a high concentration of workdays under the 5-km-limit; 89 % of the tenants performed 96 % of the total workdays. Only seven tenants, living about 1 km from Hörby, rendered work there. A concentration of workdays at Krenkerup is evident, as for 48 farmers living within 5 km of the manor performed 70 % of the total workdays and 24 tenants within 3 km performed 53 % of the total workdays; the landlord wanted to make the management of the manor as effective as possible. Esrum Abbey had a concentration of its workdays-yielding tenants living within a distance of 5 km as well. Workdays for tenants living more than 15 km from the manor are rare for all the researched estates. Too long a distance would have meant too much time wasted for the peasants on travelling to and fro, resulting in valuable workhours being lost. Instead, tenants living far away from the manor paid the landlord a monetary compensation for not rendered work.

The large estate of Lillö around 1530 represents, as other Danish estates in the late Middle Ages, a system of tenant holdings with a geographical structure characterized by many scattered holdings in the landscape and a considerable concentration of workdays-yielding tenants living in proximity of the manors. Still, the rendered labour service had no decisive influence upon the estate economy. The main income of the landlord was based on the rents from the tenant holdings.

Forfatterpræsentation

Flemming Glatter Sørensen, født 1943, cand.mag. i historie og tysk fra Københavns Universitet 1979. Er forhenværende lektor ved Handelsgymnasiet på Roskilde Handelsskole. Har forsket i Axelsønnerne og de økonomiske forhold i middelalderen siden specialet om *Axelsønnernes økonomi og handel ca. 1420-1487*, Historisk Institut, Københavns Universitet, 1975, senere fulgt op med artiklen "Familienwirtschaft und baltische Wirtschaft: das Beispiel der Axelsöhne. Aspekte einer spätmittelalterlichen Familienwirtschaft". I: *Studien zur Geschichte des Ostseeraumes I*, red. Thomas Riis, Odense 1995, s. 79-145.

Det fynske ryttergods og kulturlandskabet¹

Ryttergods blev oprettet i alle dele af riget under kronen efter 1670 for at styrke militæret. Her fokuseres på det fynske gods, som gennemgik to faser. En første fase frem til 1718, og en anden fase frem til frasalget i 1764. Bøndergodset var i første fase spredt over det meste af Fyn, mens anden fase koncentrerede sig omkring Odense, en fase som er blevet mest kendt ikke mindst på grund af de rytterskoler, som oprettedes her, og hvor mange stadig står i landsbyerne. Sammensætningen af godset i begge faser belyses, herunder hvor godset købtes fra i 1680'erne, og hvem der bidrog i anden fase, og hvem der købte det overskydende. I første fase oprettedes huse til ryttere på eller ved gårdene, og omfanget heraf belyses. Derudover belyses produktionspotentialet på gårdene i begge faser både hvad angår den animalske og vegetabiliske produktion samt bygningsmassen. Der relateres især til de overordnede bygdebegreber ager- og skov-/overdrevsbyg, hvor sidstnævntes ressourcer fremtrådte som værdifulde, især for rytteriet med hø og græsning.

Ryttergods har sin oprindelse i, at der blev udlagt bøndergods under kronen til at underholde et rytteri. Det påbegyndtes ved Christian den 5.'s tronbestigelse i 1670, hvor staten efter nederlaget under svenskekrigene havde behov for dels at sikre et stærkt militær, dels behov for at sikre finansieringen heraf. Der indrettedes fire nationale rytterregimenter på hver 1000 mand samt et mindre regiment i den kongelige del af hertugdømmerne. Det krongods, som var tilbage efter de store udlæg til kreditorerne oven på de for kongeriget skæbnesvangre svenskekrige, blev brugt som finansiering af rytteriet på den måde, at læg (inddelinger) på hver 8 tdr. hartkorn skulle stille med én fuldt udrustet rytter, enten fæsteren selv eller en af lægget udpeget mandsperson. Til gengæld skulle lægget ikke yde landgilde, hoveri eller ægt. I 1675 deltes rytterdistrikterne i to, og kort efter kom yderligere to til, således at antallet kom op på ti distrikter: tre på Sjælland, to på Fyn (herunder det slesvigske) og fem i Nørrejylland. I 1680 overgik rytteriet til udelukkende at bestå af hvervede ryttere, som blev installeret hos bønderne i distriktet, der skulle yde forplejning og husly til både mand og hest samt et vist beløb til mundering.

1 Artiklen er i en tidligere version kommenteret af historikerkollegerne Erland Porsmose og Peder Dam. Dertil kommer en anonym peer-reviewer samt tidsskriftredaktionen. De takkes for konstruktive kommentarer, men ansvaret for indholdet er selvfølgelig forfatterens.

I perioden 1715-20 blev hele grundlaget for rytteriet omordnet. Rytterdistrikterne blev geografisk samlet i tolv regimenter: seks på Sjælland (København, Frederiksborg, Kronborg, Tryggevælde, Antvorskov og Vordingborg), et på Falster, et på Lolland, et på Fyn (Odense), og tre i Jylland (Dronningborg, Skanderborg og Koldinghus). Hvor der fandtes kongelige hovedgårde, indgik disse i rytteriet sammen med deres ressourcer, bl.a. hø og græsning. Til gengæld skulle bønderne svare afgifter og yde begrænset hoveri til hovedgårdene. Bønderne skulle betale 4 rigsdaler pr. tønne hartkorn.²

Militærhistorikeren K.C. Rockstroh er den, som med trebindsværket *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Århundrede* mest indgående har beskæftiget sig med rytteriets historie.³ Det kronologisk opbyggede værk er meget kildenært i sin skildring af beslutningerne bag opbygningen af militærvæsenet. Mere fokuseret er Rockstrohs artikel fra 1925 om Frederik 4.'s godspolitik, som går meget tæt på omlægningen af rytteriet og peger både bagud og fremad.⁴ Grundlæggende var der to årsager til omlægningen: dels en militær, hvor rytterne ikke længere skulle udgå fra de enkelte læg i rytterdistrikterne, dels en økonomisk, idet ryttergodset med den daværende sammensætning slet ikke indbragte den forventede indtægt, samtidig med at bønderne havde mange restancer.⁵ Derudover satsedes på, at ryttergodset kunne levere naturalier som f.eks. hø til rytteriets heste, som skulle holdes samlet på kronens ladegårde, ofte tæt på en købstad. For at kunne være rentabelt skulle godset derfor centraliseres.⁶

I 1955 forsvarede Holger Munk sin disputats med titlen *Rytterbonden 1718-68*.⁷ Det var en minutios gennemgang af ryttergodset på Vordingborg Rytterdistrikt med udgangspunkt i rytterbønderne, der opfattedes som bønder, der havde en særstilling i det danske bondesamfund. Det underbygger han med detaljerede studier, der tager afsæt i kildemateriale af både godsøkonomisk art og retslig karakter (f.eks. tingbøger) og sammenligninger med bøndergodset under Vemmetofte Kloster.

For Fyns vedkommende har Frederik Hjort i 1922 behandlet den kongelige vildtbanes udstrækning og rytterskolerne på ryttergodset på baggrund af skriftligt kildemateriale, og Ove Jørgensen har med baggrund i fem ryttergodskort angivet udstrækningen af det fynske rytterdistrikt samt skolernes place-

2 Jørgensen 1926. Artiklen om 'ryttergods' i Salmonsens Konversationsleksikon er stadig den mest præcise beskrivelse.

3 Rockstroh 1909-26.

4 Rockstroh 1925.

5 Rockstroh 1925, s. 11.

6 Rockstroh 1925, s. 21-22.

7 Munk 1955.

ring herindenfor.⁸ Svend Frederiksen har i sin bog om Åsum Sogns historie også behandlet ryttertiden med et særligt afsnit. Han beskriver de vilkår, som rytterbønderne var undergivet, herunder at de valgte at have en rytter boende på gårdene, hvilket betød, at mange gårde fik opført selvstændige seks-fagshuse. Ligeledes beskriver han også kort landgildeomlægningen i 1718 til afgifter, som betød, at for 8 tdr. hartkorn skulle der svares 32 rigsdaler samt 3 læs halm à 24 lispund.⁹

I sin disputats fra 1983 *Vang og Tægt* har Karl-Erik Frandsen indgående belyst dyrkningssystemerne i hele kongeriget med udgangspunkt i 1688-matriklens righoldige kildemateriale, suppleret med 1662-matriklen, især med oplysninger om landgilde og udsædstal. Den sidste kilde er benyttet til en mere detaljeret analyse af det fynske kulturlandskab, og i samme forbindelse har han også benyttet en inkvisitionsprotokol fra det fynske ryttergods 1692 til at belyse udsædsforhold, græsning samt husdyrhold.¹⁰

I Rigsarkivet findes bevaret større arkivfonde fra ryttergodserne, hvor især det fynske ryttergods er godt repræsenteret.¹¹ I denne artikel sættes fokus på omfanget og placeringen af ryttergodset, samt hvordan det kan karakteriseres i forhold til kulturlandskabet.¹² Mere konkret skal følgende spørgsmål besvares:

- Hvilket bøndergods indgik i rytteriet i første fase – geografisk fordeling på ejerlav og omfang;
- Hvem overtog dette bøndergods ved reorganiseringen 1715-20 – godsejere?
- Hvilken sammensætning havde bøndergodset efter reorganiseringen – geografisk fordeling, hvad var gammelt ryttergods, fra hvilke godsejere erhvervede kronen gods?
- Hvordan var det produktionspotentiale, som rytterbønder var placeret i, både når det gælder korndyrkning og husdyrhold samt gårdenes størrelse bygningsmæssigt – i begge faser.

Ryttergodsets første fase

Vi har mulighed for at følge ryttergodsets sammensætning fra 1696, hvor der findes bevarede jordebøger. Godset omfattede i alt 1455 enheder med 10.715 tdr. hartkorn (htk.) efter den gamle 1664-matrikel eller 8.888 tdr. htk. efter den

8 Hjort 1922; Jørgensen 1979

9 Frederiksen 1968, s. 12-24.

10 Frandsen 1983, her især s. 45 f. og 204-207.

11 Størsteparten af kildematerialet er digitaliseret og tilgængeligt på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/other-collection/157>.

12 Til analyserne er anvendt IT-redskaber som regnearket Excel, databaseprogrammet Access og GIS-programmet Mapinfo.

nye landmålingsmatrikel 1688. Det svarede til 16,1 % af det samlede fynsk-langelandske hartkorn i 1688 – eller knap 20 %, hvis de fynske hovedgårde fraregnes.¹³ Blandt bruttotallet var 88 huse med i alt 18 tdr. htk. efter 1664-matriklen eller 12,34 tdr. hartkorn efter 1688-matriklen. 74 gårde var betegnet som øde med 678/483 tdr. htk. Ydermere var 133 gårde registreret som ejendomsbønder, dvs. med en selvejerstatus, i alt besad de 861/942 tdr. htk. eller 7,08 tdr. htk. gods pr. gård i gennemsnit ifølge 1688-matriklen mod 6,43 tdr. for de andre bøndergårde. Der var i alt 42,5 tdr. htk. i skovhartkorn, hvoraf 13,5 tdr. tilhørte ejendomsbønder, dvs. en ret stor overvægt blandt disse. Måske er det netop dette som kendetegner ejendomsbønderne.¹⁴ Selveje må forstås således, at bonden selv ejede (bonde)skylden – som der derfor ikke skulle betales afgift af – mens herligheden var ejet af en anden, her typisk kongen. Der kunne til herlighedsejeren højst svares $\frac{1}{4}$ hoveri i forhold til en almindelig fæstegård.¹⁵

Rent fordelingsmæssigt kan man konstatere, at der er tale om udpræget strøgods. Figur 1 viser, at rent antalsmæssigt var der i 132 ud af 297 ejerlav 1-3 rytterbønder pr. ejerlav, mens der i 38 ejerlav fandtes 11-29 rytterbønder pr. ejerlav.¹⁶ Flest var der i Ulbølle ejerlav (Ulbølle Sogn, Sunds Herred), med 29 rytterbønder, derefter fulgte Hjallese og Hjallese Torp (Dalum Sogn, Odense Herred) med 23 rytterbønder og Nørreby (Klinte Sogn, Skam Herred) med 21 rytterbønder.

Det tilsvarende billede af meget spredt gods får man, når man ser på ryttergodsets andel af ejerlavets 1688-hartkorn (figur 2). I kun 36 ud af de 297 ejerlav udgjorde ryttergodset stort set hele ejerlavet (det kan være vanskeligt at ramme 100 % på grund af lidt uensartede opgørelser). Ét ejerlav afviger procentuelt markant, Dyrup (Sanderum Sogn, Odense Herred), hvor der i ryttergodset regnes med to gårde og i 1688-matriklen kun med én.¹⁷ I 110 ejerlav

13 Grundlaget er Henrik Pedersens tabelværk *De danske landbrug 1688* – som hovedgårde i tabel IV regnes gårde over 20 tdr. htk. - hvis også gårde 12-20 tdr. htk er hovedgårde er procentandelen 19,55.

14 Det samme er bemærket af Erland Porsmose for 1500-tallet. Porsmose 1987, s. 189.

15 Jf. Svend Gissel i *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk* (1991), s. 327 ff.; Rasmussen 1914, her specielt henvisningen s. 130 til gehejmeråd Mogens Rosenkrantz's notat fra 1764 om selvejere, der også henviser til Danske Lov 1683 3. bog kapitel 12.

16 Dette og efterfølgende kort er baseret på ejerlavskort ca. 1820. Det betyder, at flere enestegårde kan være slået sammen i et geografisk ejerlav, som kartografisk er baseret på de senere ejerlav til 1844-matriklen – dette er følgen af at operere med geografiske områder fremfor punkter for de enkelte gårde.

17 Hos Porsmose (1981, s. 338) regnes Dyrup for en gammel landsby, der reduceres fra fire gårde i senmiddelalderen over to gårde i 1664-matriklen til en gård i 1688. I ryttergodsets jordebog fra 1696 har de nu igen to gårde 26,6 tdr. htk, mens den ene gård i 1688 kun havde 9,88 tdr. htk. Hvor hartkornet er blevet lagt til i mellemtiden, vides ikke – måske Højme.

(37 %) udgjorde ryttergodsets andel af hartkornet under en fjerdedel. Fordelelingsmæssigt ligger de højeste andele i området vest for Odense, hvilket skyldes, at det gamle klostergods fra de odenseanske klostre var beliggende her og efter reformationen overgik til kronen.¹⁸

I 1696-jordebogen fremgår også, hvorfra ryttergodset stammer. Langt hovedparten var i kronens besiddelse i forvejen. Præcis 1000 fynske rytterbønder fik klassifikationen 'Gammelt ryttergods', hvilket altså omfattede mere end to tredjedele af ryttergodset i 1696, med sammenlagt 6218 tdr. htk. Derudover tilhørte 169 bønder tidligere amtsstuen, det såkaldte amtsgods. Det var i perioden fra 1687 frem til 1693 overgået fra amtsstuen til ryttergods-regimenterne. Resten var købt eller på anden vis overtaget fra private godsejere. Blandt dem der overdrog mest gods var assessor Landorph, der sad på Billesbølle med 21 fæstebønder, og etatsråd Knut Urne på Juulskov med 24 gårde.

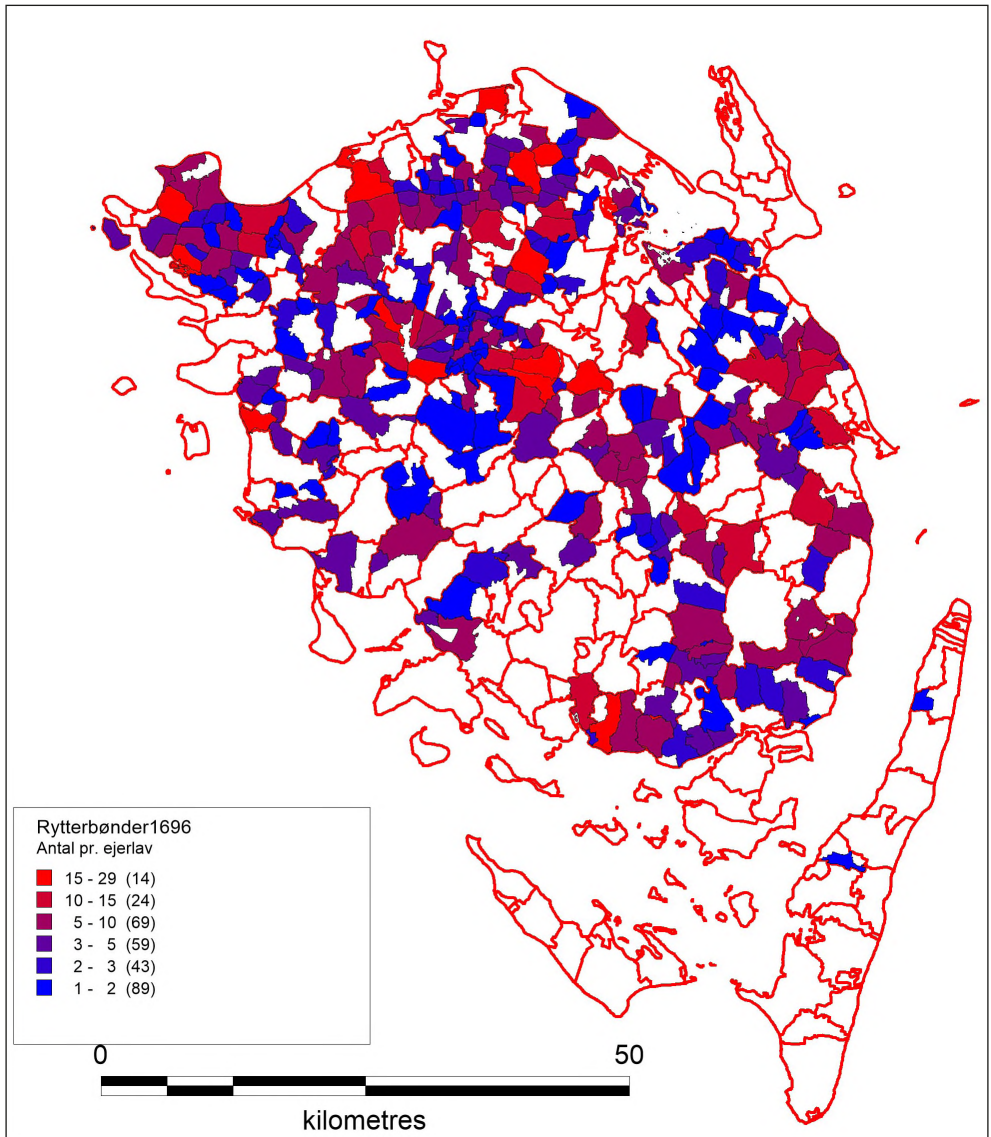
Rytterhuse

Jordebøgerne giver mulighed for at opgøre antallet af rytterhuse knyttet til gårdene; overordnet er der dog ikke registreret rytterhuse i det ene regiment (oberst Gams), som dækker den vestlige del af Fyn. Antallet af gårde, som ikke havde et rytterhus tilknyttet, er 603 gårde, mens der for 141 gårde står anført, at rytteren boede i eget hus (på gårdens tofte). Derudover fremgår det for 545 gårde, at rytterens bolig var integreret i fæstegårdens bygninger i en af længerne, med i gennemsnit lidt over to fag. Derudover er der flere steder en formulering, som hedder 'udi Gaarden', der i princippet både kan betyde, at der var tale om en selvstændig bygning, eller at boligen var integreret i gårdens længer. I alt 166 fæstegårde har denne formulering, der geografisk fordelt overvejende er brugt i Lunde og Skam herreder, men ikke udelukkende. Det gængse over hele Fyn var at integrere rytterne i gården. Det er bemærkelsesværdigt, at i Hjallese og Hjallese Torp havde sytten ud af atten ryttere deres egen bolig (figur 3).

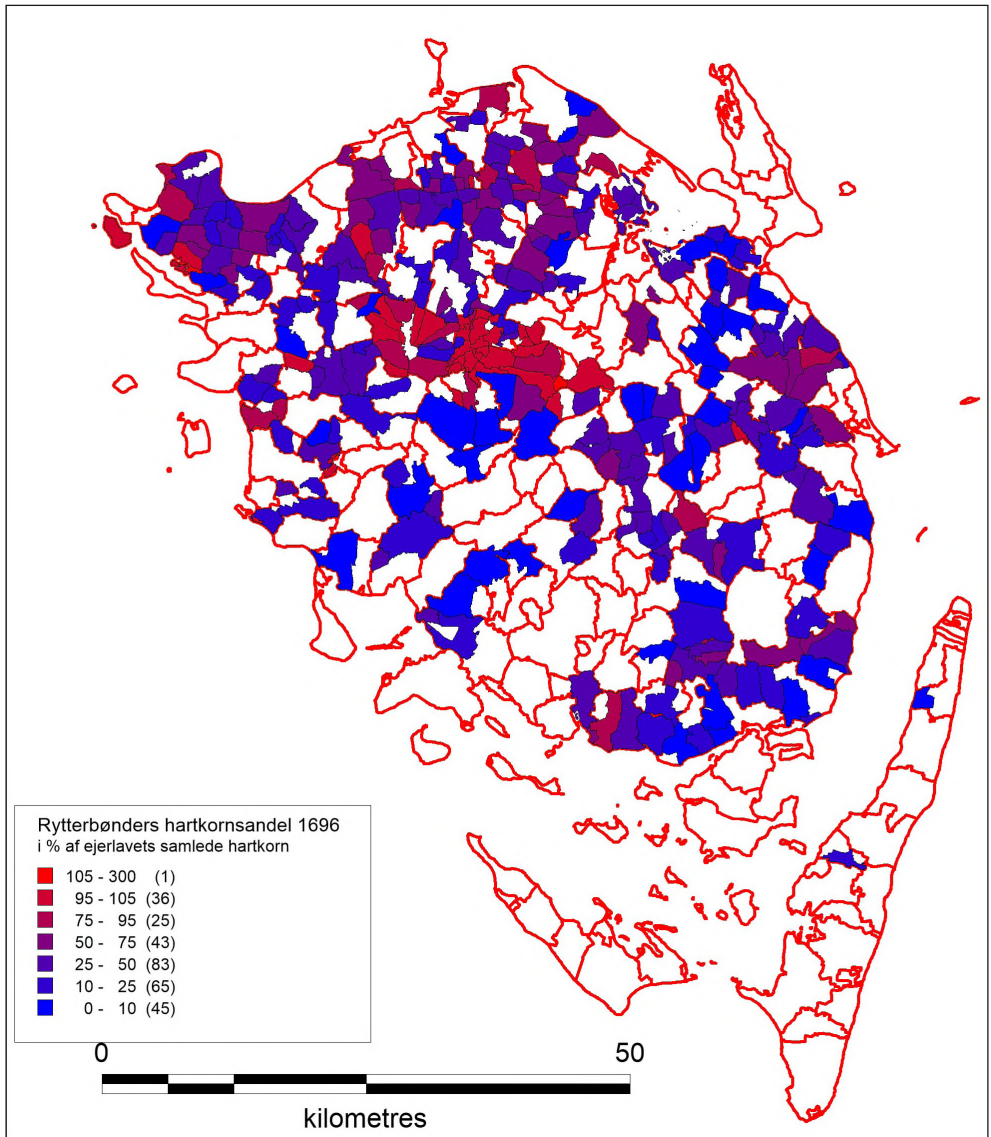
Opgjort pr. ejerlav var der 50 ud af de 297 ejerlav med ryttergods, der slet ikke havde rytterhuse.¹⁹ Op til 6 fag rytterhus fordelte de øvrige fynske ejerlav sig jævnt spredt geografisk, regnet som et gennemsnit i ejerlavet.

18 Porsmose 1987, s. 115-119.

19 Eller i hvert fald under 0,5 fag rytterhus pr. gård, som er den statistiske grænse i databasen for at blive opregnet, men i realiteten kan et hus ikke eksistere med ½ fag.

Figur 1. Antal ryttergårde pr. ejerlav jf. jordebogen 1696.

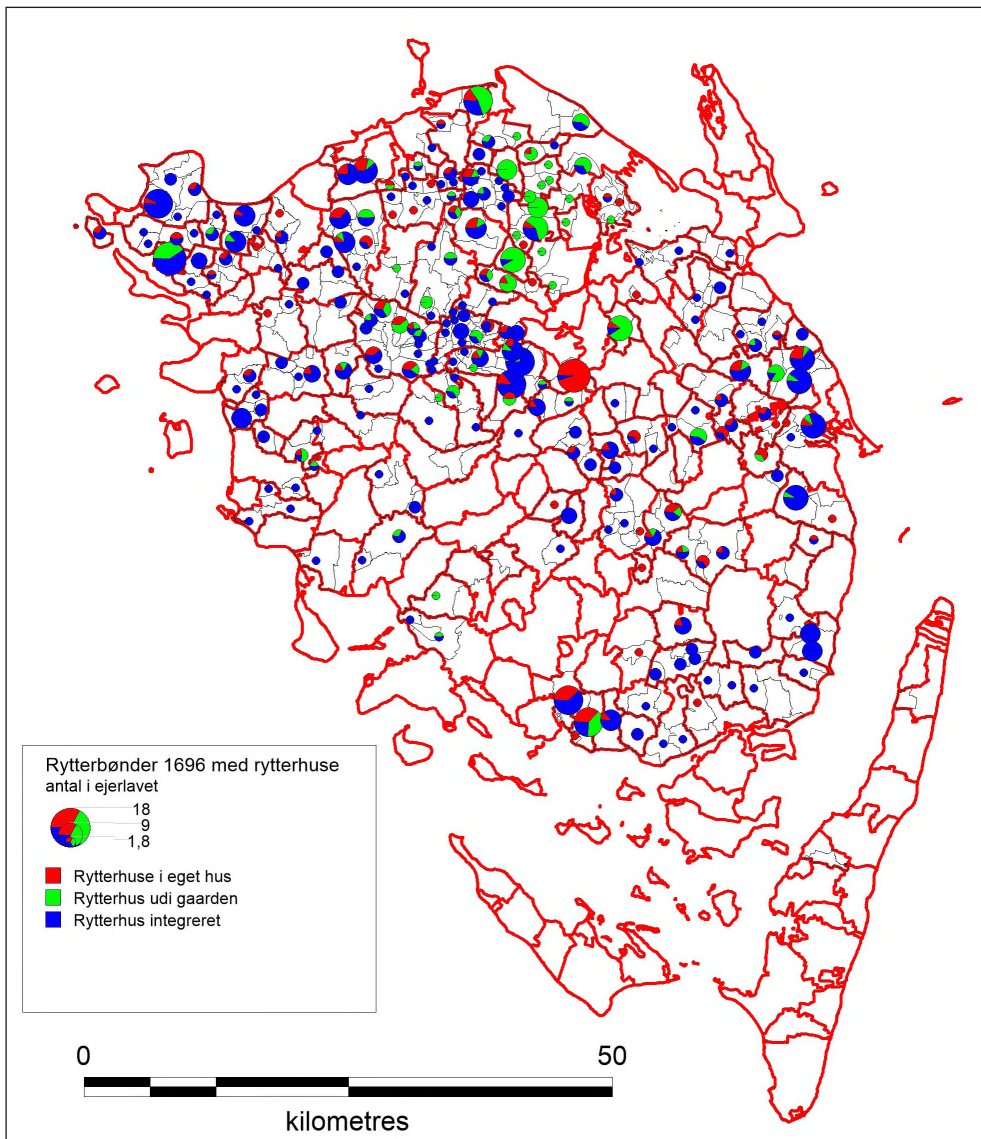
Figur 2. Rytterbøndernes andel af ejerlavets samlede hartkorn i 1696.

Tabel 1. Størrelsen på rytterhuse fordelt på antal af rytterbønder samlet.

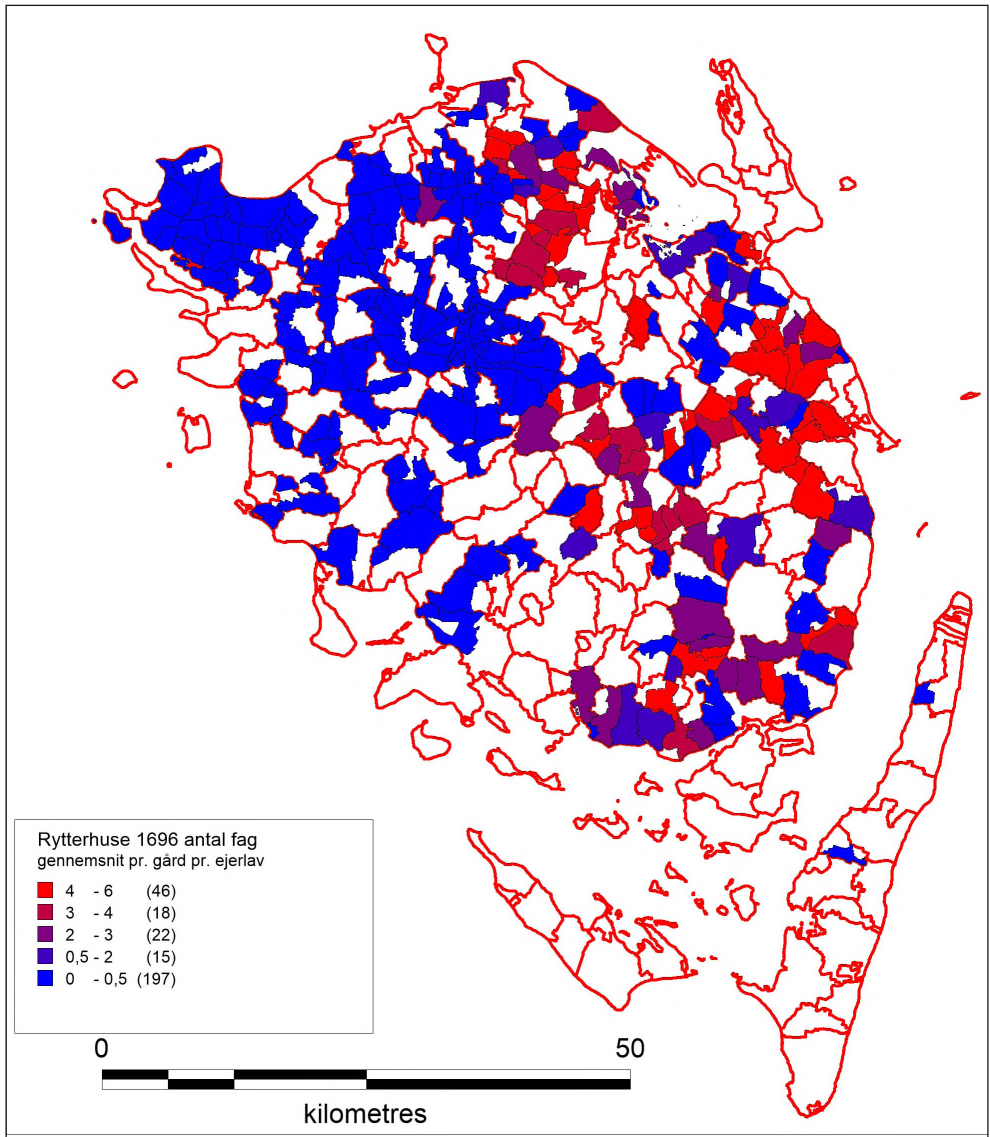
Antal fag rytterhus	Antal af rytterbønder
3	17
4	20
5	27
6	255
7	2
8	1
10	1
Total	323

Blandt de 323 rytterbønder, som i jordebogen har fået registreret antal fag på deres rytterhuse, er der en klar statistisk fordeling, nemlig at knap 80 % har præcis 6 fag rytterhus. Gennemsnittet ligger derfor på 5,65 fag (figur 4). Kun fire ryttergårde har over 6 fag, størst er rytterhuset på Laurids Briksens gård i Esterbølle (Særslev Sogn, Skovby Herred) med 10 fag, integreret i gårdbygningen ("wester i Gaarden").

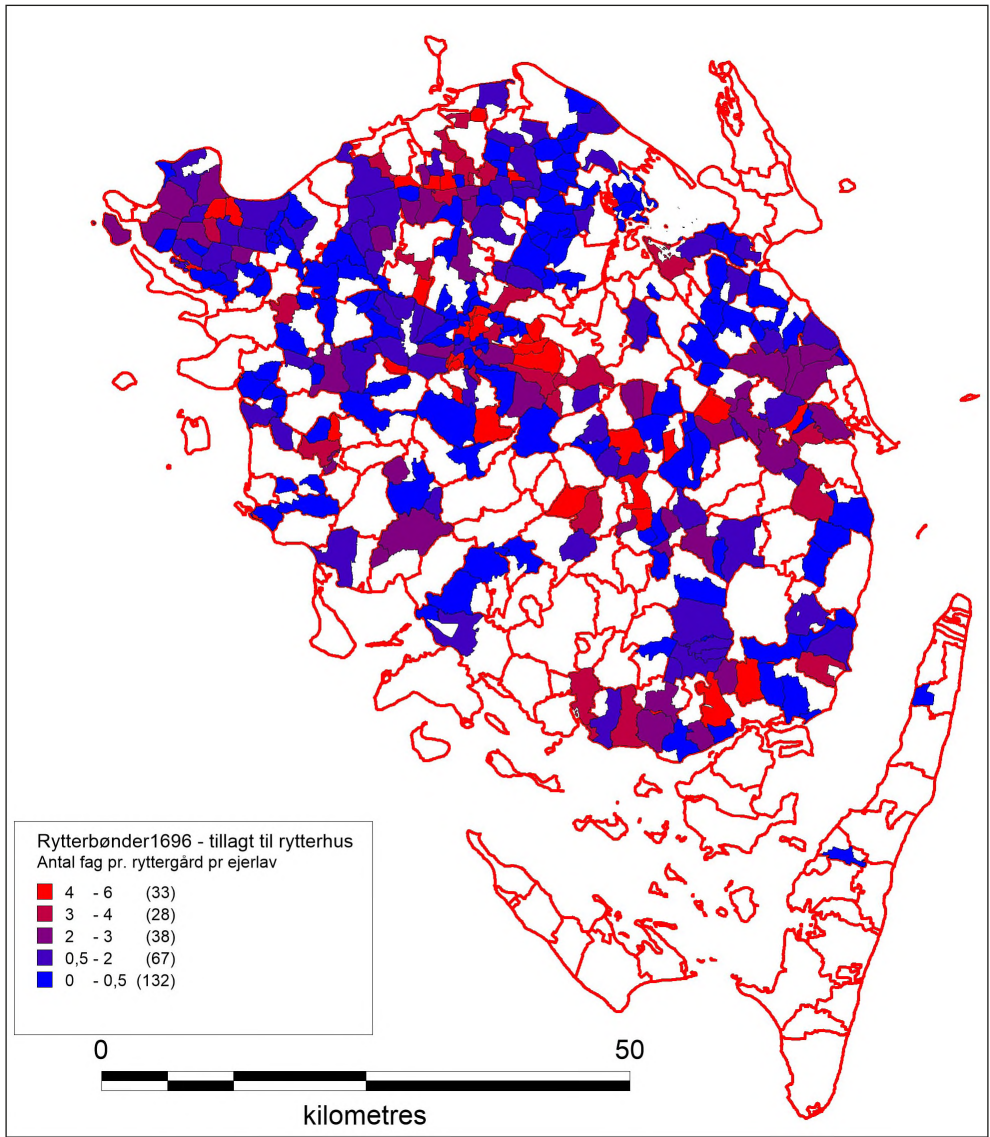
I jordebøgerne opregnes også en norm for fremtidige tillæg målt i antal fag til rytterhus. Der er anført sådanne normer for 445 rytterbønder fordelt på 166 ejerlav, og statistikken viser igen det samme billede, nemlig at 6 fag var normen for bolig til rytterbonden og hans familie. I alt 62 % af de udvalgte bønder skal have tillagt 6 fag, mens 37,5 % skulle have tillagt et mindre antal fag (figur 5). For hovedparten gælder dog, at de ikke havde noget rytterhus i forvejen.

Figur 3. Antal ryttergårde med særskilt rytterbolig i 1696 opgjort pr. ejerlav.

Figur 4. Gennemsnitligt antal rytterhuse (opgjort i fag) pr. ryttergård i hvert ejerlav i 1696.

Figur 5. Normeret tillæg til rytternes boliger på gårdene, pr. ejerlav, gennemsnit pr. gård.

Tabel 2. Norm for tillæg af antal fag til rytterbønder.

Antal fag tillagt til ryttere	Antal af ryttergårde	Procentandel
2	66	14,8
3	53	11,9
4	41	9,2
5	7	1,6
6	276	62,0
8	1	0,2
9	1	0,2
Total	445	100

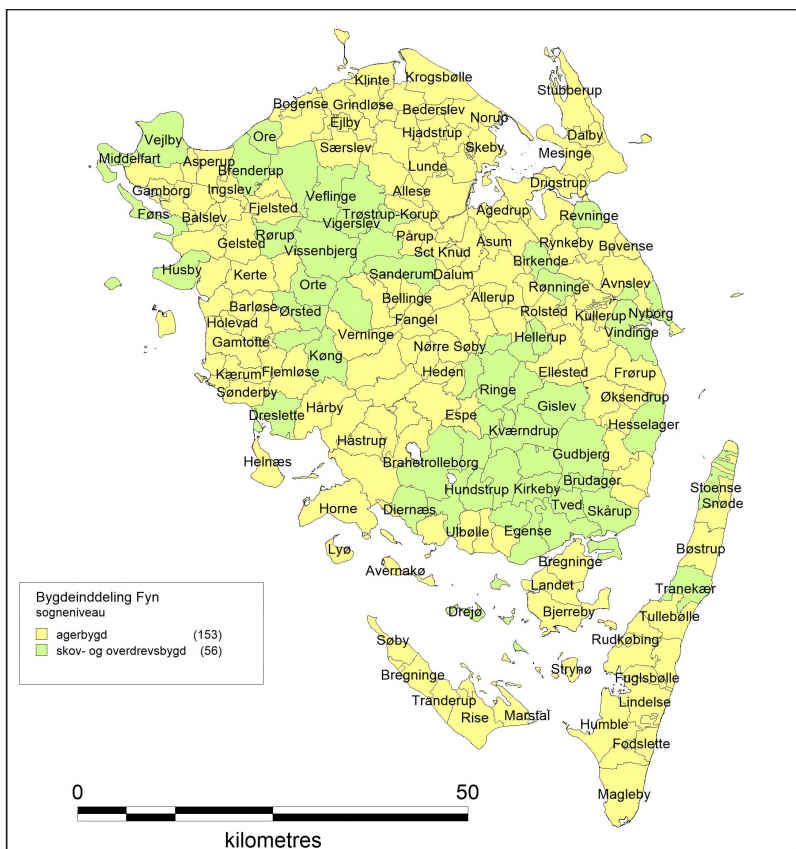
Produktionspotentiale

Jordebøgerne giver også mulighed for at vurdere produktionspotentialet, idet man ønskede at få et indtryk af tilstandene på ryttergodsets gårde, og hvor der var behov for særlige indsatser i form af f.eks. tillæg af dyr for at bringe produktionspotentialet op på standard. Denne vurdering kan sættes i relation til en mere generel vurdering af produktionspotentialet med en grov skelnen mellem kystzone, agerbygd og skovbygd (på landsplan kan også tilføjes hedebygd og marsk). Denne landsdækkende kulturhistoriske bygdeinddeling er lavet på grundlag af data fra 1688-matriklen (opdykningsgrad og hartkorn pr. arealenhed på sogneniveau) sammenholdt med arealudnyttelsen, som den afspejles på Videnskabernes Selskabs kort fra slutningen af 1700-tallet.²⁰ På Fyn er der to overordnede bygder (udover kystzonen): agerbygd og skov- og overdrevsbygd. Den sidste er hovedsagelig delt i to: en nordlig omkring Vissenbjerg og en sydlig, som strækker sig over store dele af Sydbyn (figur 6).

Allerførst skal ses på, hvordan ryttergodsets animalske produktionspotentiale vurderedes. Der oplistedes aktuel besætning samt opgøres, hvor der var behov for tillæg af dyr, specielt heste og køer.

²⁰ Møller og Porsmose 1997.

Figur 6. Kulturhistorisk bygdeinddeling på sogneniveau, jf. Møller og Porsmose 1997.

Tabel 3. De fynske rytterbønders samlede husdyrhold i 1696, baseret på i alt 1292 ryttergårde (dvs. uden huse og øde gods).

	sum	gennemsnit	min.	max.
Heste	6094	4,7	0	18
Stude	152	0,1	0	5
Køer	3335	2,6	0	8
Ungnød	2330	1,8	0	18
Får	1079	7,8	0	35

Hestene var som trækraft de mest udbredte af de store husdyr med knap 5 pr. ryttergård og en standardafvigelse på 2,13. Helt bemærkelsesværdig er Hans Nielsens gård i Vellinge (Bederslev Sogn, Skam Herred), der med sine 18,5 tdr. htk. har 18 heste – og tilligemed beskrives gårdens bygninger som brøstfældige og havende behov for økonomisk tilskud. Dernæst kommer køer med 2,6 pr. ryttergård og med op til 8 køer på én gård (hvilket seks gårde havde) – og en standardafvigelse på 1,5, hvilket udtrykker en ret tæt fordeling omkring gennemsnittet. Får var der i gennemsnit mange af med knap 8 pr. gård, her dog med en betydelig statistisk spredning udtrykt med en standardafvigelse på 5,4 fra gennemsnittet. Der var i alt 25 ryttergårde, som havde mere end 20 får, flest med 35 får på Jørgen og Rasmus Nielsens gård i Bårdesø (Hundstrup Sogn, Skam Herred), der havde en størrelse på 12,75 tdr. htk. I øvrigt var der mange får på de nordfynske ryttergårde, hvilket kan være lidt overraskende, når man tager i betragtning, at området hørte til agerbygden med vægt på korndyrkning frem for husdyrhold. Men det afspejles også i landgildeydelseerne til 1662-matriklen, i hvert fald hvad angår ydelse af lam.²¹ Åbenbart har får også været brugt til at udnytte de marginale græsningsmuligheder på sletten.

Kortet over fordelingen af de fynske ryttergårdes husdyr (figur 7) viser ikke de markante geografiske forskelle, når vi ser det på ejerlavsniveau, hvor der er en standardfordeling, som går igen omkring gennemsnittet. Fårene dominerer antalsmæssigt i det samlede billede på ejerlavsniveau – derfor er i figur 8 fremstillet husdyrholdet uden får. Dog skiller studene sig lidt ud ved at være koncentreret på Vestfyn, ganske vist spredt, men det er tilsyneladende nærheden til studevejene i Jylland og hertugdømmerne, som betinger denne fordeling.

Jordebogen opregner også antallet af tillagte husdyr. Det må opfattes som de mangler, gården havde for at være fuldt produktionsdygtig, og som rytterdistriktet skulle bekoste. Der er der dog kun tale om, at heste og køer er blevet tillagt (der var ikke en rubrik for ungnød), mens der stort set ikke har været behov for at tillægge stude eller får.

21 Dam 2010, s. 209-214.

Tabel 4. Det samlede og gennemsnitlige antal tillagte husdyr for alle fynske rytterbønder (dvs. uden huse og ødegods, i alt 1292) i 1696.

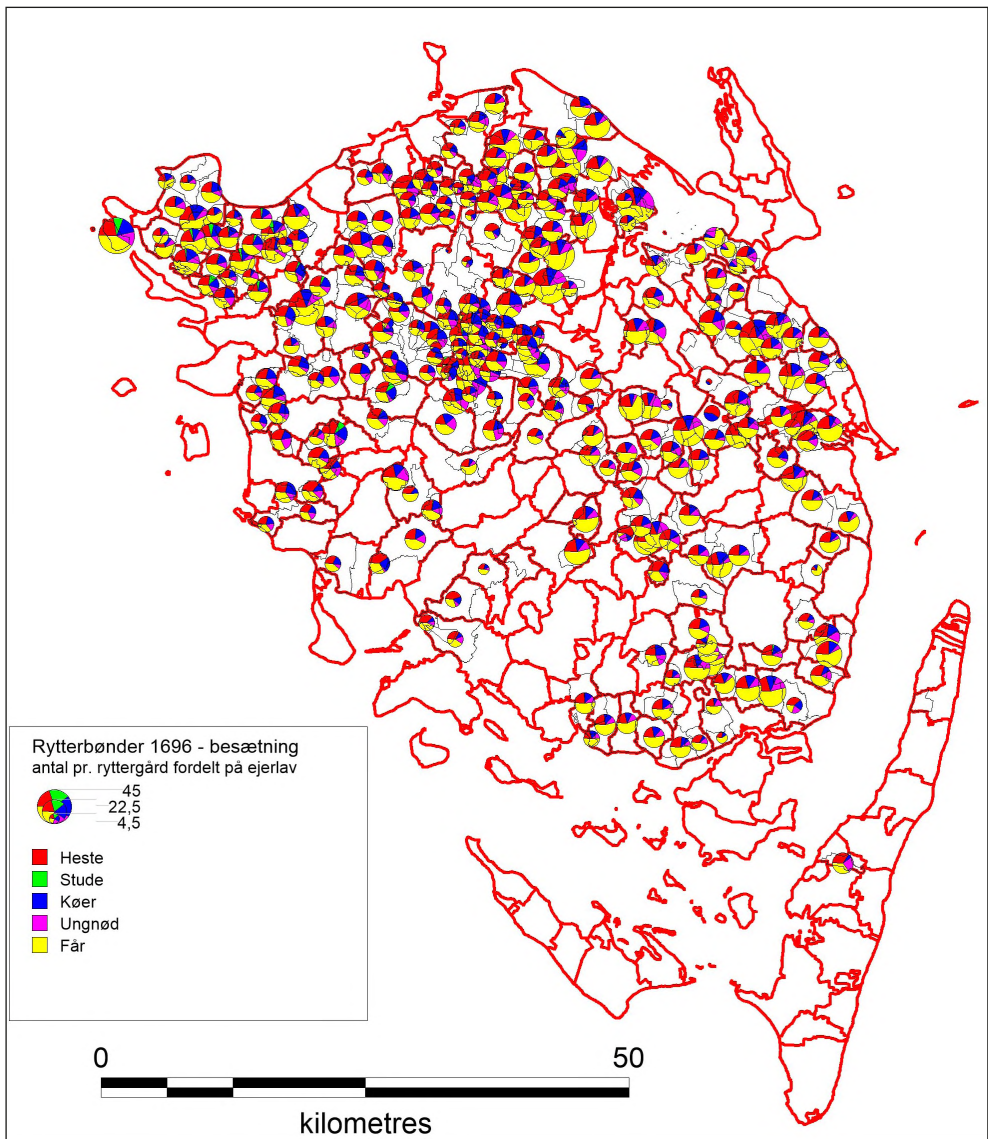
	sum	gennemsnit	min.	max.
Heste	494	0,38	0	13
Stude	0	0	0	0
Køer	343	0,27	0	3
Får	0	0	0	0

På figur 9 ses den geografiske fordeling af tillægget af husdyr pr. ejerlav, og her skiller to grupper sig ud: det gamle krongodsområde vest for Odense samt den nordfynske slette. Kortet inkluderer også øde gods, og på et par af sådanne øde gårde er der tillagt stude og får, således på to ødegårde i henholdsvis Dyrup (Sanderum Sogn, Odense Herred) med 6 tillagte får og Anders Muncks gård i Biskopstorp (Skellerup Sogn, Vindinge Herred) med 8 tillagte får. Men generelt må man sige, at det primært var agerbygd-områderne, som blev vurderet til at skulle have tillæg af dyr, mens skovbygd-områderne klarede sig bedre.

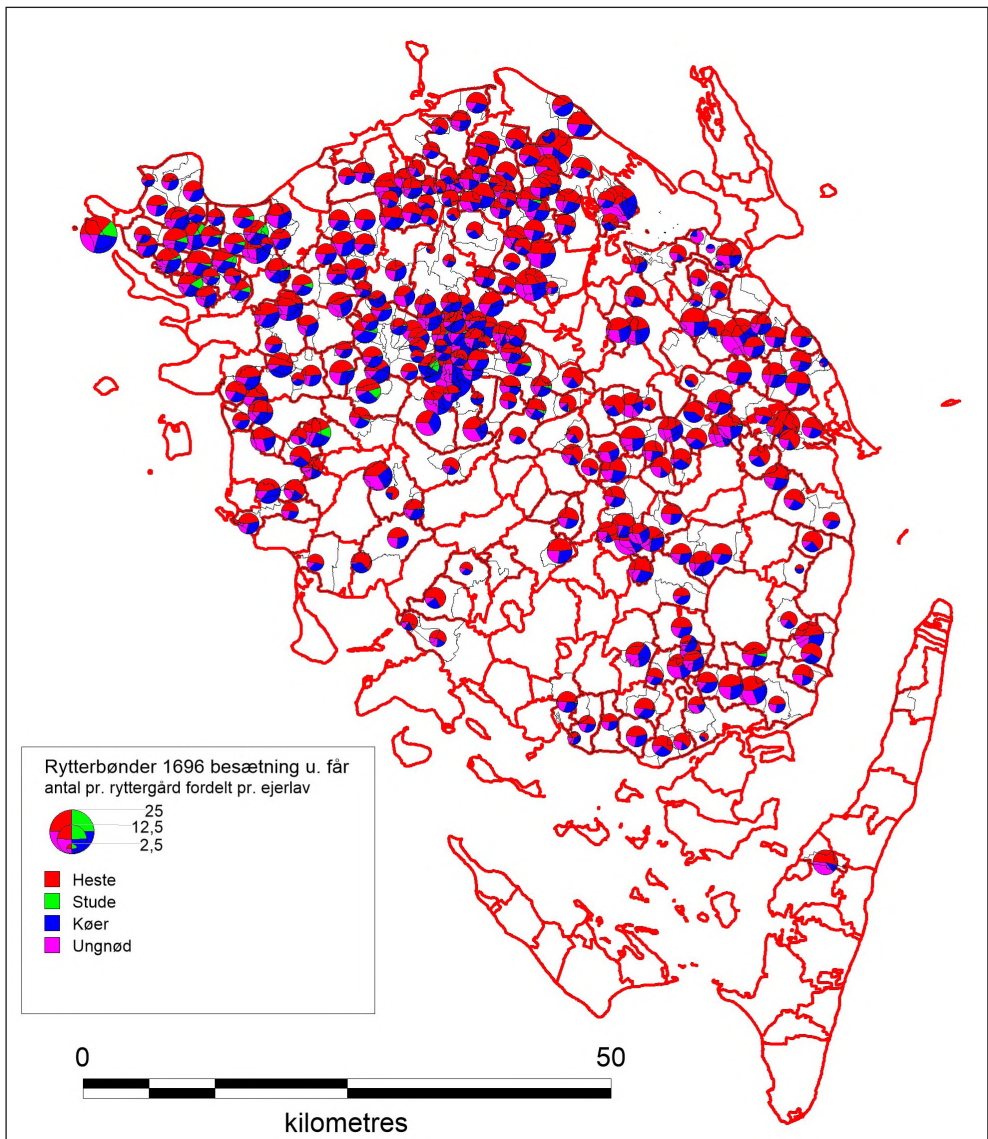
Ødegårde

Det øde ryttergods omfattede i 1696 i alt 78 jordbrugsenheder, hvoraf tre officielt var huse (uden hartkorn), hvortil seks af brugene ikke havde over 1 tdr. htk. ved matrikuleringen i 1688. Samlet repræsenterede det øde ryttergods i 1696 en værdi af 483 tdr. htk. opgjort efter 1688-matriklen (eller 678 tdr. htk. efter 1664-matriklen), dvs. i gennemsnit 6,2 tdr. htk. pr. ødegård. Ser vi på fordelingen af disse ødegårde (figur 10), var der to landsbyer med tre ødegårde (Bederslev By og Sogn, Skam Herred), samt Lumby, Nr. Lyndelse Sogn, Åsum Herred,²² mens der var fjorten landsbyer med to ødegårde og 44 landsbyer/ejerlav med en ødegård. Ødegodset var ikke tilfældigt spredt på Fyn. Der var en klar overvægt af ødegårde på Nordfyn og Østfyn i områder med agerbygd-karakteristika, mens der var udpræget få i den centrale skovbygd.

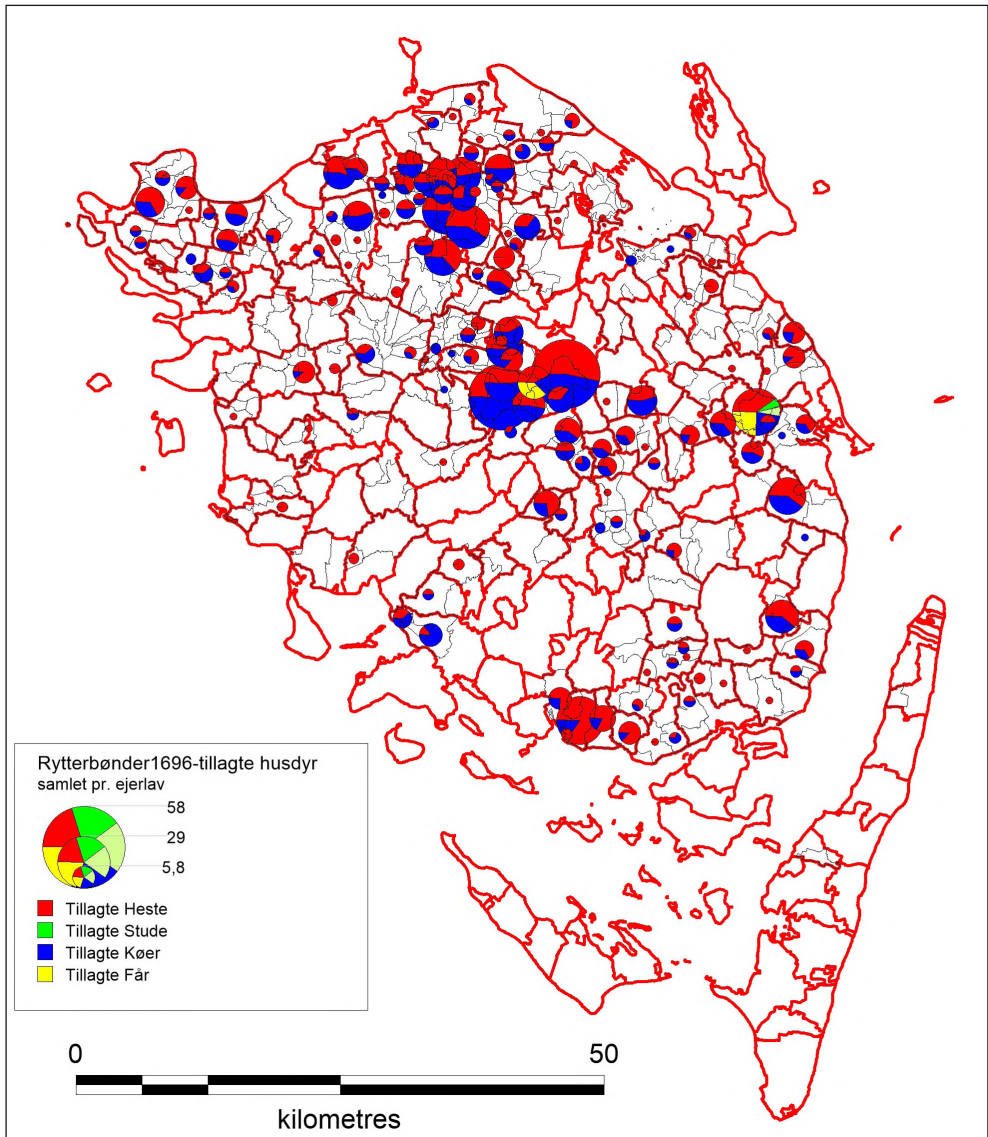
22 På kortet figur 10 fremstår et tredje ejerlav med tre ødegårde, men det skyldes de geografisk sammenlagte ejerlav på kortet, idet Skovby, Eskildstrup og Ellegård i Skovby sogn regnes til ét geografisk ejerlav, hvor der fandtes to ødegårde i Eskildstrup og en i Skovby.

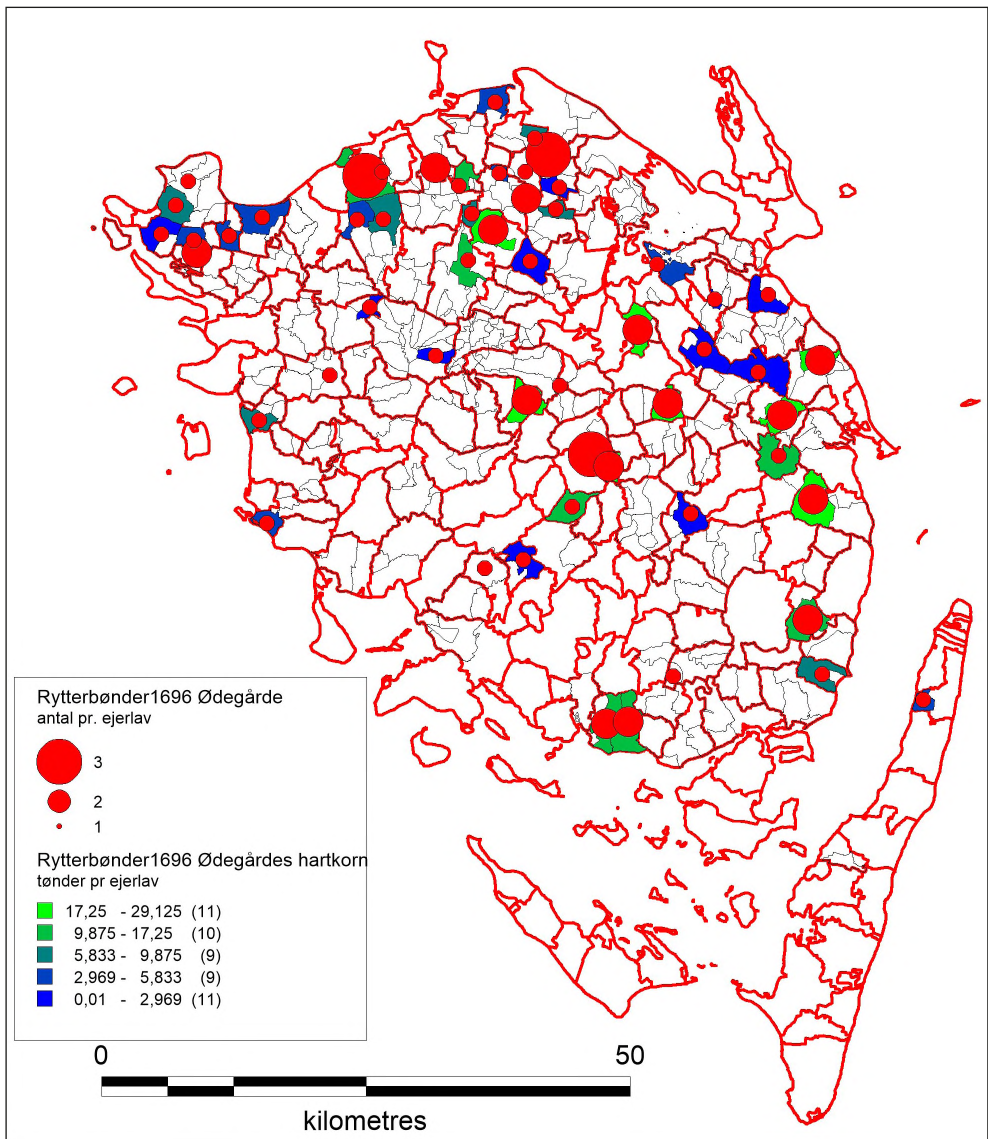
Figur 7. Rytterbøndernes husdyrhold i 1696, opgjort som gennemsnit pr. gård pr. ejerlav.

Figur 8. Rytterbøndernes husdyrhold i 1696 (fraregnet får), opgjort som gennemsnit pr. gård pr. ejerlav.

Figur 9. Antallet af tillagte husdyr på de fynske ryttergårde i 1696, opgjort samlet pr. ejerlav.

Figur 10. Udbredelsen af ødegårde i det fynske ryttergods i 1696 opgjort pr. ejerlav, dels i antal gårde (cirkler), dels i tønder hartkorn (udfyldte ejerlav).

Græsningsmuligheder

Ydermere var man ved opgørelsen af jordebogen interesseret i at kende de eksisterende græsningsmuligheder på gårdene, bl.a. med henblik på muligheden for, at ryttersoldatens hest kunne græsse på gårdbruget. En summarisk optælling for alle de fynske brug viser følgende billede af forskellige græsningstyper:

Tabel 5. Opgørelse over de fynske rytterbønderes græsningsmuligheder i 1696.

Anførsel i jordebogen	antal	%
ingen bemærkning	303	20,85
intet græs	69	4,75
fælles græsning	39	2,68
græs på pløjjord	154	10,60
tøjr græs	268	18,44
græs i kohave mm.	148	10,19
lejer græs	23	1,58
har græs (uspecificeret)	348	23,95
oer ager	101	6,95
	1453	100,00

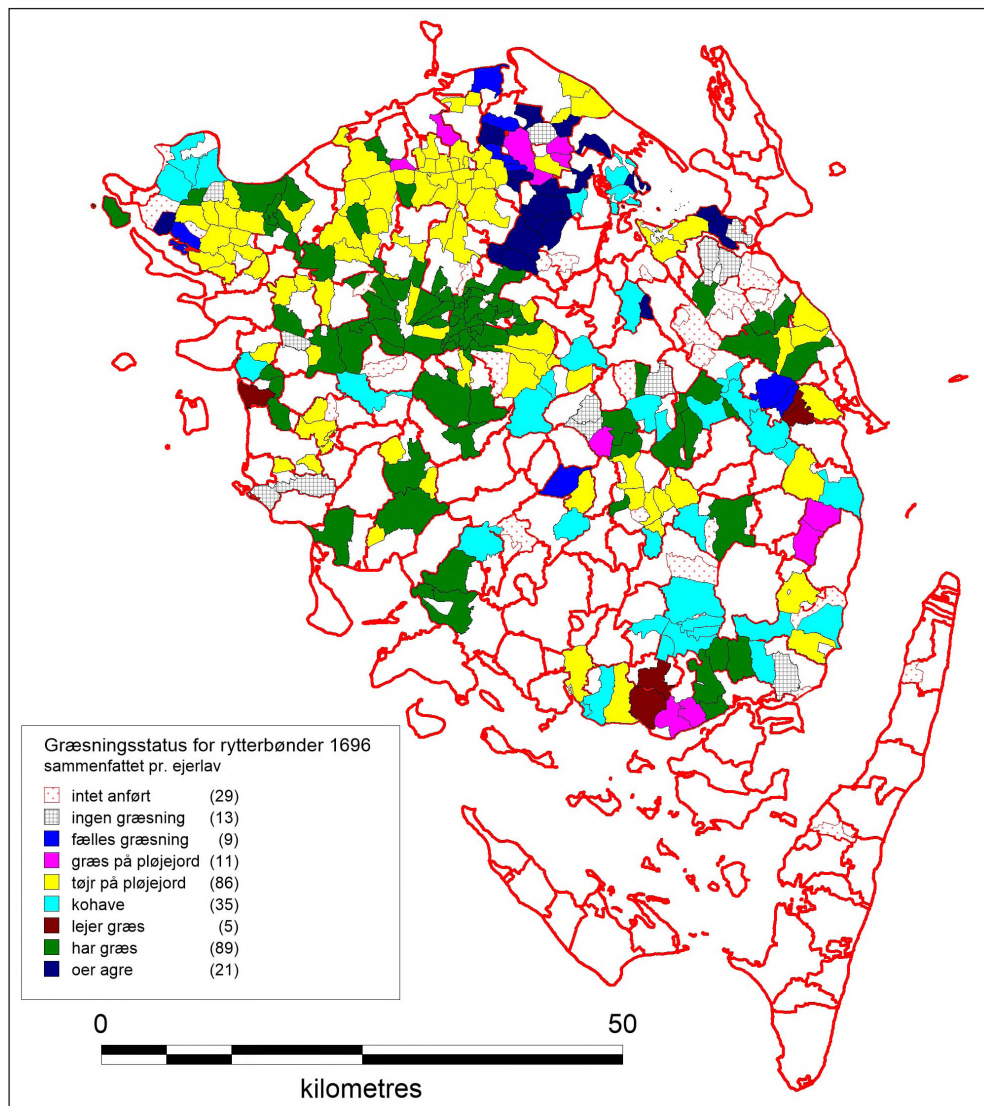
Note: oer ager betyder græsning på pløjjord, mens den ligger hen som græsningsvang.

For en meget stor gruppe af ryttergårdene er der ikke anført noget i jordebogens felt – det indbefatter også ryttergodsets 88 husmænd, som næppe har haft grundlag for at anføre nogen græsningsmuligheder. Dog var der i gruppen af husmænd, som rådede over 12 tdr. htk. samlet, registreret i alt 27 heste, 28 køer, 9 ungnød og 88 får, hvilket tyder på nogen adgang til græsning. Om to af husmændene hedder det da også, at de henholdsvis 'har ickun tøyr gres' eller 'har gres'.

Den største gruppe i tabel 5 med 348 brug (24 %) havde adgang til græs, uden at dette var specificeret. For en stor gruppe på 268 brug (18 %) var der adgang til græsning ved tøjrning af dyrene i en af de vange, som var under dyrkning. Dertil skal sandsynligvis også lægges gruppen, der havde græs på pløjjord (154 eller 11 %), men om det skal forstås således, at dyrene må tøjres på vangen, mens den var under dyrkning, eller om det var, når vangen lå hen til græsning, er usikkert, men formentlig det sidste eftersom begge kategorier er udspecificeret. Så er der kategorien 'oer agre', som betyder græsning på pløjjord, mens den ligger hen som græsningsvang.²³ For 39 bønder (2,7 %) gælder

23 Frandsen 1983, s. 46.

det, at de havde del i fællesgræsningen (enten i græsningsvangen eller på et fælles overdrev). Det mest klare eksempel herpå er 17 bønder ud af 29 i Gamborg (Gamborg Sogn., Vends Herred), som sendte kreaturer til den daværende

Figur 11. De fynske rytterbønders status for græsningsvilkår til deres husdyr som opgivet i jordebogen 1696.

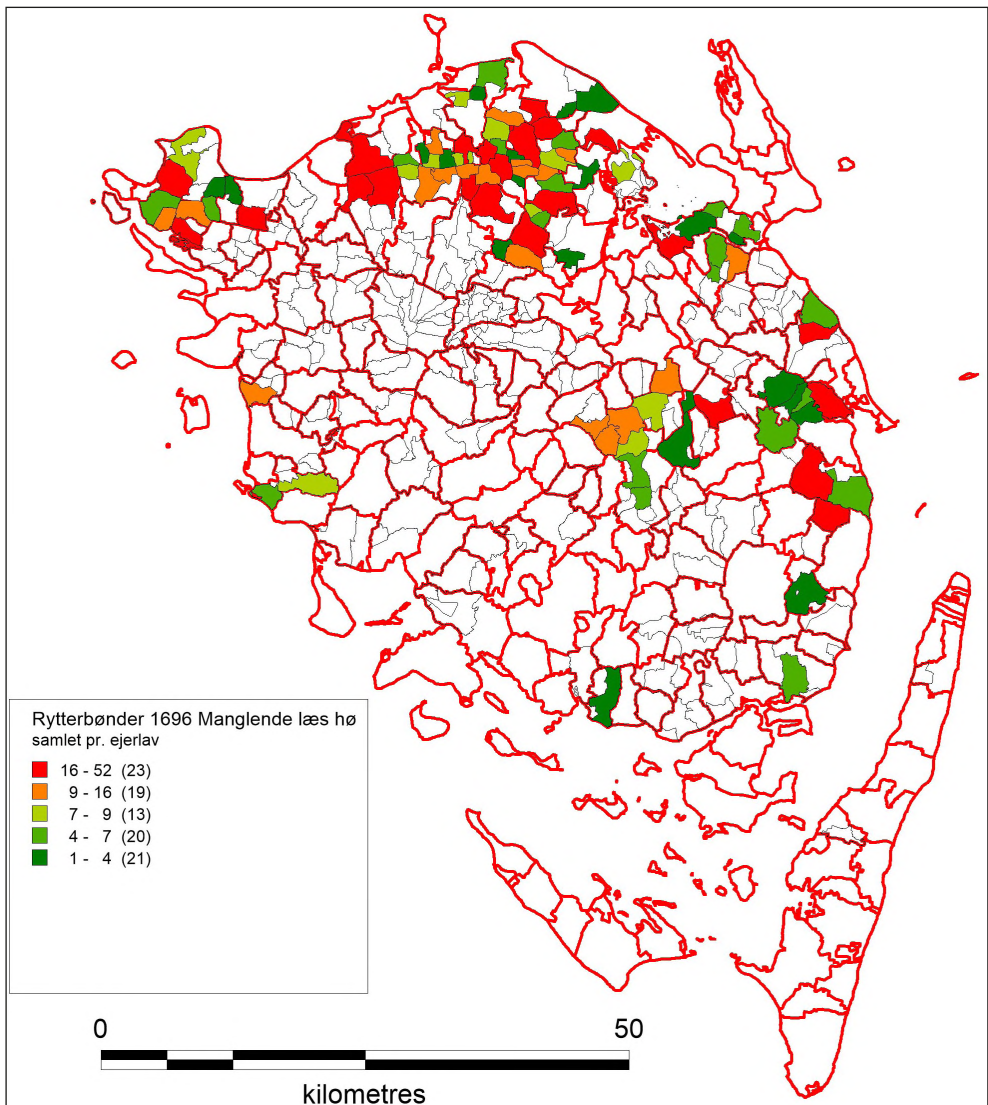
ø Svinø. For 148 rytterbønder (10 %) gælder, at de havde græsning i en særskilt 'Koehaug', dvs. et område med hegn afskærmet fra resten af landsbyens fælles dyrkningsområde. For en lille gruppe på 23 (1,5 %) gælder, at de lejede græs. Endelig gælder det for 69 af rytterbønderne (4,8 %), at det udtrykkeligt nævnes, at de intet græs havde overhovedet.

For at kunne lave en retvisende helhedsvurdering af græsningsmulighederne på ryttergodset må man inddrage den store gruppe af ryttergårde med ingen bemærkninger. Hvis det betyder, at de ingen græsning havde, vil det sige, at en fjerdedel af rytterbønderne ikke havde adgang til græsning. I den anden ende af skalaen er der den lille gruppe af gårde, som havde særskilt græsning i en kohave (10 %), mens det om knap en fjerdedel af gårdene blot hedder, at de havde (uspecificeret) græsning. For knap 30 % af gårdene gælder, at de havde græsning på pløjejorden (enten gennem tøjring eller i den hvilende vang); hvis gruppen med 'øer ager' inddrages her, gælder det ca. 35 %. Så der var græsningsmuligheder for langt de fleste rytterbønder på Fyn i 1696, ofte på den hvilende ager i dyrkningsfællesskabet eller ved tøjring.

Når det gælder fordelingen af græsningsmuligheder i forhold til klassificeringen på kulturlandskabet, kan der udledes nogle træk (figur 11): de ejerlav, der ingen græsning havde, ligger ikke i skovbygden. Tøjring på pløjjord er karakteristisk for agerbygden, dvs. hvor der formodes at være knaphed på græsningsjord. Ejerlav med angivelsen 'øer agre' befinder sig på Nordsletten. Kohaver var mere spredt, men er især registreret i den sydlige skovbygd på Fyn. De ejerlav, som 'har græs', befinder sig spredt på den sydlige del af øen.

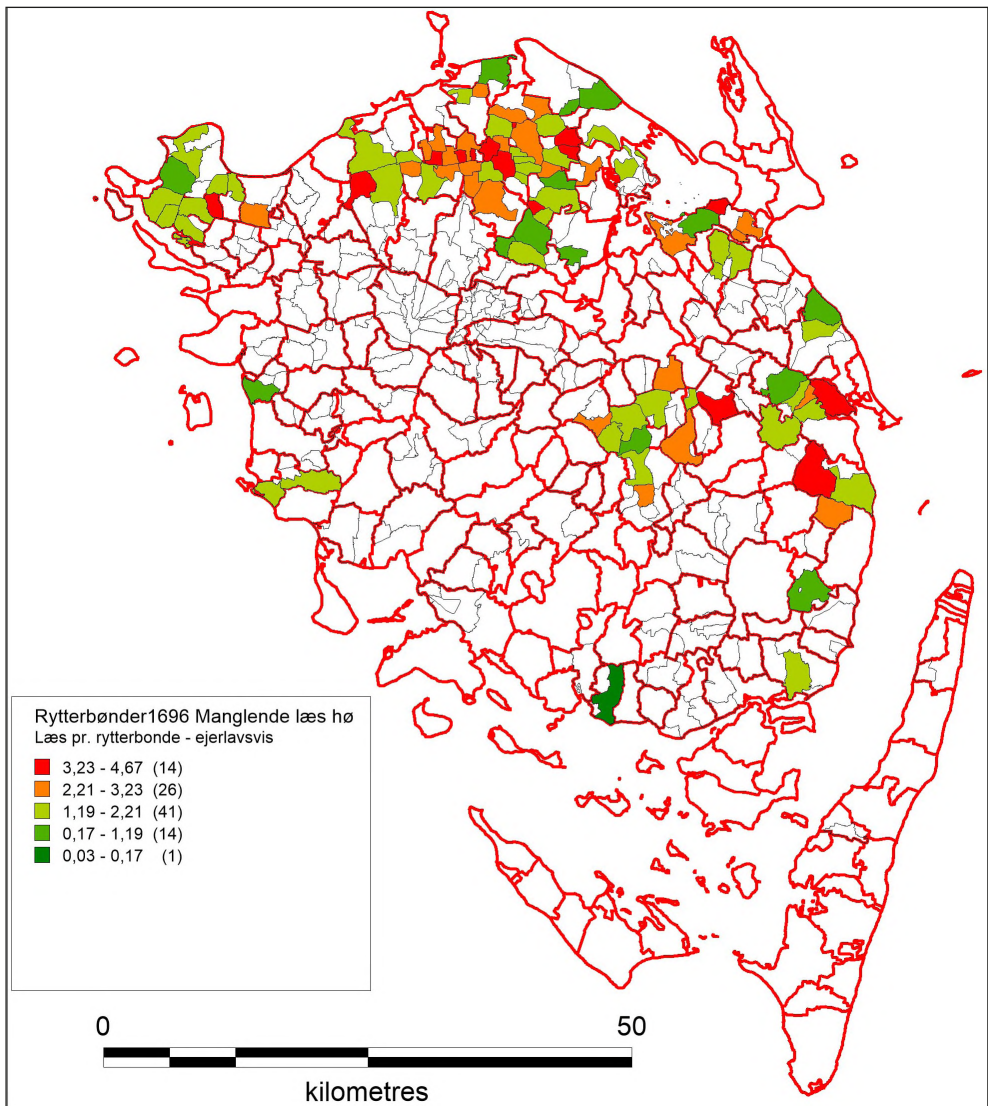
En anden væsentlig ressource var hø, dvs. vinterfoder til heste og køer. Det var vigtigt for bønderne, og det var vigtigt for rytterdistrikterne, at bønderne kunne levere hø til distriktet. I jordebogen 1696 kommer det specifikt til udtryk ved, at der for rytterbønderne enkeltvis vurderes, hvor mange læs hø de manglede, dvs. om høproduktionen var mangelfuld. Opgørelsen heraf viser, at der i 96 ud af rytterdistriktets 298 ejerlav, dvs. ca. en tredjedel, var problemer med høproduktionen. Der er en klar tendens i fordelingen (figur 12): det er i agerbygden på både Nordfyn og Østfyn, at det gør sig gældende, bredende sig også til Vestfyn- og Midtfyn. Mest udpræget var det i Uggerslev (Uggerslev Sogn, Skam Herred) med samlet 52 læs manglende hø, men der var også hele nitten rytterbønder i ejerlavet/sognet. Til gengæld noteredes ikke hømangel i skovbygden på det centrale Fyn.

Ser vi på de enkelte rytterbønders situation, er der tale om, at de 1065 manglende læs hø fordeler sig på 571 rytterbønder, dvs. knap to læs hø pr. rytterbonde blandt dem, som er i en mangelsituation. Ud af samtlige 1367 rytterbønder (eller 1293 hvis vi undtager de øde gårde) var det således 40-45 % af

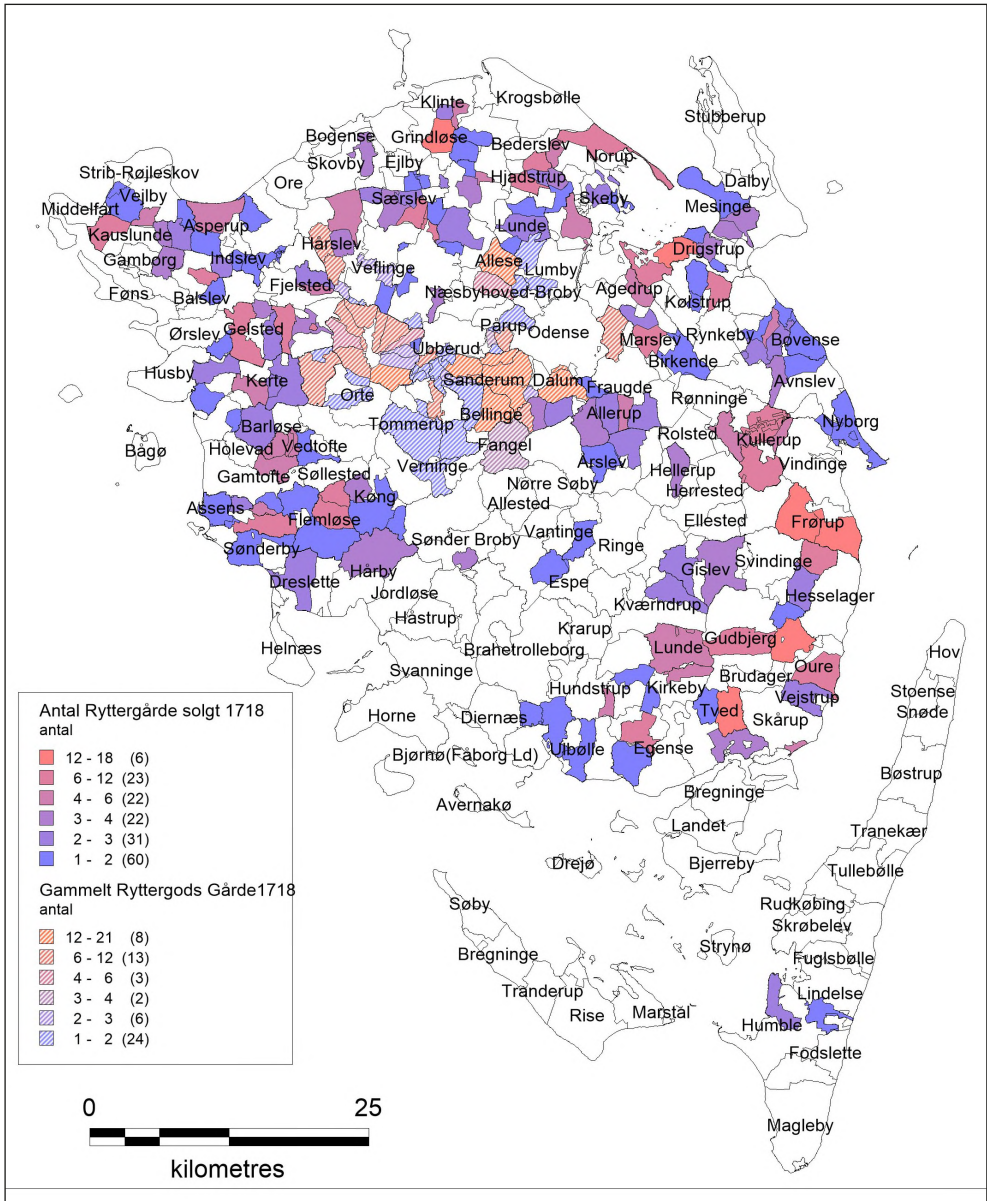
Figur 12. Registrering af manglende læs hø hos de fynske rytterbønder i 1696, opgjort samlet pr. ejerlav.

dem, der oplevede en mangelsituation på hø, med den ovenfor skitserede fordeling regionalt (figur 13). Det ejerlav, hvor der i gennemsnit manglede flest læs hø pr. rytterbonde, var Rostrup (Skamby Sogn, Skam Herred) på Nordfyn med

Figur 13. Ryttergodsets manglende læs hø i 1696, opgjort i læs hø pr. bonde pr. ejerlav.

4,67 læs hø pr. bonde. På individuelt plan var den største mangel noteret for major Claus Langhaar i Uggerslev (By og Sogn, Skam Herred) med 8 læs hø i underskud. På det øde ryttergods var det 25 ud af i alt 75 gårde, som manglede

Figur 14. Fordelingen af hidtidige ryttergårde på Fyn på henholdsvis dem, der blev fra-solgt i 1718, og dem, der forblev under kronen som 'gammelt ryttergods', opgjort i antal gårde pr. ejerlav.

sammenlagt 75 læs hø, dvs. lige lidt over gennemsnittet for alle de fynske ryttergårde som helhed.

Salget af ryttergods i 1718

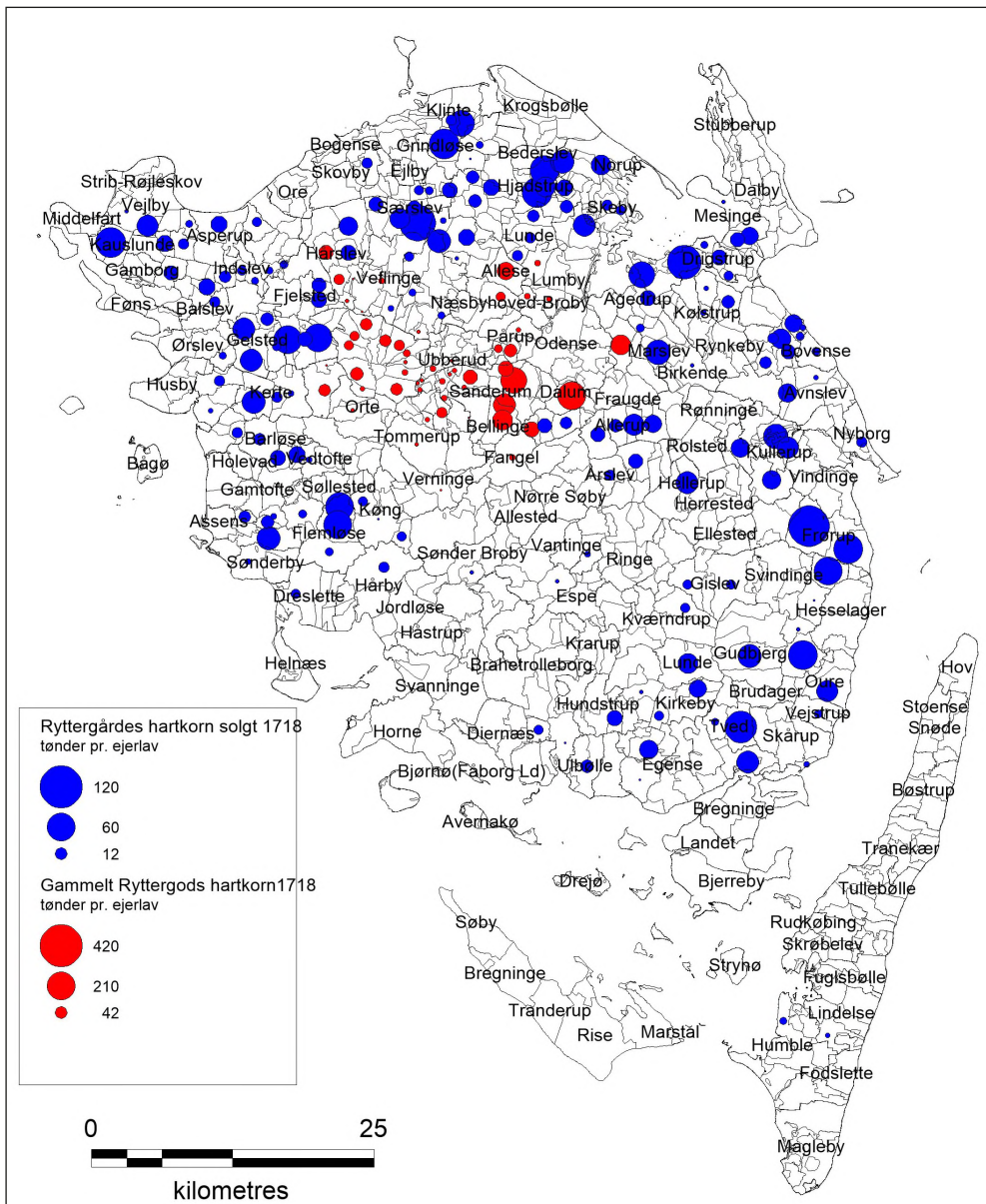
Som berørt i indledningen skete der en omstrukturering af hele ryttergodset omkring 1718. Årsagerne var både økonomiske og militær-organisatoriske. Man forsøgte at optimere ryttergodset ved at arrondere det. Og det fik stor betydning på Fyn, som vi skal se, hvor en stor del af det gamle ryttergods blev frasolgt. Vi kan få et overblik over situationen for det fynske ryttergods i første fase frem mod 1718 ved at se på det gods, som blev solgt i 1718 kombineret med det ryttergods, som forblev under kronen (gammelt ryttergods). Figur 14 viser, at det frasolgte ryttergods lå spredt over det meste af Fyn (inkl. Langeland). Samlet var der tale om 849 gårde fordelt på i alt 5342 tdr. htk., som blev solgt. Tallene stammer fra en opgørelse over solgt krongods i 1718 kombineret med, hvad der i den nye fortegnelse fra 1718-19 opgøres som gammelt ryttergods.²⁴ Det solgte ryttergods udgjorde i alt 570 gårde med 3477 tdr. htk. (efter 1688-matriklen – 4018 tønder efter skødets hartkorn, som må være en ejendomsopgørelse, der rækker tilbage til før 1688-matriklen), hvortil kommer 44 husmænd med lidt over 2 tdr. htk., 7 møller med 47 tdr. htk. og endelig 42 tiendeposter med i alt 977,5 tdr. htk. Det i 1718-jordebogen betegnede 'gamle ryttergods' udgjorde i alt 279 gårde med 1865 tdr. htk. og 43 huse med 4,4 tdr. htk. Det fremgår tydeligt af jordebogen, at status i 1718 er resultatet af en tilkøbs- og især frasalgspåbegyndelse siden 1680, hvor der i 1696 var tale om ryttergods på 1455 gårde med 8888 tdr. htk., men i nærværende sammenhæng giver det ikke mening at forsøge at rekonstruere dette forløb.

Fordelingsmæssigt var det gamle ryttergods et udpræget strøgods med gårde over det meste af Fyn (undtagen Sallinge herred) samt i to sogne på Langeland (figur 15). I alt var der ryttergods i 91 sogne på Fyn (dvs. i ca. halvdelen af de 194 landsogne på Fyn) eller i 164 ejerlav ud af øens ca. 800 ejerlav.²⁵ En del af forklaringen på krongodsets udbredelse omkring Odense var, at godset fra de tre klostre (Skt. Knuds, Skt. Hans og Dalum) ved reformationen overgik til kronen, og selv om en del blev bortsolgt efterfølgende, var sporene stadig tydelige halvandet århundrede senere.²⁶ Der var ikke ryttergods eller krongods på Sydvestfyn, hvilket skyldtes adelige godsejeres dominans i dette område, her-

24 Jordebogen 1718 mangler nogle sider, hvilket betyder, at sognene Trøstrup (helt) samt Ubberud og Næsbyhoved-Brobjerg (delvis) mangler. En komplet opgørelse over ryttergodset kan fås i en opgørelse over grøfter og gærder fra 1719, men ikke med de samme detaljerede data.

25 Fordelingen svarer nøje til den af Finn Stendal Pedersen viste og beskrevne på grundlag af 1688-matriklen. Pedersen 1985, s. 314-316.

26 Porsmose 1987, s. 115-119.

Figur 15. Det fynske ryttergods i 1718 fordelt på det solgte gods og det gamle ryttergods, opgjort i hartkorn pr. ejerlav.

under f.eks. det tidligere klostergods Holme Kloster, der kort efter reformationen blev solgt til private og i 1672 blev til et baroni under navnet Brahetrolleborg.²⁷

Køberne af det gamle ryttergods fordelte sig på 99 forskellige godsejere rundt om på Fyn. I bilagstabel 1 ses et overblik over de godsejere, som købte mere end 50 tdr. htk. bøndergårde (husene er fraregnet). Der er tale om godsejere spredt over det meste af Fyn, svarende til det billede, som overblikket over det solgte bøndergods' beliggenhed viser. Den største køber i opgørelsen står opført som "Sal. Commandør Lassens Frue til Store Harritslevgård", dvs. enken efter Jens Lassen, der havde været amtmand og siddet på Dalum Kloster/Kristiansdal frem til 1682 og siden gradvist var kommet i besiddelse af Harritslevgård. Dog var netop dette gods under ejerskifte i disse år, hvor det sammen med Enggård (senere Gyldensten) overgik til gehejmeråd Gabel. Gabel var ifølge Rockstroh den største opkøber af gammelt ryttergods på Fyn.²⁸ En anden af de største godsopkøbere var ifølge Rockstroh oberstløjtnant Holsten til Langesøe, men denne optræder ikke i listen over købere af ryttergodset. Ellers er tendensen den, at der var mange forskellige godsejere som købere, hvilket er i god overensstemmelse med den geografiske spredning af ryttergodset. Det var lokale godsejere, som ønskede at supplere det lokale gods.

Det nye ryttergods

Som ovenfor omtalt bestod det gamle ryttergods af mindst 1865 tdr. htk. fordelt på 279 gårde. Jordebogen fra 1718 fortæller også, hvorfra det nye ryttergods kom. Der kan skelnes mellem tre hovedkategorier i jordebogens opgørelse:

1. gods, der havde tilhørt 'det offentlige' samt gods fra forskellige private – i alt 205 gårde med 1464 tdr. htk. (bilagstabel 2)
2. gods fra godsejere (store som små) – i alt 105 gårde med 575 tdr. htk. (bilagstabel 3)
3. reuitions-gods, dvs. indløsning af gods, som var blevet givet i pant til private til gengæld for kapital, som kronen havde haft behov for i kølvandet på svenskekrigene – i alt 160 gårde med 1045 tdr. htk. (bilagstabel 4)

Det største bidrag til første gruppe var klostergodset ved Sankt Hans Kloster, det tidligere johanniterkloster i Odense, hvor Odense Slot kort tid efter (1721-23) blev indrettet;²⁹ 81 af de nyerhvervede gårde hørte oprindeligt hertil. Inte-

27 Porsmose 1987, s. 128-135.

28 Rockstroh 1925, s. 73.

29 Trap Danmark, 5. udg. bd. 12, s. 54.

ressant er det i den forbindelse at se opstillingen af de bygninger, der hørte til klosteret: residencen, fæhusene og kornladerne.³⁰ Den næststørste bidragsyder var Odense Hospital med 26 gårde og 169 tdr. htk. Som de næste i rækken var gods købt sammen med Rugård (tyve gårde og 114 tdr. htk.) samt Kristiansdal (Dalum Sogn, Odense Herred) med fjorten gårde og 94,6 tdr. htk. Bemærkelsesværdig er også de tretten gårde med 81 tdr. htk., som blev magelagt, dvs. byttet med gods fra gehejmeråd Gersdorfs gods på Bramstrup (Nr. Lyndelse Sogn, Åsum Herred). Dertil kommer en række andre mindre godsejere, som gårde enten er købt fra eller magelagt med. Koncentrationen omkring det gamle Skt. Hans kloster gods samt Kristiansdal er i tråd med intentionerne om, at man med omlægningen ville opbygge ryttergodset omkring større bedrifter, der var i stand til at huse og brødføde rytteriets heste.

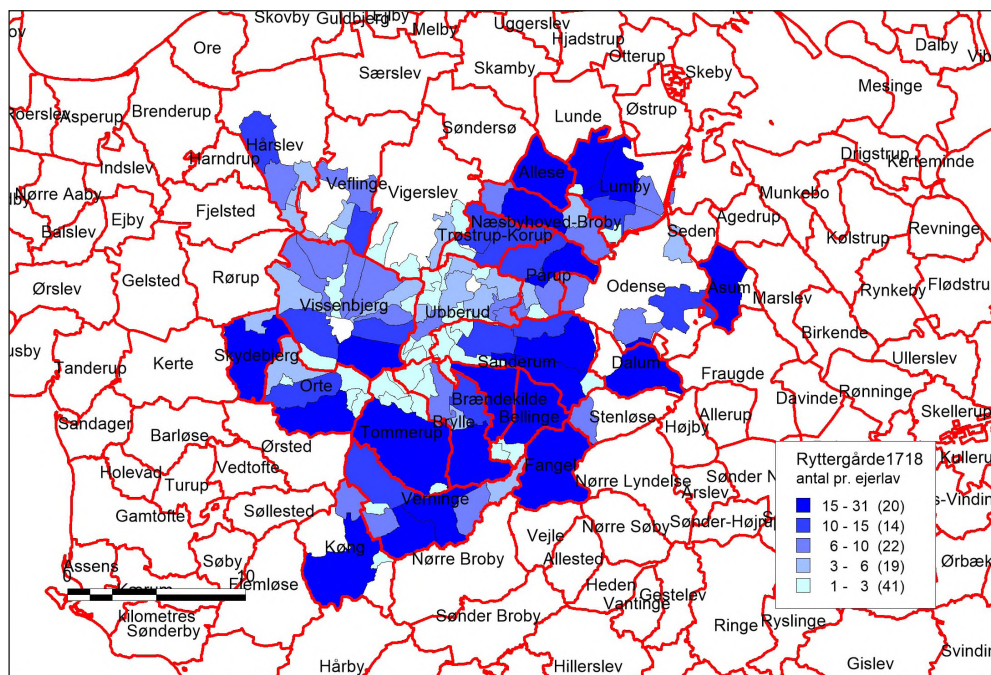
Det kan være lidt vanskeligt at forstå skellet til den næste kategori med gårde købt fra private godsejere. Den største bidragsyder her var førnævnte gehejmeråd Gersdorf til Bramstrup, med 34 gårde og knap 180 tdr. htk. Næststørst var oberstinde Kaphengsts 'frie gods' til Søeholm (Køng Sogn, Båg Herred). Karakteristisk for de fleste bidrag her var betegnelsen 'fri', dvs. gods som ikke var privilegeret, men heller ikke svarede almindelig skat. Denne status blev nu med købet ophævet, og det overgik til at være ryttergodt på de vilkår, som rytterbønderne var underlagt.

Den sidste hovedkategori er 'relutionsgodt', hvor den klart største bidragsyder er kaptajn Lassen med 60 gårde og 402,5 tdr. htk. Dernæst følger oberstinde Klepping i Odense med 20 gårde og 167 tdr. htk, og madam Spleth på Erholm med 10 gårde og 68,5 tdr. htk. De øvrige er kun mindre, men meget spredte besiddelser.

Tabel 6. Oversigt over ryttergodset 1718 og dets herkomst.

Status 1718	gårde	tdr. htk.
Gammelt ryttergodt	279	1865
Offentligt eje eller forsk. private	205	1464
godsejere	105	575
relutionsgodt	160	1045
IALT	749	4949

30 Fremgår af 1718-jordebogen – dette og alt beliggende i Skt. Hans sogn er ikke medtaget i 1719-jordebogen over gærder og grøfter, da der ikke var tale om bøndergodt.

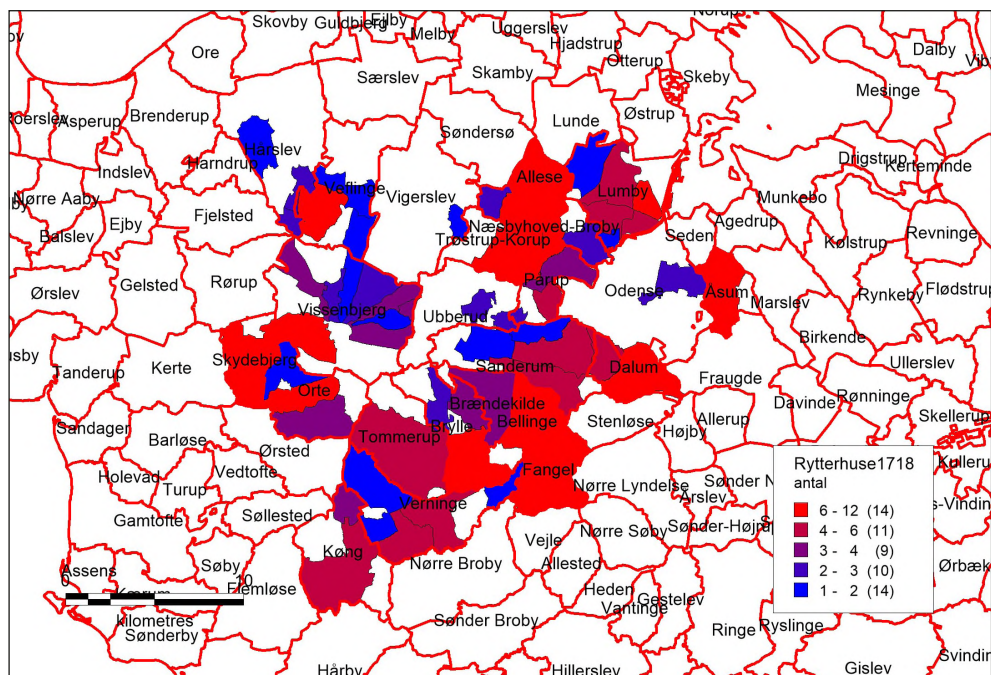
Figur 16. Koncentrationen af fynske ryttergårde efter frasalget i 1718, opgjort i antal gårde pr. ejerlav.

Samlet var det fynske ryttergods siden opstarten omkring 1680 blevet kraftigt reduceret. Målt i tønder hartkorn var der tale om en nedgang på 40 % og i gårdtal en reduktion på 42 %. Det er noget mere end den reduktion, som Poul Johannes Jørgensen anfører til at være på en fjerdedel på landsplan,³¹ men på den anden side også en naturlig konsekvens af, at antallet af regimenter på Fyn var blevet reduceret fra to til ét.³²

I figur 16 ses fordelingen af ryttergodset efter 1718 opgjort efter antal gårde. Godsets nye udstrækning er tydelig: i den umiddelbare nærhed af Odense mod nord, vest, syd og til dels mod øst. Der er syv ejerlav som har over 21 gårde; det er alle sognebyer, og der er tale om Hjallesø (21), Næsbyhoved-Broby (21), Bel-

31 Jørgensen 1926.

32 Rockstrøh 1925, s. 70.

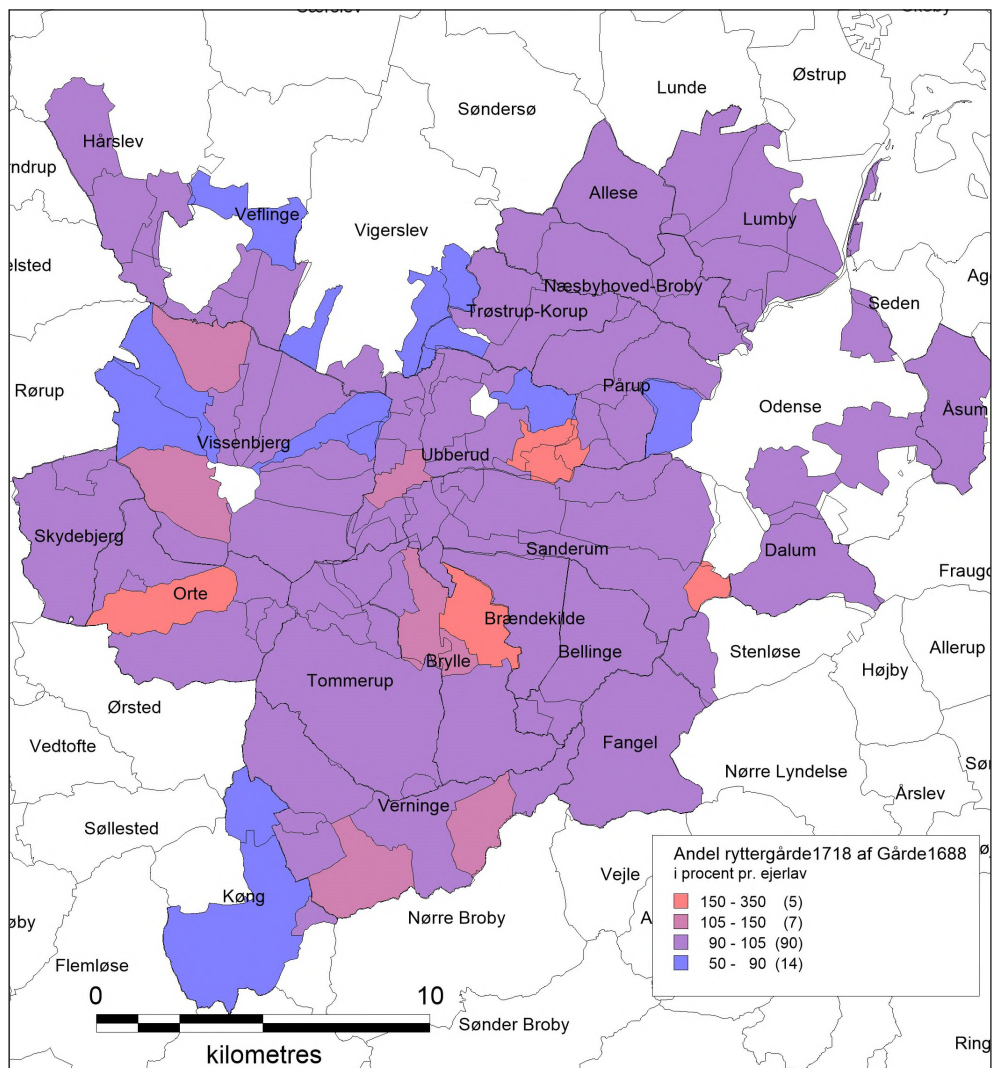

Figur 17. Husmandsbrug på den fynske ryttergods i 1718, opgjort i antal huse pr. ejerlav.

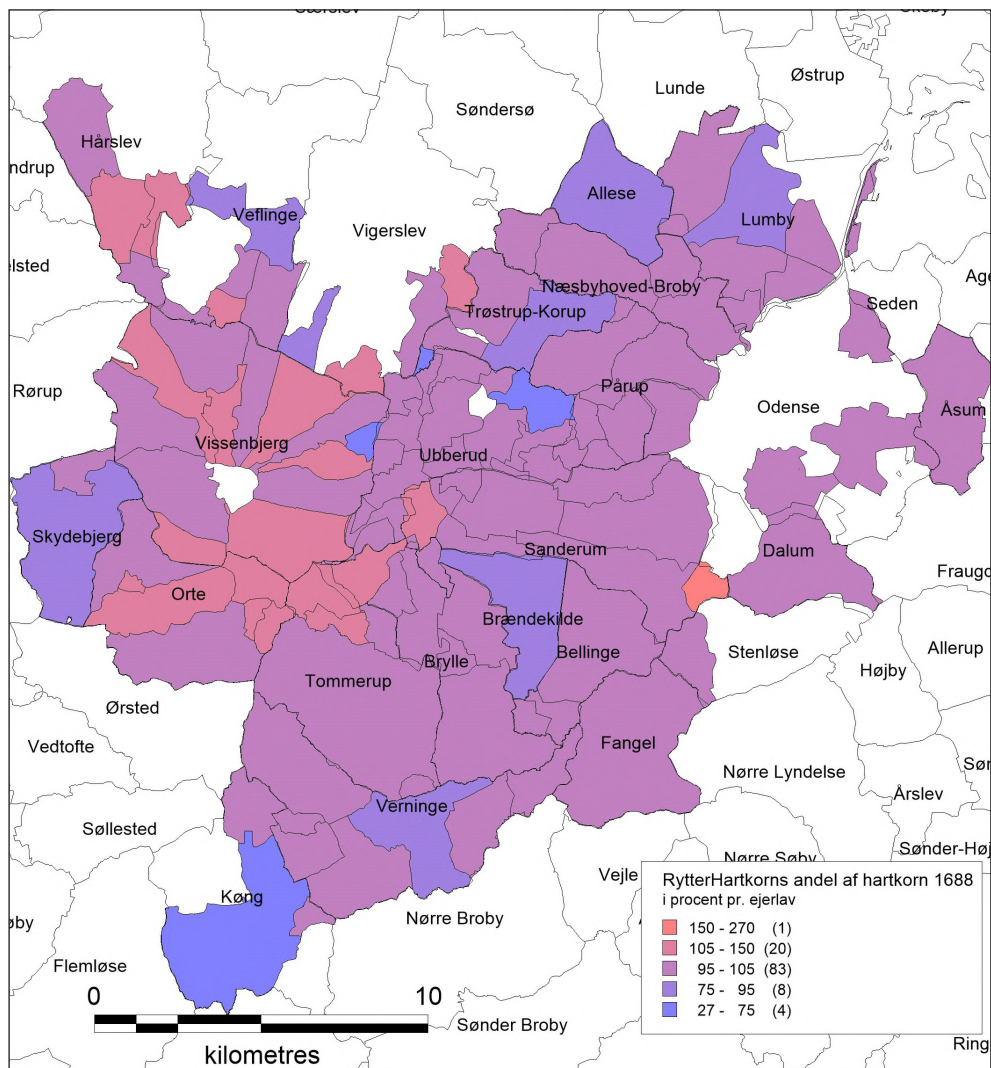
linge (21), Brylle (25), Tommerup (27), Allesø (28) og Fangel (31). Der er stort set tale om alle gårde i de bemeldte landsbyer målt i forhold til 1688-matriklen.

Når det gælder fæstehuse, var der kun et begrænset antal, men fordelingen var samlet den tilsvarende som ved gårdene, hvor forholdet i 1688 på hele Fyn var 7:3 mellem gårde og huse.³³ Der var tre ejerlav med mere end ti huse: Allesø (11), Stige i Lumby Sogn (12) og Skydebjerg (12) (figur 17). Bemærkelsesværdigt er det, at der ved den gamle hovedgård og lenshovedsæde Rugård var syv huse, men ingen gårde: husene skulle fungere som arbejdskraft for hovedgården. I alt var der 61 ejerlav eller ca. halvdelen af alle ejerlav under det fynske ryttergods med en eller flere gårde, som ikke havde huse. Ca. halvdelen var decideret enestegårdsejerlav. I disse ejerlav var der dog ifølge 1688-matriklen registreret enheder som huse (< 1 td. htk.); bemærkelsesværdig her er Skalbjer (Vissenbjerg Sogn, Odense Herred), som havde 18 ryttergårde, men ingen huse, og der var dog i 1688 14 huse.

33 Pedersen 1928/1975, s. 350.

Figur 18. Ryttergårdenes andel af det samlede antal gårde i de enkelte ejerlav inden for det fynske ryttergodsområde i 1718, opgjort i procent på ejerlavs niveau i forhold til det samlede antal gårde i 1688. I ejerlav med andele på over 100 % er der tilkommet flere gårde. Tallene i parentes angiver antal ejerlav i hver klasse.

Figur 19. Ryttergodset 1718 (gårde og huse) – andel af samlet hartkorn (1688) i % pr. ejerlav

Kortene i figur 18 og 19 viser ryttergodsets andel (i 1718) af de samlede ejerlavstørrelser (i 1688), udtrykt ved henholdsvis antallet af gårde og i hartkornstaksering. Kortene viser en udpræget gods-koncentration i området vest for Odense. Statistisk kommer det til udtryk ved, at 83 af de 116 ejerlav (72 %) ligger i det

snævre interval omkring 100 % af hartkornet, mens 21 ejerlav (18 %) ligger et stykke over den oprindelige andel. Afvigelsen kan skyldes forskellige opgørelses-tidspunkter for antallet af bebyggelsesenheder. De tolv ejerlav som ligger pænt under de 95 % ligger overvejende i udkanten af det arronderede ryttergods.

Ryttergodset omfattede både gårde i landsbyer og enestegårde. I bilagstabel 5 ses en opgørelse over enestegårde, som lå alene i det geografiske ejerlav i 1718. Det viser en stor variation i størrelsen på de pågældende 32 enestegårde, lige fra otte gårde over 12 tdr. htk. med Gl. Grøftebjerg gård (Vissenbjerg Sogn, Odense Herred) som den største til seks gårde med under 5 tdt. htk. med Ul-skovgård (Orte Sogn, Båge Herred) som den mindste. Kun tolv af disse enestegårde var gammelt ryttergods, mens resten var tilkøbt i 1718.

Det nye ryttergods og kulturlandskabet

Ved opgørelsen over godset i 1718 skete en inddeling af ryttergodset i portioner på 8 tdr. htk. præcist, i form af hele eller som regel dele af gårde og huse – en meget omstændelig øvelse for de i alt 700 portioner, som ryttergodset blev ind-delt i på tværs af ejerlav og sogne. Hvad formålet var, står ikke klart, da behovet for at stille med en ryttersoldat jo var ophørt. Måske var det for ikke at udelukke muligheden herfor fremover.

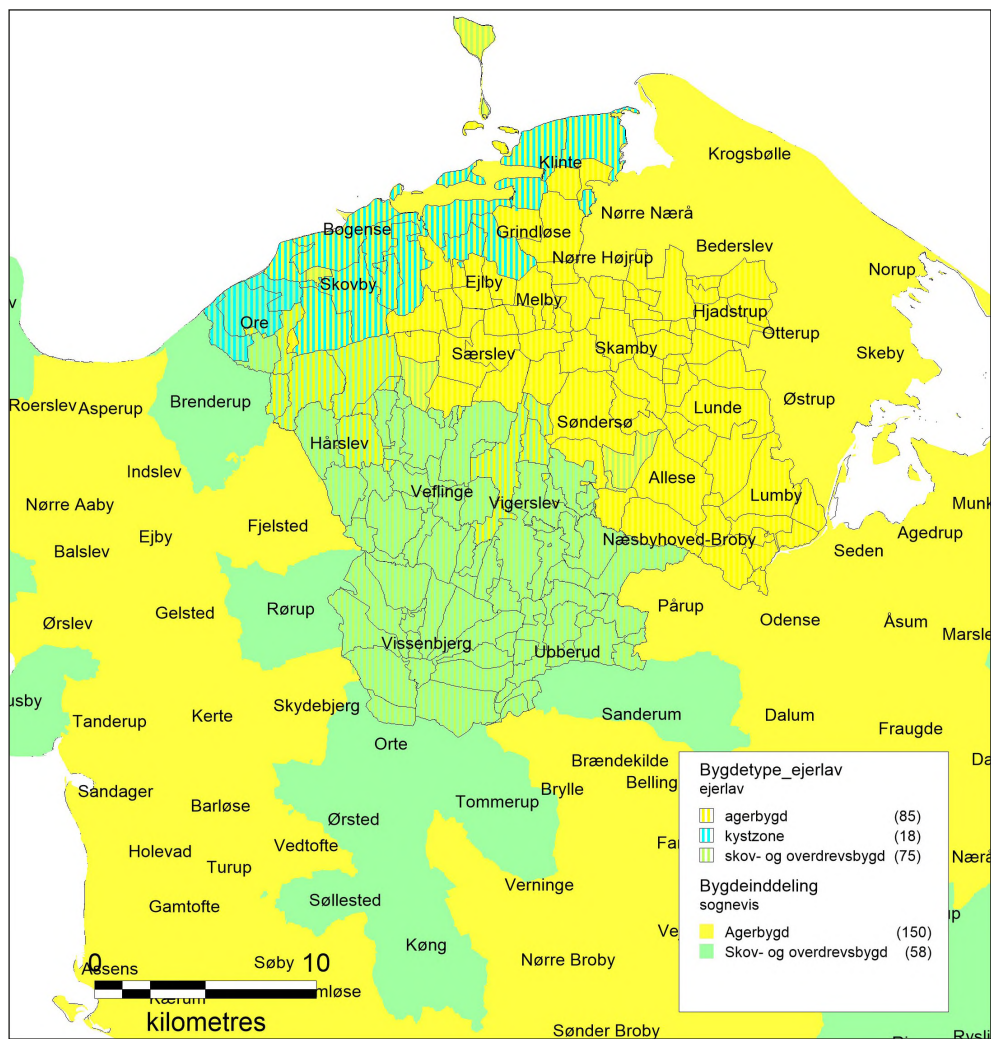
Derudover fandt en undersøgelse ('inkquisition') sted, hvor fæsterne skulle oplyse en række forhold af betydning for driften. Det gælder bygningsmassen (antal fag og brøstfældighed vurderet i penge), udsædsangivelser, husdyrholdet, arealer til græsning, høavl, skov og tørveskær. Dog omfattede inkquisitionen ikke alle de nye rytterbønder, idet de, som havde status af fribønder, ikke blev vurderet. Derfor er de følgende opgørelser ikke vurderet på alle de nye rytterbønder, men kun dem, der her kaldes 'inkquisitionsbønder'.

Det område, som ryttergodset koncentredes i, var ikke kulturlandskabeligt ensartet (figur 20). Gjort op i de sognebaserede bygdetyper, lå kernen af godset i skovbygden, mens det øvrige uden om lå i agerbygden. Faktisk er det sådan, at af de tre store skovbygd-sogne Vigerslev, Veflinge og Hårslev (Skovby Herred) er det kun de sydlige dele, som er blevet til ryttergods, mens de nordlige dele ikke er – og disse dele adskiller sig ved at være udpræget agerbygd-orienterede, hvis man på ejerlavsbasis anlægger de samme kriterier som på sogneniveau.³⁴

Udsæd, dyrkningssystemer og husdyrhold

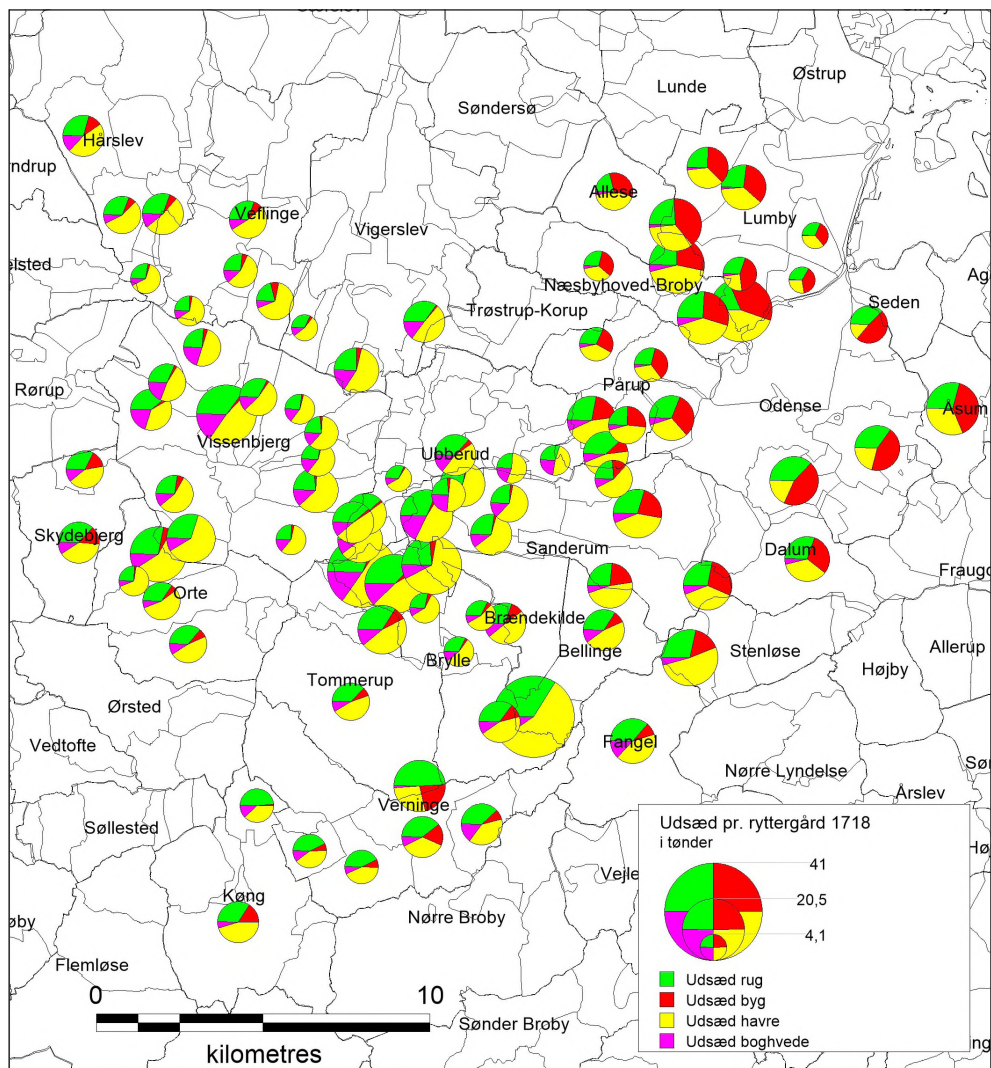
Det afspejler sig f.eks. i udsædsangivelserne, vist i figur 21. Her ses i den østlige del af ryttergodsområdet en bygandel på lige linje med rug og havre (selv

34 Undersøgelse lavet af forfatteren i forbindelse med forskningscentret Foranderlige Landskaber, men aldrig publiceret.

Figur 20. Bygdetyper klassificeret på ejerlavsniveau i ryttergodssområdet og på sogne niveau uden for området (jf. figur 6).

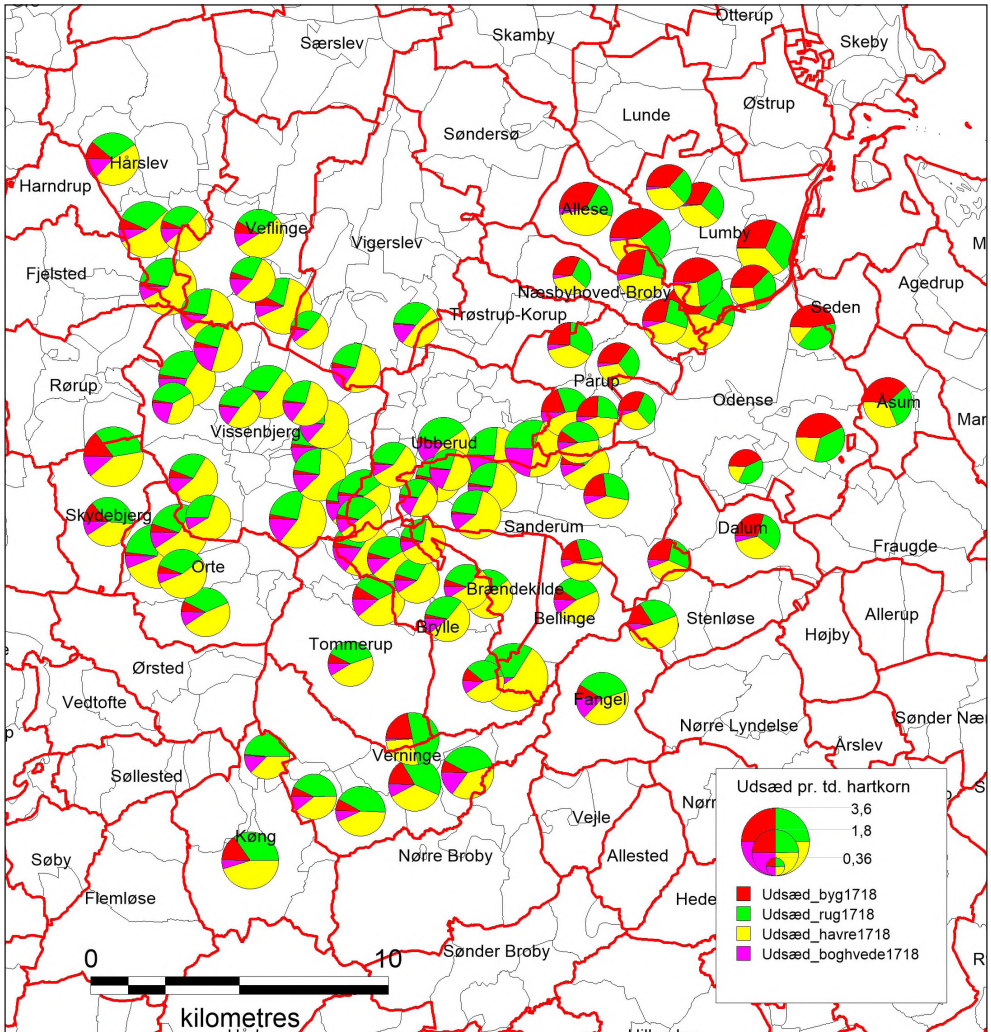
om havre kun burde tælle halvdelen, da næringsværdien kun er den halve), en tendens, der er så udtalt, at den faktisk går som en ret nord-syd-gående linje ned gennem flere sogne. Omvendt var boghvede kun udbredt som udsæd i den deciderede skovbygd, ligesom havreandelen også er pænt stor her. Overordnet

Figur 21. Udsæd fordelt på kornarter pr. ryttergård i 1718, opgjort som gennemsnit pr. ejerlav.

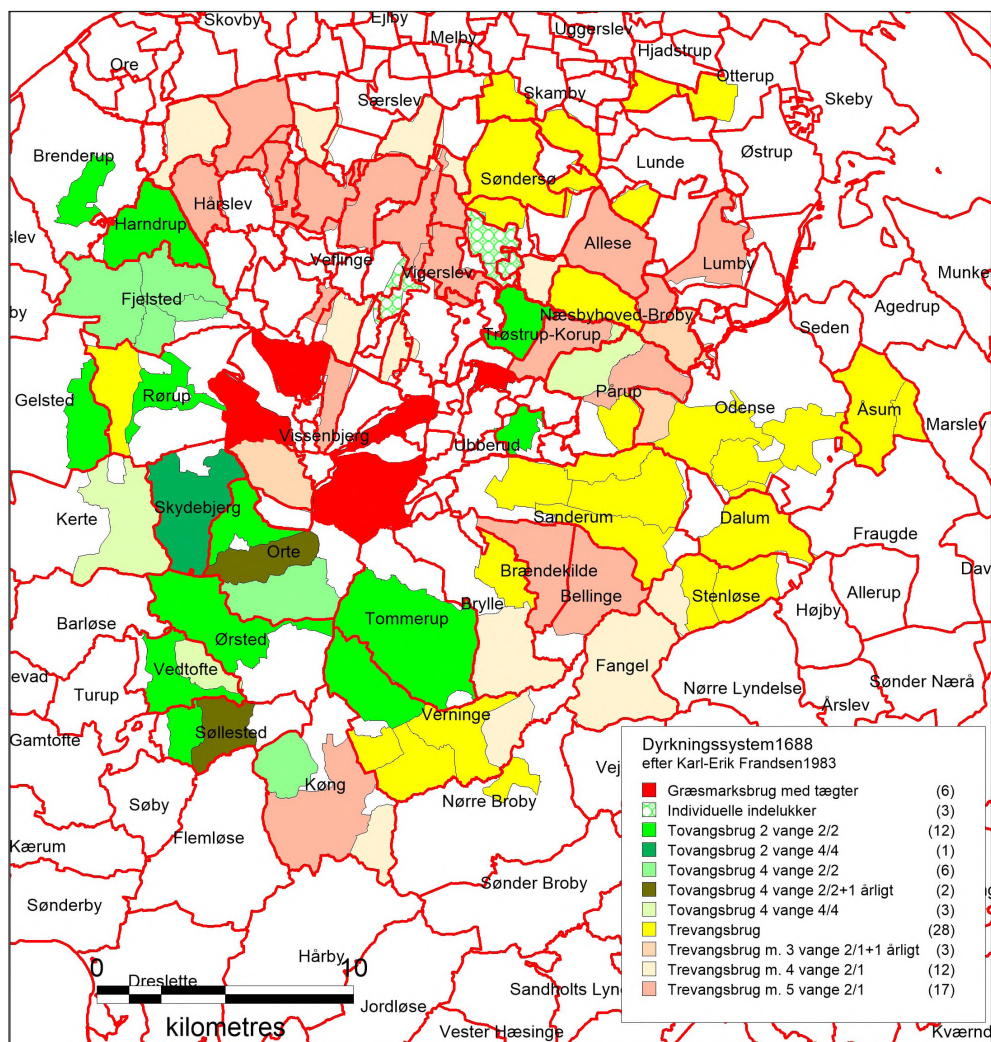
stemmer mønstrene hermed, hvad Peder Dam har afdækket nationalt på baggrund af udsædsangivelser til 1662-matriklen.³⁵

³⁵ Dam 2010, s. 165-179.

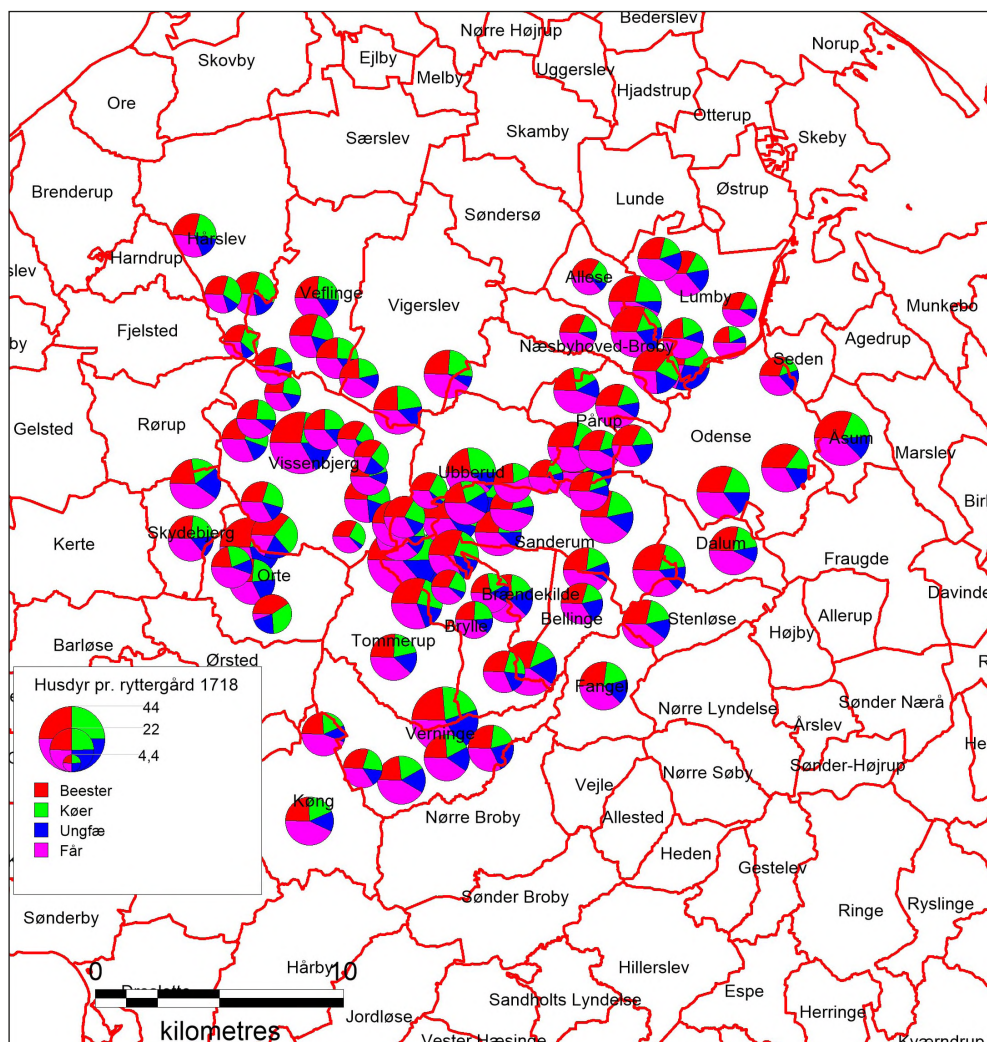
Figur 22. Ryttergårdenes udsæd fordelt på kornarter i 1718, opgjort pr. td. hartkorn pr. ejerlav.

Opgør man udsæden pr. gård som gennemsnit pr. ejerlav, kommer forskellen på gårdenes størrelser frem målt som den samlede udsædsmængde af korn, især hvor enestegårde optræder alene i ejerlavene, mens landsbyernes opgørelser er udjævnet på gårdniveau. Opgør man i stedet udsæden pr. td. hartkorn,

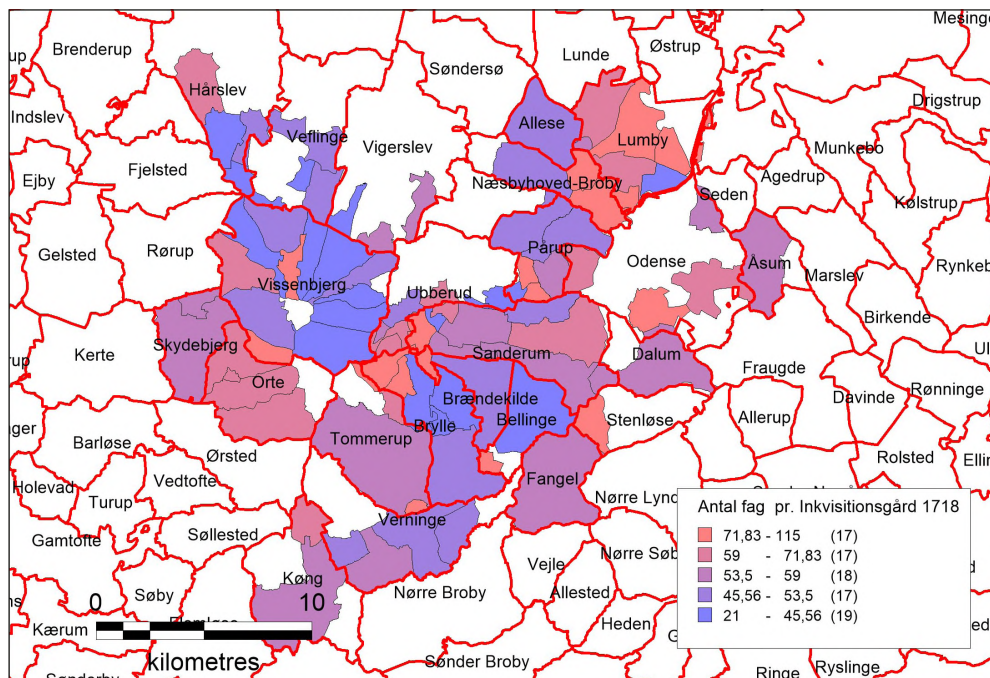
Figur 23. Dyrkningssystemer anvendt i ejerlavene på det fynske ryttergods, jf. Karl-Erik Frandsen 1983.

udjævnes forskellene næsten, som det fremgår af kortet i figur 22 ved, at de enkelte ejerlavs cirkler er af omtrent samme størrelse. Men internt fremtræder forskellene i sammensætningen af udsæd fortsat.

Figur 24. Husdyrhold på det fynske ryttergods i 1718, opgjort som antallet af dyr pr. ryttergård pr. ejerlav.

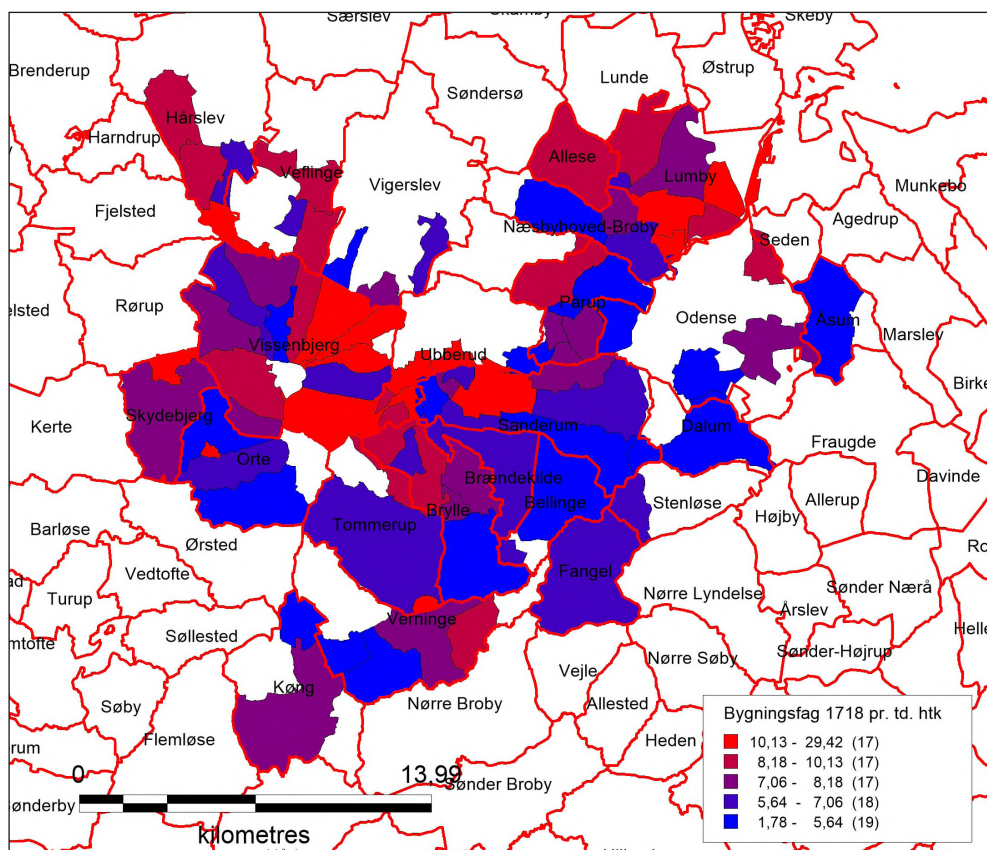
Relationen til landsbyernes dyrkningssystemer (figur 23) er åbenlys. Hvor der fandtes høje bygandele var der også tale om trevangsbrug i en eller anden form, hvilket var tilfældet i sognene umiddelbart øst og vest for Odense samt nord for (op mod den deciderede agerbygd). I sognene i skovbygden samt vest herfor var

Figur 25. Antallet af fag på de fynske ryttergårde i 1718, opgjort ejerlausvis pr. gård.

der i landsbyerne tovangsbrug (med rug og havre samt evt. boghvede), som går over i det af Karl-Erik Frandsen betegnede 'Lillebæltssystem' med tovangsbrug. Men der er også store blanke områder på kortet i figur 23, fordi der her var tale om enestegårde uden noget fællesskabsbaseret dyrkningssystem, eller der er tale om kategorien græsmarksbrug med tægter (i Vissenbjerg Sogn), eller der er tale om nogle små landsbyer kategoriseret som individuelle indelukker.

Husdyrholdet viser overraskende stor ensartethed i sammensætningen (figur 24). Variationerne går mere på det samlede antal, der svinger med størrelsen på gården. Der er stort set lige mange heste (beester), køer og får pr. gård, mens der er færre stykker ungvæg. Det ville være forventeligt, at der var flere får i skovbygden med dens formodet større græsningsarealer, men det lader ikke til at være tilfældet – ligesom det heller ikke var ifølge 1696-jordebogen på det gamle ryttergods.

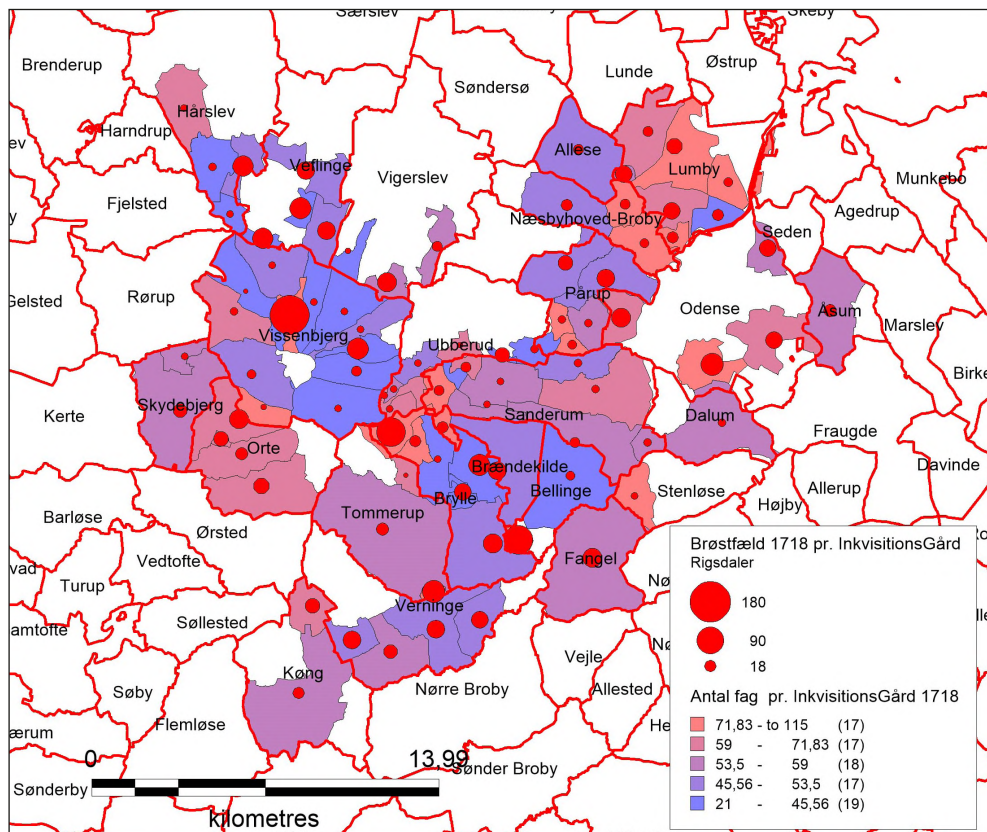

Figur 26. Antallet af fag på de fynske ryttergårde i 1718, opgjort ejerlausvis pr. td. hartkorn.

Bygningsmassen

Når det gælder bygningsmassen, var der i 1718 i gennemsnit 46,5 fag pr. gård – eller 6,31 fag pr. td. htk. på de vurderede gårde ved inkvisitionen. Målt pr. gård (figur 25) er det et noget større fagantal end på det vordingborgske rytterdistrikt, hvor Holger Munk for året 1719 kunne registrere 32,2 fag.³⁶ Munks tilsvarende opgørelse fra Vemmetofte i 1717 fandt her et gennemsnitligt fagantal på 36,3 fag pr. gård. Desværre beregnede han ikke antallet af fag i forhold til hartkornet, således at man havde opnået mere sammenlignelige tal, men

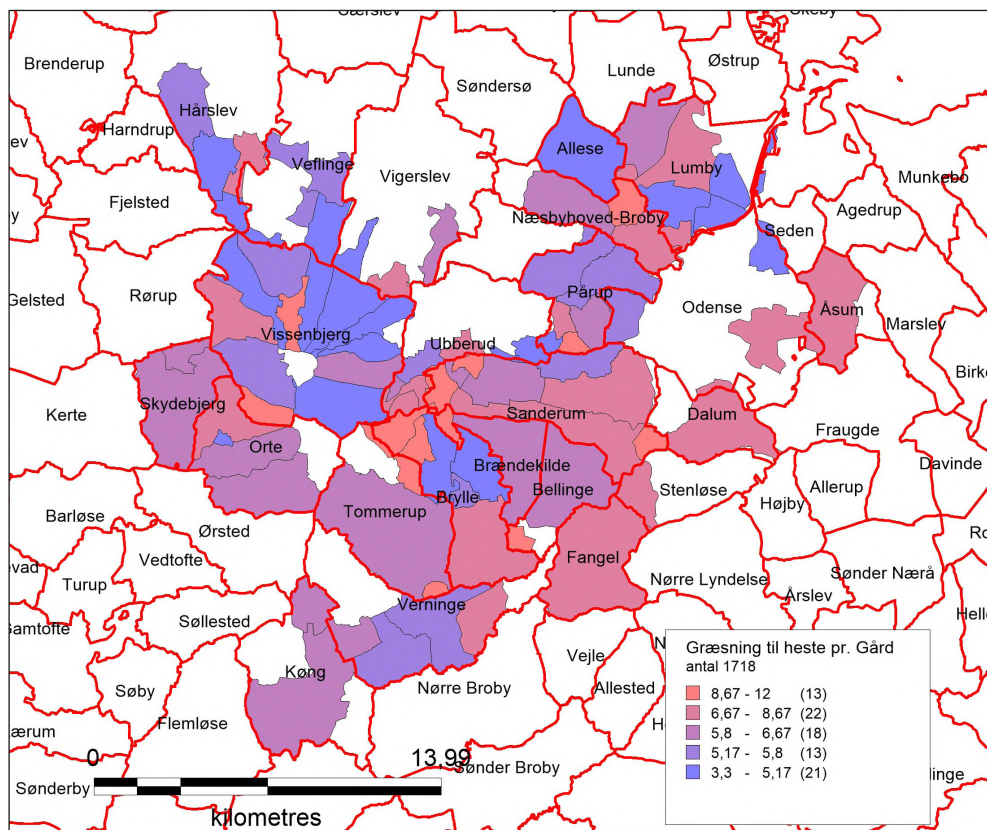
³⁶ Munk 1955, s. 75.

Figur 27. Brøstfæld på ryttergodset, målt i rigsdaler pr. gård sammenstillet med antal fag pr. gård i hvert ejerlav.

der er ingen tvivl om, at ryttergodsets fynske gårde var relativt store. Vi har desværre ikke mulighed for at få belyst, hvor mange bygningslænger fagene var fordelt på. Når det gælder fordelingen af gårdstørrelser målt i længer pr. td. hartkorn (figur 26), er der ikke noget entydigt mønster, idet de store gårde findes i begge bygdetyper, i hvert fald når man måler på ejerlavsniveau.

Tilsvarende når det gælder brøstfæld pr. gård (figur 27). Bygningsforfaldet kan opgøres efter, hvor meget det kostede at istandsætte bygningerne målt i rigsdaler. Det var derfor ret individuelt, afhængigt af driften på den enkelte gård og knap så meget kulturlandskabet. Det højeste beløb brøstfæld pr. ryttergård (180 rigsdaler) var på Gl. Grøftebjerggård i Vissenbjerg Sogn, en gård,

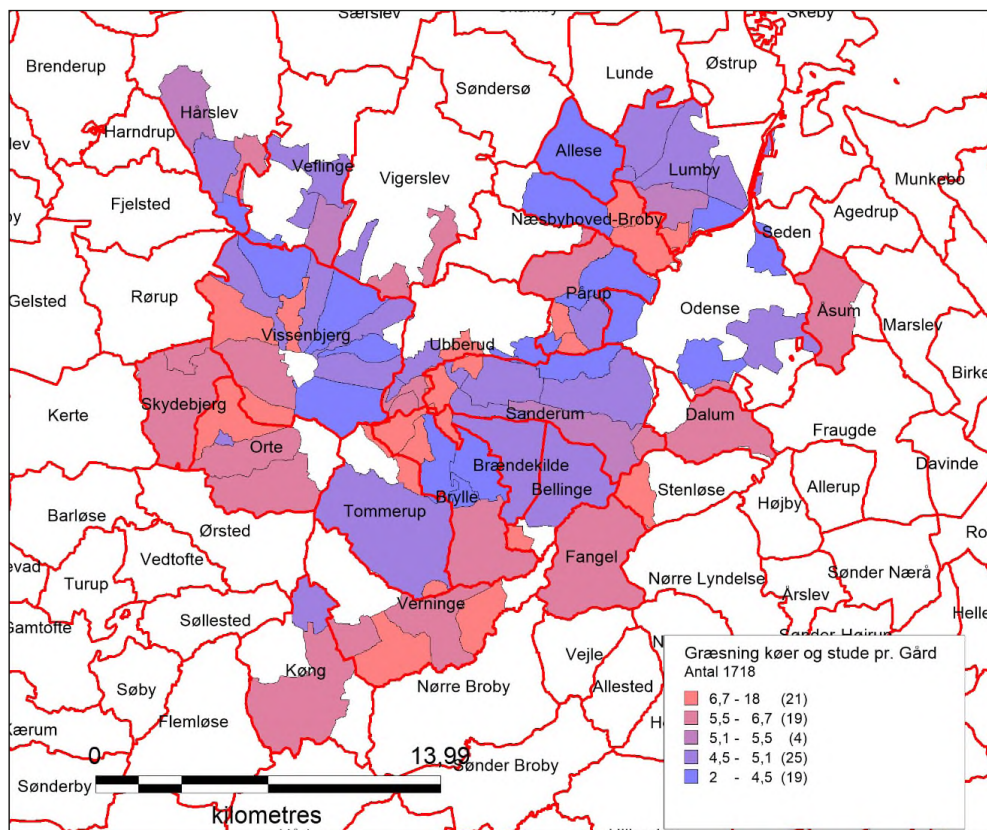
Figur 28. Græsning til antal heste pr. inkvisitionsgård 1718, opgjort ejerlavsvis.

som var den største enestegård i det fynske ryttergods, og som tidligere var ejet af enken efter oberst Klepping, Abel Cathrine født Lassen (datter af amtmand Jens Lassen),³⁷ der besad meget andet gods.

Græsningsressourcer

Et andet forhold, som inkvisitionen undersøgte i 1718, var hvor mange ressourcer gårdene besad i form af græsning og høvl – begge forhold, der var livsnødvendige for rytteriets heste. I gennemsnit havde ryttergårdene græsning til lige over 6 heste pr. gård (6,03) og omregnet til pr. td. htk. 0,9 hest (figur 28).

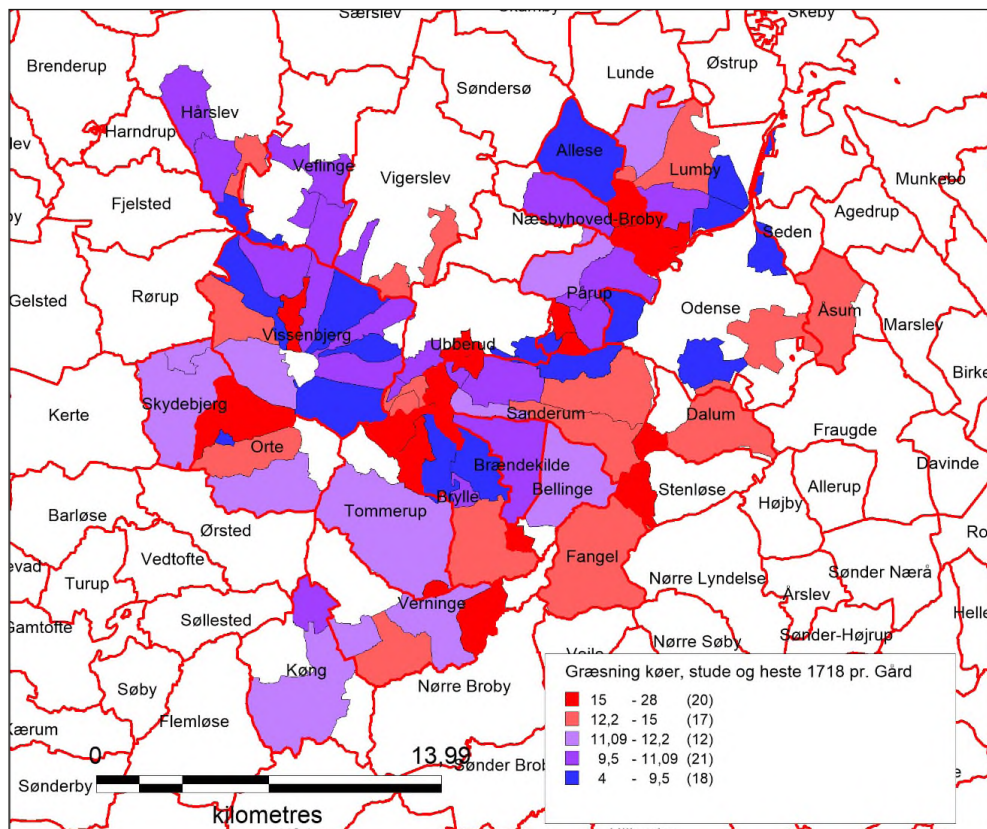
³⁷ Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 12, s. 232.

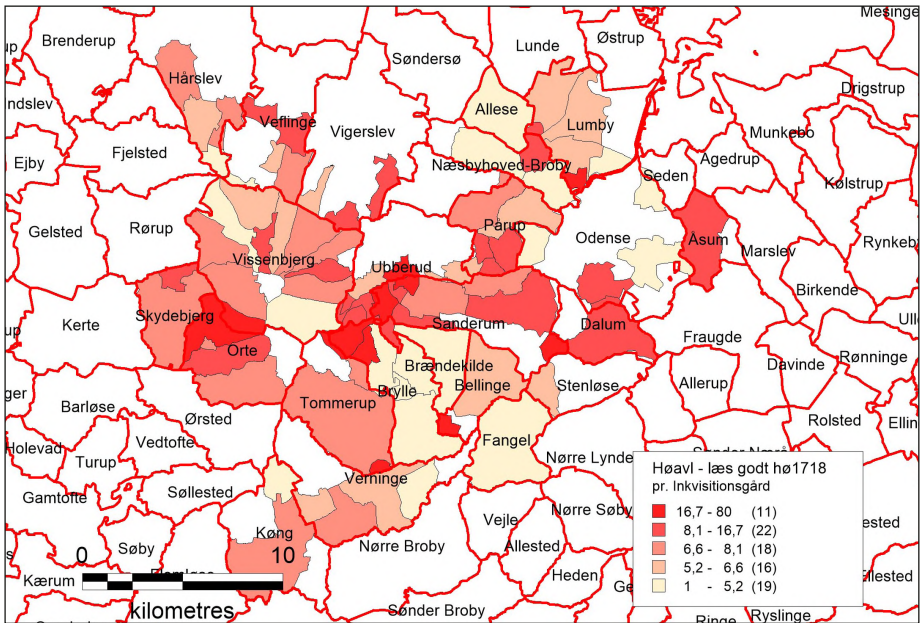
Figur 29. Græsning til antal køer og stude pr. inkvisitionsgård 1718, opgjort ejerlavsvis.

Tilsvarende blev det også noteret, hvor mange køer og stude hver gård havde græsning til, og i gennemsnit var der tale om 5,2 stykker kvæg pr. gård – eller 0,74 omregnet pr. td. htk (figur 29 og 30). Umiddelbart ville det være at forvente, at der var størst græsningspotentiale i skovbygden, men det lader ikke til at være tilfældet. Faktisk er det største græsningspotentiale at finde i agerbygd-sognene lige vest og nord samt syd for Odense.

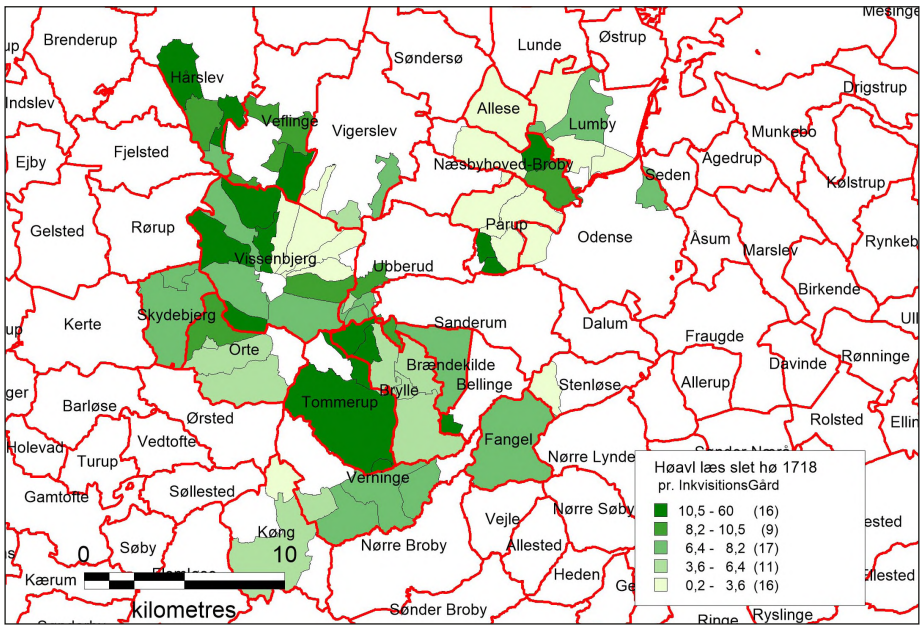
Til gengæld stod ryttergårdene i skovbygden lidt bedre, når det gjaldt høavl, i hvert fald vurderet som mængden af godt hø (figur 31), og når man sammenlægger mængden af godt og slet hø (figur 32 og 33).

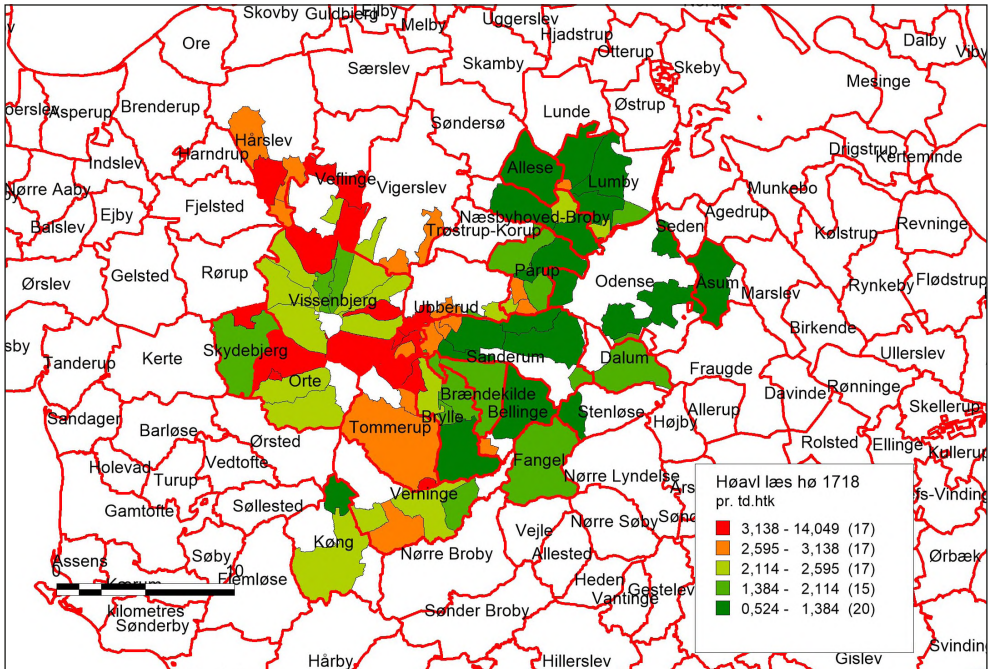
Figur 30. Græsning til antal heste, køer og stude samlet pr. inkvisitionsgård 1718, opgjort ejerlavsvis.

Figur 31. Læs godt hø i 1718 pr. inkvisitionsgård, ejerlavsskema.

Figur 32. Læs dårligt hø i 1718 pr. inkvisitionsgård, ejerlavsskema.

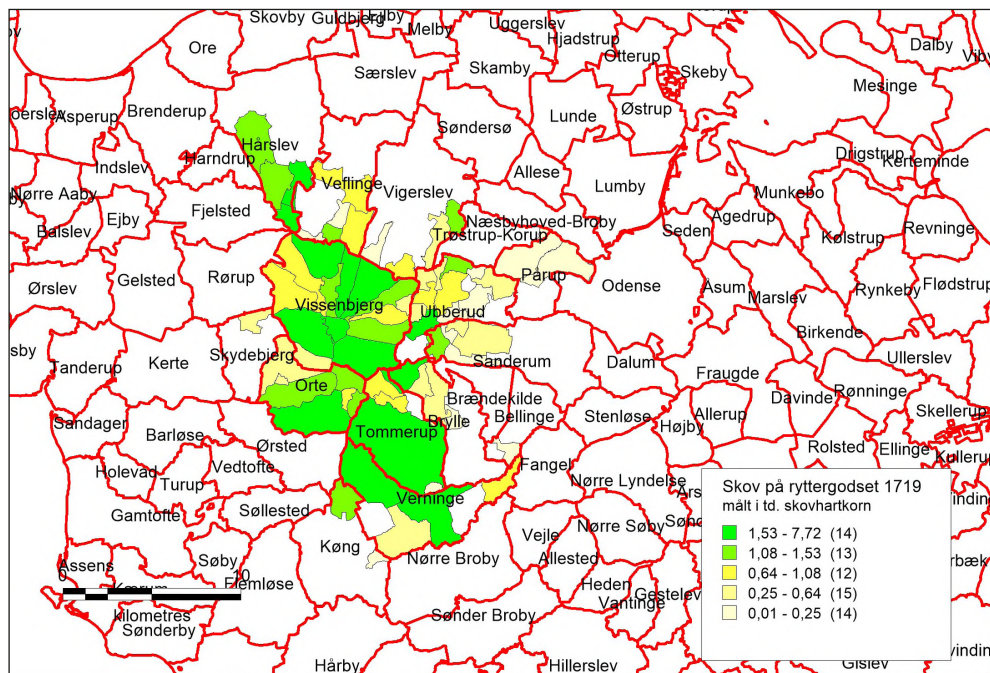

Figur 33. Læs hø samlet i 1718 pr. td. htk. ejerslevsvis.

En opgørelse over skovhartkorn på ryttergodset i 1719 viser udpræget, at det fandtes i den vestlige del af distriktet – i overensstemmelse hvad der tidligere er vist (figur 34).

Kvalitative vurderinger

Udover de kvantitative opgørelser over hver ryttergårds dyrkningsmæssige potentiale, var der også mere kvalitative vurderinger på ejerlavsniveau i jordebogen 1718. Det er tydeligt, at her vægtes særlige ressourcer, som rækker ud over kornavlén, højt. Det gælder skov (vurderet som både over- og underskov), gærdsskov, tørveskær og høavl. F.eks. hedder det om Pårup landsby (Pårup Sogn, Odense Herred): *‘Denne Bye er ickun middelmaadig Goeds, Grunden nogenlunde bequem til alle Slags, har hverken Tørveskiær eller Gierdselskov.’* Pårup hørte til i agerbygden og havde trevangsbrug med fem vange. Eller i Brylle (Brylle Sogn, Odense Herred): *‘Til denne Bye er ingen anden Herlighed end som goed Sædeland og fornemmerlig goed Rugeign, men fattes Gierdsel og Tørveskiær.’* Byen havde trevangsbrug med fire vange, men med en noget mindre andel af byg end af rug i udsæden i 1718, som også udsagnet refererer til. Sognebyen Tommerup

Figur 34. Skovhartkorn på ryttergodset 1718, tdr. hartkorn ejerlausvis.

(Odense Herred) hører til i skovbygden og fik følgende skudsmål i 1718: *‘Denne Bye er mesten alt godt gods, som haver tillæg af ung Overskov og goed Underskov samt goed Græsning og Høebund?? Dog ickun maadelig KornEgn og ringe Tørveskiær.’* Denne store landsby havde tovangsbrug og minimal byg-udsæd. Tre enestegårde i Sanderum Sogn (Odense Herred) – Bøllemose, Store Hesbjerg og Grynberg – vurderes på følgende vis: *‘Til disse Steder er maadell[ig]. Ung Overskov, god Underskov og Græsning, deres Udsæd bestaar af Rug og Havre og til de to første stæder [Bøllemose og Grynbiærg] god Tørveskiær, men Store Hesbjerg intet.’* Det var med andre ord en positiv vurdering. Heller ikke landsbyen Fangel (Fangel Sogn, Odense Herred) er så ringe: *‘Herligheden til denne Bye bestaar af en deel indelucker hvorudi er god Græsning og Gierdsel Skov, haver lidt Tørveskiær og er ellerts en god Rug-egn.’* Her var der i 1683 trevangsbrug med fire vange, hvor Karl-Erik Frandsen formoder, at den sidste vang, Heemarken, var sent indtaget.³⁸ Derudover var der i 1718 en del individuelle indelukker.

38 Frandsen 1983, s. 145.

Vurderingerne indeholder også kritiske røster; således for Bellinge (By og Sogn, Odense Herred): *‘Denne Bye er det sletteste Gods, som er hele Districtet og om end skjønt der er Jordsmon nok til Gaardene saa er den største del deraf over en halv miil fraliggende imod Brendekild og Rafnebjerg Byer, og disse Byers Jorder imod Bellinges beliggende. Som alle var at hielpe til Forbedring om der med skeede Magelaug saaledes at hver Bye kunde faae deres Jorder nærmere ved haanden til Dyrckning, hvilket noksom kand lade sig giøre uden Matriculen ringe? Afgang eller Forandringer. Ellers er det kun en bar Eign bestaaende af Rug og Hafre land som er [...]’³⁹ giersel eller Tørveskier.’* Rent dyrkningsmæssigt var baggrunden her den, at de to sognebyer Bellinge og Brændekilde ganske usædvanligt indgik i et integreret dyrkningsfællesskab omkring et trevangsbrug med fem vange.⁴⁰ Bemærkningen her lægger op til en udskiftning eller i hvert fald en opsplitning af det integrerede sognefællesskab.

En særlig karakteristik i jordebogen 1718 rækker ud over det rent landskabelige og inddrager tillige menneskene, som jo selvfølgelig også er en del af kulturlandskabet. Således hedder det om Allesø (By og Sogn, Lunde Herred): *‘Denne Bye er en god Korn Eign af alle slags Udsæd, men Beboerne hid indtil meeget til Druckenskab veret hengiven, haver lidt Giersel og Tørveskiær.’* Udtrykket ‘hidindtil’ lader håb forude. Tilsvarende problemer var der i Bred (Vissebjerg Sogn, Odense Herred), trods en god sammensætning af ressourcer. I landsbyen Magtenbølle i selvsamme sogn var der andre problemer: *‘Denne Bye er maadelig Goeds. Men Beboerne nogen halstarrige og trættekiære Folk, som lever i uenighed iblant dem selv indbyrdes, og derover ere de meesten alle i slet Tilstand gewaarden. Har ellers fornøden Tillæg af Beskaffenhed som nestforrige [Laaning Gaarde].’*

Rytterdistriktets vurderingsmænd er også kritiske over for staten, eller også gengiver de i hvert fald bøndernes kritik. For de to landsbyer i Skt. Knuds Landsogn, Hunderup og Bolbro, lyder det (gengivet for Bolbro): *‘Denne Bye er ickun slet af den foregivende Omfang Bønderne denne beklager ved udi deres ansatte Hartkorn for højt skyldende, er ellers en god Korneign mangler baade Gierselskov og Tørveskiær.’* En lidt tilsvarende kritik, men denne gang rettet mod hoveriet til ladegården Rugård, haves fra landsbyen Sasserod (Veflinge Sogn, Skovby Herred) hedder det: *‘godt gods og noget spredt ung vekst af træer og Underskov samt maadelig Tørveskiær – tillægget temmelig got, men Beboerne ickun udi slet Stand, formedelst deris store Hovning til Ruggaard, men kan nu med Tiden blive bedre. Ellers kun en maadelig Korn Eign som er til Gierdselskov til Fornødenhed, men ingen Tørveskiær.’*

39 Tegn anvendt i kilden er ikke til at tolke.

40 Frandsen 1983, s. 146.

For Skydebjerg Sogn (Båg Herred) er der håb for fremtiden. Om sognebyen hedder det således: *'maadelig got Gods, som med Tiiden kan blive bedre. Haver noget lidet Underskov og Græsning og grunden nogenlunde bequem til alle Slags Korn sæd. Haver ringe Tørveskiær.'*

Rytterskoler

Kong Frederik 4. tog omkring 1720 initiativ til, at der blev oprettet skoler på ryttergodset for bondestandens børn. Skolerne blev opført i perioden 1721-27, i alt 240 skoler fordelt på de tolv rytterdistrikter.⁴¹ Rytterdistrikterne skulle selv tilvejebringe finansiering af skolerne, hvorfor der ikke nødvendigvis kom det samme antal på hvert distrikt, målt i forhold til dets størrelse.⁴² Bygningerne var ganske solide for tiden, idet de var opført i grundmur og oprindeligt med tagsten, som dog mange steder med tiden blev udskiftet med stråtag. Størrelsen var 9 fag med en skolestue på ca. 35 m². Derudover var der en lille lejlighed til skolelæreren samt en stald, hvor læreren som norm kunne have to køer og seks får.⁴³ På Fyn fik arkitekt Johan Cornelius Krieger i 1722 til opgave at tegne de i alt 20 skolebygninger (figur 35).⁴⁴ Derudover blev der over hver skoles indgangsdør opsat en sandstenstavle med kongens spejlmonogram og en latinsk tekst og et vers på dansk. I det fynske rytterdistrikt er størsteparten af de tyve skolebygninger bevaret i dag med større eller mindre ombygninger. Som det fremgår af kortet, lå skolerne spredt rundt i det fynske ryttergods, og især sognene med et højt antal ryttergårde blev tilgodeset. Uden for det centrale område havde også Hindevad (Hårslev Sogn, Skovby Herred) fået en skole i området længst mod nordvest. I dag er skolebygningerne det mest synlige udtryk for ryttergodserne, som ellers forsvinder i det almindelige bøndergods (figur 36 og 37). Derudover har rytterskolerne også skolehistorisk sat sig et aftryk som det første udbredte forsøg på at lave en almueskole, både bygningsmæssigt og organisatorisk.⁴⁵

Ryttergodsets salg 1764

Ryttergodserne fik en brat ende, idet de som led i statens overordnede økonomiske politik i 1760'erne blev nedlagt og solgt. Riget fattedes penge og umiddelbart var den militære trussel aftaget, så derfor blev landets samlede ryttergods sat til salg. På Fyn skete det ved en auktion i 1764,⁴⁶ og stort set det hele

41 Skovgaard-Petersen 2012; Appel & Fink-Jensen 2013, s. 174-183.

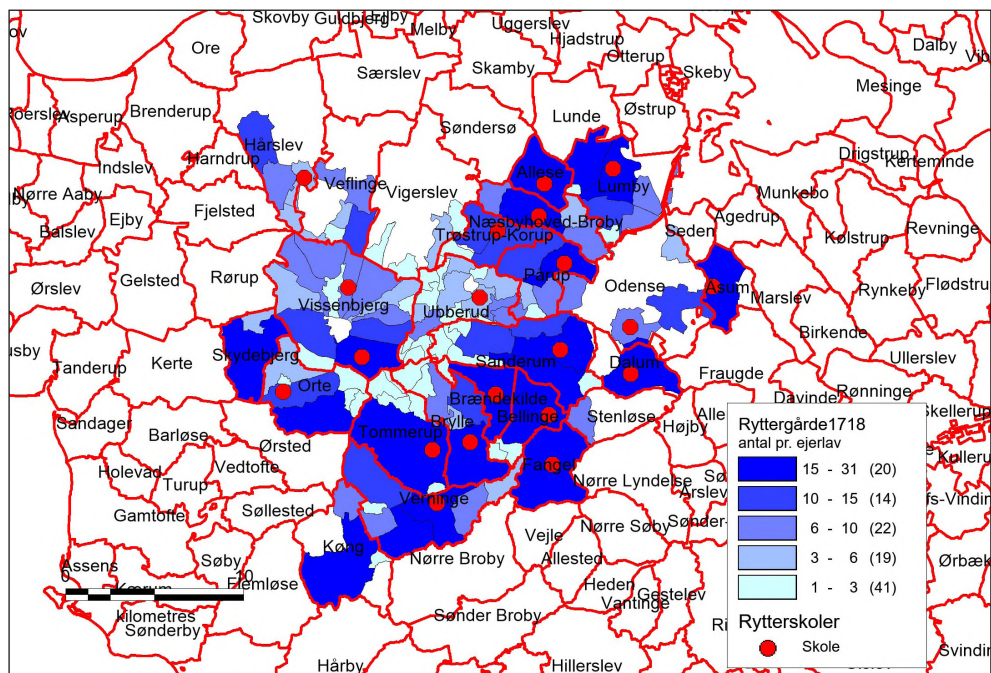
42 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 176-177.

43 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 178.

44 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 177; Warring 2021, s. 64 f.

45 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 183.

46 Porsmose 1987, s. 191 og 257.

Figur 35. Fordelingen af rytterskoler fra 1720'erne i det fynske ryttergodsdistrikt, sammenholdt med antallet af ryttergårde i de enkelte ejerlav i 1718.

blev købt af bønderne til selveje – enten af dem, der hidtil havde siddet på gården selv som rytterbønder, eller af andre bønder. Det kan således betragtes som det første led i fremmet af selveje i bondelandbruget, der her var foranlediget af statens salg. Senere skete overgangen til selveje på initiativ af godsejerne, når de af privat- eller godsøkonomiske grunde ønskede at sælge bøndergodset. En undtagelse var de to mindre hovedgårde Åløkkegård og Marienlund, der blev oprettet efter salg på auktion, og hvor jorden oprindeligt havde hørt til hhv. Skt. Hans og Skt. Knuds klostres gods, og som blev anvendt af rytterdistriktet til hestene i anden fase. De lå begge bynært i landsognet til Skt. Hans (købstads-)sogn.⁴⁷ Det fynske eksempel blev dog ikke helt fulgt på alle rigets øvrige rytterdistrikter, hvor f.eks. en del af det vordingborgske rytterdistrikt blev købt af nye godsejere med henblik på at oprette nye godser.

47 Trap (1956) 5. udg., bd. 12, s. 112-14.

Figur 36. Brylle Rytterskole. Foto: Per Grau Møller 2020.

Figur 37. Sandstenstavlen på Brylle rytterskole. Foto: Per Grau Møller 2020.

De skal i øvrigt nævnes, at 36 bønder i Vissenbjerg Sogn i forbindelse med købet af deres gårde gjorde hævde på deres gamle selvejerrettigheder, for derved at undgå at betale den fulde takst pr. td. htk., og i stedet kun en fjerdedel heraf. Dette skete med henvisning til en retssag, som de eller deres forgængere havde ført og vundet i årene 1745-47. Selvejerretten blev også anerkendt i 1760'erne, men ikke uden sværds slag.⁴⁸

Konklusion

Undersøgelsen viser, at der skete et skift i ryttergodsets sammensætning i 1718. Fra at have været udpræget strøgods ud over det meste af Fyn – undtagen Sydvestfyn og et par andre egne, hvor den privatadelige godsbesiddelse var stærk – blev ryttergodset nu stærkt koncentreret i området vest og til dels øst for Odense. Dette skete i takt med en 40 % reduktion af godset som følge af, at det ene fynske regiment nedlagdes. Omkring Odense havde rytter- eller krongodset i forvejen været godt repræsenteret, bl.a. i kraft af det tidligere klostergods rundt om Odense, men nu skete en stor arrondering i dette område, hvor kronen i mange ejerlav og sogne blev enejer. Det var samtidig også grundlaget for, at det nogle år efter kunne lade sig gøre at oprette rytterskoler til gavn for rytterbøndernes børn og dermed et første forsøg på at løfte befolkningens oplysnings- og uddannelsesniveau.

I den første fase (1670-1718) var det vigtigt for kronen at tilknytte boliger til rytterne. Over halvdelen af ryttergårdene havde ryttere boende, hvoraf omkring en femtedel boede i eget hus, mens resten var integreret i gårdens længer. 6 fag var normen for en rytterbolig, hvilket ses både på de aktuelle boliger samt på standarden for tillæg af fag til de enkelte gårde, hvor sådanne vurderedes at mangle. Kun en sjettedel af ejerlavene med rytterbønder havde ikke nogen rytter boende, og generelt var rytterhusene geografisk jævnt fordelt over ryttergodset. I denne første fase var ryttergodset spredt over det meste af Fyn, både i ager- og skovbygd. Husdyrholdet på ryttergodset viste et gennemsnit på 4,7 heste, 2,6 køer og 7,8 får pr. gård. Fordelingen koncentrerede sig om dette gennemsnit, og fra kronens side blev der givet tillæg af heste og køer, hvor sådanne skønnedes at mangle. Her var det særligt i det gamle krongodsområde vest for Odense samt sletten mod nord, at der blev givet tillæg: begge områder lå i agerbygden. Rytterbøndernes græsningsmuligheder blev også vurderet. 5 % af bønderne havde ikke adgang til græsning, mens resten havde det i forskellig grad: ca. en tredjedel havde mulighed for græsning på pløjejorden, enten i den hvilende vang eller ved tøjring. Bedst stillede var de, der havde adgang til en kohave (10 %) eller del i fællesgræsning på særlige arealer (knap

48 Rasmussen 1914, især s. 141-149 og 152-159; Porsmose 1987, s. 191.

3 %). Adgangen til h  blev også vurderet, og på dette parameter blev 40-45 % af ryttergårdene vurderet til at være i mangel. Det var især i agerbygden på Nord- og  stfyn, at høet manglede.

Det fynske ryttergods, som kronen rådede over i den anden fase (1718-1764), l  for en stor del i skov- og overdrevsbygden, men dækkede også over agerbygd-områder. En tydelig forskel imellem disse viser sig f.eks. i uds ed og driftssystemer, hvor en stor andel af byguds ed og trevangsbrug var fremherskende i agerbygden, mens der kun var rug og havre i skovbygden, hvor driftssystemet var tovangsbrug. Skovbygden havde værdifulde ressourcer, som rytteriet kunne nyde godt af, især h , men også græsning og skov. Disse blev vurderet højt i den kvalitative ressourcevurdering, der også blev foretaget. Det var til dels på bekostning af de agerbygd-landsbyer, som også hørte til området. Kommissæren gjorde sig også tanker om, at nogle af de højt takserede landsbyer (Bolbro og Hunderup i Skt. Knuds Landsogn) var for højt vurderet. Samtidig var der også tanker om udskiftning af det meget integrerede dyrkningsfællesskab mellem de to sognebyer Bellinge og Brændekilde, hvor Bellinge vurderedes at være den dårligste by i distriktet.

Ryttergodset blev opl st i 1764, hvor det blev solgt på auktion til bønderne til selveje, som var tidens nye trend. Tilsyneladende var ryttergodset både militært og økonomisk en fiasko. Men de forudgående vurderinger af ryttergodset har givet eftertidens historikere et nært indblik i, hvordan ressourcerne kunne være forskelligt sammensat over det meste af Fyn i første fase og i et relativt afgrænset område omkring Odense i den anden fase. Og udover rytterskolerne satte ryttergodsets sene fase sig også spor udbredelsen af selvejet omkring Odense efter 1764.

Kilder

Rigsarkivet. Rytter- og relutionskommission. Krigsjordbog og Quaterernis inddeling, anno 1685 – l st på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146229#282633,55031708> – OBS – kun B g og Vends herreder.

Rigsarkivet. Det Fynske Rytterdistrikt: Jordebog over det fynske regiments districts ryttergods (1718 – 1718) l st på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146125#332388,66852431>

Rigsarkivet. Ryttergodser. Rytter- og relutionskommission. 1685-1733. Jordebøger – heri: Fortegnelse over skøder ved ryttergodsets salg 1718 – l st på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146229#282633,55031746>

Rigsarkivet. Det Fynske Rytterdistrikt: regimentsskriveren: Grøfter og gærder 1719 – læst på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146325#282818,55081046>

Litteratur

- Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen (2013): *Dansk Skolehistorie (bind 1): Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, Århus (Aarhus Universitetsforlag).
- Dam, Peder (2010): *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*, København (Landbohistorisk Selskab).
- Frandsen, Karl-Erik (1983): *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Esbjerg (Bygd).
- Frederiksen, Svend (1968): *Aasum. Træk af sognets historie*, Odense (Historisk Samfund for Fyn).
- Gissel, Svend (1991): 'Herlighed', i: *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, red. E. Alstrup & P.E. Olesen, København (Dansk Historisk Fællesforening), s. 327-330.
- Hjort, Frederik (1922): 'Bidrag til det fynske Ryttergods og Rytterskolernes Historie', i: *Årbog for Odense og Assens Amter 1922*, s. 1-15.
- Jørgensen, Ove (1979): 'Fem kort over Det fynske Rytterdistrikt – Et lille supplement til N.E. Nørlund, Danmarks Kortlægning', i: *Fynske Årbøger 1979*, s. 58-69.
- Jørgensen, Poul Johannes (1926): 'Ryttergods', i: *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., bind 20, København (Schultz Forlagsboghandel); <http://runeberg.org/salmonsens/2/20/0678.html>.
- Munk, Holger (1955): *Rytterbonden 1718-1768. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg Rytterdistrikt*, København (Det danske Forlag).
- Møller, Per Grau og Erland Porsmose (1997): *Kulturhistorisk inddeling af landskabet. Del af projekt Kulturhistorien i Planlægningen*, København (Skov- og Naturstyrelsen).
- Pedersen, Finn Stendal (1985): *Fynsk landbrugs vilkår 1982. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*, Odense (Odense Universitetsforlag).
- Pedersen, Henrik (1928): *De danske landbrug*, København (Gyldendal og Nordisk Forlag); reprografisk genoptryk København (Landbohistorisk Selskab) 1975.
- Porsmose, Erland (1981): *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, bd. 1-2, Odense (Odense Universitetsforlag).
- Porsmose, Erland (1987): *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense (Odense Universitetsforlag).

- Rasmussen, Karl (1914): 'Vissenbjerg Selvejere', i: *Aarboeg for Odense og Assens Amter* 1914, s. 128-173.
- Rockstroh, K.C. (1909-26): *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Århundrede*, København (Schønberg).
- Rockstroh, K.C. (1925): 'Frederik 4.'s godspolitik 1715-20', i: *Historisk Tidsskrift* 3. rk. bd. 9, s. 1-92.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (2012): 'Rytterskoler', på: *Den Store Danske*, Gyldendal. <<http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=153765>> og *Wikipedia* <<https://da.wikipedia.org/wiki/Rytterskole>> (set 07-05-2019).
- Trap, J.P. (1956): *Danmark*, 5. udg., bd. 12 ('Odense amt'), København.
- Warring, Ellen (2021): 'Kongens skoler – Rytterskolerne 300 år', i: *Fynske Årbøger* 2021, s. 64-71.

Summary

This investigation of the Funen cavalry estate from the beginning around 1680 till it was dissolved in 1764 showed that there was a great change in its composition and distribution when it was reorganized in 1718. From being an estate distributed over most of Funen except the Southwestern and a few other parts where private estates were solidly consolidated, the equestrian estate was concentrated in the area west and partly east of Odense. Formerly, the crown estate was richly represented here due to former monasterial estates around Odense, but now there was a concentration of the estate in this area where the crown became the only landowner in many villages and parishes. This was also the basic reason why it was possible for the crown in the 1720'es to establish a number of so-called cavalry schools in the parishes to the benefit of the children of the peasants belonging to the cavalry estate and the first national essay to raise the enlightenment and education level of the population. This was also the case in cavalry districts in other parts of the country.

In the first phase, it was important for the crown to connect living rooms or houses for the horseman with his horse. More than half of the farms had room for a horseman, of which a smaller group (1/5) were living in a separate house, while the rest were integrated in the wings of the farm. 6 bays were the norm for a cavalry section, indicated by the factual rooms and by the norm for supplying the farms with deficiency. Only 1/6 of the villages did not have any horseman, and generally the cavalry houses were evenly distributed within the estate. In this first phase the cavalry estate was distributed over most of Funen, as well in the agrarian as in the forest/grassland regions. The domestic animals on the cavalry estate consisted in average of 4,7 horses, 2,6 cows and 7,8 sheep per farm. The standard deviation was small and therefore concentrated around the average. But the crown promised supplements of horses and

cows. Especially peasants in the old crown estate area south of Odense and the plain to the North were supplied: both areas belonging to the agrarian region. The grassland potentialities for the cavalry peasants were also evaluated. 5 % of the peasants did not have access to grassland, while the majority were differently positioned: 1/3 had the possibility to grass cattle on the plowland, either in the fallow field or by tether. Best possibilities had peasants with access to a fenced cow field (10%) or share in the common grassland in separate areas (3 %). Harvest of hay was also evaluated, and 40-45% of the peasants were lacking. It was especially in the agrarian region of Northern and Eastern Funen that this was the case.

The Funen cavalry estate of the second phase was mainly situated in the forest and grassland region, but also partly in the agrarian region. A distinct difference is shown in the composition of seed and cultivation system: in the agrarian region was a great share of barley seed and three-field system was widespread, while in the forest and grassland only rye and oats were sown, and two-field system was used. The forest and grassland region had valuable resources which the cavalry now situated in the town of Odense could make use of, especially hay, but also grassland and forest. These were also highly evaluated in the qualitative evaluation. It was partly at the expense of the agrarian villages in the area. The commissioner also expressed opinions on the highly evaluated villages in the 1688 cadaster (Bolbro and Hunderup in the rural parish of Odense Skt. Knuds) being unfair. At the same time, he expressed wishes for enclosure of the integrated field system between the two parish villages Belling and Brændekilde, of which Belling was evaluated as the worst village in the district.

The cavalry district was dissolved in 1764, when it was sold by auction to the peasants as freehold, which was the new tendency. But before this happened the situation as cavalry estate made the need for evaluation of the resources, which opened for insight into different composition and state over most of Funen in the first phase and in a more limited area around Odense in the second phase.

Forfatterpræsentation:

Per Grau Møller, f. 1955, cand.mag. i historie og middelalderarkæologi 1984, lic.phil. 1988 i historie, siden 1984 ansat ved Odense Universitet, i dag SDU, leder af Kartografisk Samling, fra 1995 som lektor med Kulturhistorisk kartografi som felt. 1997-2001 leder af og deltager i *Foranderlige Landskaber. Center for strategiske studier i kulturmiljø, natur og landskabshistorie*, forskningscenter under det Strategiske Miljøforskningsprogram.

Har udgivet *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland 1730-1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals* (1984) *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770 1965* (1990), 'Højryggede agre – forskning og bevaring', i *Bol og By* 1990,1, 'Højryggede agre i fynske skove', *Fortid og Nutid* 1995, sa. m. Thøgersen, ML & Stenak, M, 'Kulturmiljøregistrering – i praksis' *Fortid og Nutid* (2005), "Husmandskolonier fra udskiftningstiden". *Landbohistorisk Tidsskrift*. 2016(13), 'Historiske kort og visuel analyse'. Anne Magnussen, Kirstine Sinclair & Casper Sylvest (red.) *Visuel historie: Tilgange og eksempler*. 2018.

Medlem af Landbohistorisk Selskab 1990 – og formand for selskabet 2001-09.

Bilag

Tabel 1. Godsejere som i 1718 købte ryttergods af kronen (> 50 tdr. hartkorn)

Proprietærs navn	Gods	Sum af den nye matrikels hartkorn i tønder	Antal bønder
Sal. Commendeur Lassens Frue	Storre Harretslefgaard	370,67	43
Hr. Conferentzraad von Pletzen	Glorup	207,10	31
Jomfru Anna Margrethe Lassen		138,49	16
Hr. Oberstleutn. Gramboe	Sandagergaard	135,79	17
Hans Excellenz Hr. General Devitz	Friderichsgave	129,21	20
Hr. Oberstleutn. Bruggemann	Ulrichsholm og Østergaard	120,27	23
Sal. Assessor Landorphs arvinger	Billesbølle	120,19	16
Hr. CancelliRaad Christian Lassen	Kromstrup	113,37	19
Frue Oberstinde Kaphingst	Søeholm	102,63	25
Hr. Major Friis	Rønninge Søegaard	98,29	13
Frue Oberstinde Klipping		86,49	11
Frue Sal. Oberstleutn. Wahrensteds	Jerstrup	82,70	15
Frue KrigsComissarie Wollers	Rørbech	82,68	11
Hr. Justitzraad Børge Trolle	Nachebølle	77,71	14
Poul Bager	Riisinge	75,30	8
Frue Geheimeraadinde Krag	Eggeschou	69,74	12
Hr. Oberstlieutn Uhrne	Julschou	67,47	15
Oberst Frølig	Østruppegaard	66,92	9
hr. Etatsraad Haxthausen	Dallund	59,10	8
Den Ryssische Resident Bötiger	Bötigersholm	57,81	10
Hr. CommeraRaad Niels Buchholt	Hesselagergaard	55,14	9
Madam Karin Sahs lyder Splitz	Erholm	52,59	7
Madame Fogh	Broubyegaard	50,59	5

Tabel 2. Gods tilkøbt eller mageskiftet 1718 fra andre godsejere

Tidligere ejere (betegnet som nyt ryttergods)	Antal af ryttergårde	Sum af Tønder hartkorn
Allesøe Kirche	1	2,93
Hans kongelige Mayestats forbeholdne gods ved Set Hans Closter	81	722,73
Magelagt fra Cammerraad Foghs enke paa Brobyegaard	1	11,02
Magelagt fra Geheimeraad Gersdorfs gods paa Bramstrup	13	81,22
Magelagt fra Odense Amtstue	1	5,02
Magelagt fra Odense Gymnasio	2	10,65
Magelagt fra Rettens Betjente	2	24,48
Magelagt skovridergods	1	14,77
Odense Hospital	26	169,43
Tilkiøbt fra Baron Brochtorff paa Scheelenborg	1	3,33
Tilkiøbt fra Borgmester Andreas von Bergen i Odense	1	6,71
Tilkiøbt fra Daniel Bastians enke i Odense	2	11,63
tilkiøbt fra Etatsraad Scheel paa Arreschou	2	10,84
Tilkiøbt fra Geheimeraad Gersdorff paa Bramstrup	1	8,54
Tilkiøbt fra Geheimeraad Lerche	1	2,82
Tilkiøbt fra Geheimeraad Sehested paa Nislefgaard	2	15,30
tilkiøbt fra Grefinde Wedell	4	18,26
Tilkiøbt fra Hr. Christian Brodero Bircherod i Særslev	1	5,40
tilkiøbt fra Hr. Oluf Bang i Skydeberg	1	9,96
Tilkiøbt fra Justitsraad Peder Rasmussen	1	5,5
Tilkiøbt fra Madame Landorph i Odense	3	15,35
Tilkiøbt fra Madame Spleth paa Erholm	1	7,17
Tilkiøbt fra Mag. Peder Biering i Verninge	1	4,14
Tilkiøbt fra Oberst Holst paa Langesøe	4	18,22
tilkiøbt fra Oberstinde Holch paa Schougaarde	4	18,55
tilkøbt med Christiansdal	21	113,18
Tilkøbt med Ruggaard	20	114,04
tilkøbt fra lector Naur i Odense	1	1,10
Tilskødet fra Jørgen Pedersen paa Løjtved	4	19,82
Tilkøbt fra Justitsraad Bircherod På Fraugdegaard	1	12,49
Hovedtotal	205	1464,58

Tabel 3. Gods tilkøbt 1718 fra andre godsejere eller private (frit gods)

Private godsejere	Antal af ryttergårde	Sum af Tønder hartkorn
Anders Laursen i Odense frie Gods	1	1,97
Anders Rosenkrantz' frie Gods til Søboe	2	15,07
Anne hr. Hans Bangs frie gods	1	4,99
Biscoppens frie Gods pro officio	1	2,10
Borgmester Jens Christensens Enke i Odense Ejergods	2	7,98
Captain Iver Krabbes fri gods til Søbygaard	1	4,18
Captain Friederich Lassens frie Gods	8	53,10
Christen Andersøn paa Sverupgaard frie Gods	2	14,90
Commandeur Lassens Enke Frues frie Gods	4	31,56
Commerceraad Pedersens fri Gods til Veilegaard	3	24,73
Geheimeraad Gersdorfs frie Gods til Bramstrup	34	176,79
Heinrich Henningsens Enke i Faaborgs frie gods	1	6,81
Hr. Claus Wedell i Munckeboe	1	1,88
Hr. Knud Dan i Stenløse frigods	1	3,75
Jomfrue Anna Margrethe Lassens frie Gods	6	24,73
Lector Elias Staur frie Gods	1	1,67
Lundegaards frie Gods	1	2,08
Mag. Claus Tommerups frie Gods	2	14,35
Niels Christensens Enke Anne Hansdatter frie Godser	2	9,38
Niels Schagsboes Enkes frie Gods	2	13,31
Oberst Levenhelm frie Gods til Vejrup	2	11,80
Oberst Lieutenant Grambous frie Gods til Sandagergaard	1	7,71
Oberstinde Kaphengsts frie Gods til Søeholm	15	59,82
Oberstinde Kleppinges frie Gods	3	15,64
Raadmand Holmer i Nyborg frie Gods	1	5,32
selfeyer	6	46,13
selfeyer som dog haftser under Reluition	1	13,43
Hovedtotal	105	575,18

Tabel 4. Gods overtaget 1718 som reuitions-gods

Reluitions-gods	Antal af rytter-gårde	Sum af Tønder hartkorn
gammelt ryttergods	1	3,5
Relueret fra Anders Hvid i Haarslev	1	3,20
Relueret fra Axell Rosencrantz til Damsboe	1	3,27
Relueret fra Baron Rantzau til Brahesborg	1	3,34
Relueret fra beboeren	1	1,30
Relueret fra Birmedommer Thor Hansen	1	3,09
Relueret fra Bispinde Bircherods Arvinger	1	10,57
Relueret fra Borgmester Jens Christensen i Odense	2	17,21
Relueret fra Borgmester von Bergen i Odense	1	5,65
Relueret fra Cancelliraad Lassen	1	5,52
Relueret fra Captain Friederich Lassen	60	402,56
Relueret fra Captain Krabbe på Søbysøgård	1	1,95
Relueret fra Christoffer Stormgaards Enke	1	8,60
Relueret fra Commandeur Lassens Enkefrue	4	34,26
Relueret fra Daniel Bastians enke i Odense	1	5,83
Relueret fra Geheimeraad Lerche	4	29,10
Relueret fra Herredsskriver Christen Laursen	1	3,69
Relueret fra Hilleboerg Bierning	1	1,33
Relueret fra Hr. Christian Brodero i Særsløf	1	5
Relueret fra Hr. Hennings Enke i Ringe	1	7,45
Relueret fra Hr. Oluf Bang i Skydeberg	1	8,16
Relueret fra Hr. Peder Woeseoese i Odense	1	1,76
Relueret fra Jens Rosenvinge i Fuglevig	2	14,18
Relueret fra Jomfrue Karen Brahe	1	5,23
Relueret fra Justitsraad Bircherod paa Fraugdegaard	1	4,83
Relueret fra Justitsraad Iver paa Hollufgaard, Daniel Bastians Enke i Odense	1	4,20
Relueret fra Justitsraad Peder Rasmussen	4	26,20
Relueret fra Justitzraad Bircherod paa Fraugdegaard	5	18,01

Relueret fra Jørgen Lauritzen paa Billeschou	1	10,56
Relueret fra Madame Landorph i Odense	3	16,77
Relueret fra Madame Spleth paa Erholm	10	68,45
Relueret fra Magister Claus Tommerup i Baage	2	15,89
Relueret fra Oberst Holst paa Langesøe	1	2,73
Relueret fra Oberstinde Holch paa Schougaard	3	22,56
Relueret fra Oberstinde Klepping i Odense	21	178,52
Relueret fra Obertstinde Kaphengst paa Søeholm	3	11,94
Relueret fra Peder Greve i Odense	2	11,19
Relueret fra Peder Ipsen i Brylle	1	5,38
Relueret fra sahl. Commandeur Lassens Enkefrue	1	6,16
Relueret fra Sankt Knuds Kircke i Odense	2	12,32
Relueret fra Commerceraad Pedersen til Veilegaard	4	17,67
Relueret fra Justitsraad Bircherod på Fraugdegaard	1	4,70
Relueret fra Justitsraad Iwer paa Hollufgaard	1	9,74
Relueret fra Professor Elias Naur i Odense	2	13,66
Tilkiøbt fra Grefinde Wedell	1	2,59
Hovedtotal	160	1045,11

Tabel 5. Enestegårde i det fynske ryttergods, ordnet efter størrelse 1718

STEDNAVN	SOGN	GÅRDE 1718	GL. RYTTER- GÅRD	HART- KORN 1718
Gl. Grøftebjerg Gde.	Vissenbjerg	1	0	19,18
St. Heshbjerg	Sanderum	1	1	15,08
Sværupgård incl. Sværup Mølle	Vigerslev	1	0	14,90
Tobo Gde.	Brylle	1	0	14,77
Store Stærmosse	Brændekilde	1	1	14,76
Broholm Gde.	Brylle	1	0	13,01
Dannesbogårde	Bellinge	1	0	12,49
Skovsbo	Verninge	1	0	12,13
Pejrupgård	Orte	1	0	11,75
Ellegård	Paarup	1	1	11,27
Bøllemose	Sanderum	1	1	11,10
Tallerupgård	Tommerup	1	0	10,42
Brændholtgård	Orte	1	0	10,05
Kådekilde	Vissenbjerg	1	1	10,01
Ernebjerg	Ubberud	1	1	8,56
Holmehave	Tommerup	1	0	8,54
St. Appe	Tommerup	1	1	8,05
Dyregrave Væde	Ubberud	1	0	7,83
Skovsbo	Lumby	1	0	7,75
St. Vædeledgård	Veffinge	1	0	7,71
Kluset (gård og hus)	Lumby	1	0	7,71
Spedsbjerg	Ubberud	1	1	6,44
Ll. Heshbjerg Gde.	Ubberud	1	1	6,11
Dyred	Ubberud	1	1	5,60
Grynborg Gde.	Sanderum	1	1	5,35
Topgård	Orte	1	0	5,08
Ll. Pederstrup	Trøstrup-Korup	1	0	4,55
Ryggemosegårde	Ubberud	1	0	3,55
Kildebjerg/Hjortebjerg	Vissenbjerg	1	0	3,27
Ravnebjerggyden	Ubberud	1	0	2,98
Kalørgård	Ubberud	1	0	2,94
Ulskovgård	Orte	1	0	2,70

Jagten i københavnerplantagerne

De vestjyske københavnerplantager blev anlagt i starten af det 20. århundrede. Ideen kom fra Hedeselskabets grundlægger, der formåede at overtale nyrige købmænd og grosserere i København til at opkøbe hedegårde i Vestjylland, opdyrke hede og oprette plantager. Eftertiden har blandt andet forklaret grundlæggerne af plantagerens handlinger som et ønske om at kunne tilegne sig jagtrevirer, der kunne benyttes som statusmarkeringer, ligesom den danske adel på dette tidspunkt praktiserede. Artiklen undersøger jagtkulturen på en række københavnerplantager fra deres grundlæggelse og de første ca. 30 år frem samt belyser, hvorledes udsigten til at kunne gå på jagt skulle være et motiv for grundlæggerne af plantagerne.

Fænomenet 'københavnerplantager' eller 'grossererplantager', som de også kaldes, opstod i slutningen af 1800-tallet som en del af det store skovrejsningsprojekt, der blev iværksat med Hedeselskabet i spidsen for at opdyrke den jyske hede. Således blev sandede og næringsfattige jorder opkøbt af rige københavnerne, der påbegyndte opdyrkning og tilplantning af den jyske hede.

I perioden 2018 til 2023 er undertegnede i et samarbejde mellem Billund Kommunes Museer, Vardemuseerne og Københavns Universitet ansat som ph.d.-studerende til at undersøge københavnerplantagerens kulturhistorie. Et af projektets hovedformål er at få klarlagt, hvilke bevæggrunde københavnerne havde for at anlægge plantagerne. Allerede i 1907 beskriver Christian Dalgas, søn til Enrico Dalgas, at man nu kan komme til Jylland med toget på syv timer som en bevæggrund for, at københavnerne anlægger plantagerne som yndede feriemål.¹ Heroverfor fremhæver Skrubbeltrang i bogen "Det indvundne Danmark" fra 1966 særligt Enrico Dalgas's agiteren i København for hedesagen som en nationalsag, der især vandt gehør i hovedstaden som begrundelsen for anlæggelsen af københavnerplantagerne.² Det er blevet fremhævet, at københavnerne var fuldt ud bevidste om, at de aldrig ville komme til at tjene penge på de tilplantede arealer, men at hensigten i stedet var en bedre udnyttelse af jorden, at skaffe arbejde til lokalbefolkningen, gavntre til landet og skabe nogle rekreative områder til ejerne selv. Således skriver forhenværende

1 Dalgas Chr. 1907 "Forskellige større Ny-Plantageanlæg i Sydjylland". Hedeselskabets tidsskrift nr. 6, 27. årgang 1907, s. 57.

2 Skrubbeltrang 1966, s. 381.

museumsinspektør Jørgen Selmer i sin bog om Fromsseier Plantage fra 1993: *“..velhavende grossererere, der sammen med Hedeselskabet ville gøre en indsats for fædrelandet, skabe nye arbejdspladser på heden, ændre kulturlandskabet og give sig selv mulighed for et rigt og muntert jagt- og selskabsliv langt fra storbyen.”*³ Særlig muligheden for lukrative jagtarealer er blevet fremhævet som et incitament til anlæggelsen af plantagerne, hvilket flere gange bliver fremhævet i Selmers bog. Selmer er imidlertid den eneste, der har behandlet kildematerialet for en københavnerplantage videnskabeligt, og netop på Fromsseier Plantage udviklede jagten sig i perioden fra 1906 og frem. Det er derfor ikke så bemærkelsesværdigt, at Selmer i sin bog kommer frem til, at jagten havde en stor betydning for grundlæggerne af plantagerne. Andre forskere har bygget videre på Selmers konklusion og herudfra generaliseret sig frem til muligheden for at kunne gå på jagt som et gennemgående motiv for anlæggelsen af københavnerplantagerne. Således skriver museumschef Peter Henningsen i bogen *“Hedens hemmeligheder”* fra 1995: *“I de vældige jyske ødemarker kunne der skabes et sandt jagtparadis for grossererne, deres familie, venner og forretningsforbindelser. Der opførtes små jagtslotte i de nye grossererplantager, der ansattes plantører, skovridere, skovfogeder og talrige arbejdsmænd til det daglige arbejde. Som små godsejere kunne grossererne nu herske over deres eget domæne, og holde en mindre hofholdning, der helst ikke skulle lade de adelige familier på herregårdene noget efter.”*⁴

Jagten som selvscenesættende element

Denne tolkning er nærliggende. I samme periode, som københavnerplantagerne blev anlagt, finansierede mange danske herregårde et privat jagtvæsen, hvis proportioner og antal ikke var set tidligere. Jesper Laursen beskriver i bogen *“Herregårdsjagt i Danmark”* jagtarrangementerne som et fænomen, der gav anledning til networking og store selskabelige sammenkomster.⁵ Desuden belyser han, hvorledes jagten i anden halvdel af 1800-tallet i stigende grad kommer til at være et fænomen, der foregår over flere dage på de store herregårde og indeholder aktiviteter som store festmiddage, billard, dans og musik. Jagtgæsterne vidner om herregårdens sociale omgangskreds, og forskellige jagter kunne være forbeholdt eksempelvis familien eller ‘excellencejagten’, som kun var for de allermest højtstående godsejere.

Signe S. Boeskov analyserer i sin afhandling *“Herregårdsherskab – Distinktioner og iscenesættelser i danske herregårdsmiljøer, 1850-1920”* videre på

3 Selmer 1993, s. 5.

4 Henningsen 1995, s. 325-326.

5 Laursen 2009.

Figur 1. Villa Baldersbæk. Foto: Holger Grumme Nielsen 2014.

Jesper Laursens resultater og tolker periodens herregårdsjagter som ritualiserede handlinger eller som (re)produktion af symbolsk kapital.⁶ Boeskov opfatter herregårdsjagterne som et led i en distinktionsproces, som herregårdene kun kunne realisere ved at trække på en forening af forskellige kapitalformer, som kun de færreste var i besiddelse af.

At jagten på herregårdene i denne periode spillede en væsentlig rolle i adelens selviscenesættelse, er der vist ikke mange, der tvivler på, men hvorvidt udsigten til at kunne gå på jagt også var et gennemgående motiv for anlæggelsen af københavnerplantagerne er mere usikkert, hvilket nærværende artikel forsøger at belyse.

Da det imidlertid ikke er alle, som er helt bevidste om, hvad der karakteriserer de ejendomme, vi typisk regner med under begrebet 'københavnerplanta-

6 Boeskov 2010, s. 184 ff.

ger', har jeg valgt at beskrive fænomenet og hvilke folk, der stod bag disse plantager.

Hvad er en 'københavnertantage'?

I løbet af 1800-tallet opstod der en øget interesse for at udnytte fædrelandets ressourcer og dermed få opdyrket og tilplantet den jyske hede. Hedeselskabet blev stiftet i 1866, hvor en række københavnske rigmænd valgte at yde oprettelsen af Hedeselskabet økonomisk støtte. Disse nyrige københavnere var et resultat af industrialiseringen og den liberale økonomiske tankegang, der prægede perioden. Samfundsændringerne medførte nye typer i den københavnske overklasse, og disse "nyrige" blev markante støtter for hedesagen, ligesom de generelt blev meget dominerende i samfundet. Af Hedeselskabets ca. 450 medlemmer i Københavns distrikt i 1888 var ca. en fjerdedel af dem grosserer, fabrikanter, direktører med mere. Dermed er det også sagt, at Hedeselskabet kom til at mærke disse repræsentanter for det bedre københavnske borgerskabs interesse for selskabets aktiviteter og virke.⁷ En af de personer, der virkelig ansporede Københavns nye overklasse til at involvere sig i Hedeselskabet, var grosserer, fabrikant og landstingsmand Holger Petersen. På opfordring fra blandt andre Enrico Dalgas og forstanderen på Askov Højskole, Ludvig Schrøder, erhvervede Holger Petersen en hedegård ved Hovborg, hvor han anlagde Baldersbæk Plantage.⁸

Da først hedesagen havde vakt Holger Petersens interesse, så han det som sin personlige pligt at gå forrest i dette arbejde. På Baldersbæk opbyggede han en mønsterplantage, men investerede også i andre plantager som Slauggaard og Høllund Søgaard.⁹ Han arbejdede intenst på at skaffe nye medlemmer til Hedeselskabet. Det førte til, at han i 1893 personligt udsendte 1000 breve med opfordring til at melde sig ind i "Det Danske Hedeselskab". Herudover tilstræbte han at få sine venner og bekendte til at investere i jyske heder med henblik på anlæggelse af plantager. I 1892 foretog han en rundrejse til den jyske hede sammen med broderen August, grosserer William Salomonsen, arkitekt Waldemar Ingemann og en repræsentant fra firmaet J. Moresco, under ledelse af Enrico Dalgas. Rejsen resulterede i, at Salomonsen anlagde Slauggaard Plantage, grosserer Moresco anlagde Fromsseier Plantage, mens arkitekt Ingemann anlagde Lundgaard Plantage. Yderligere formåede han at få grosserer Skjold Børgesen til at købe Utoft og etablere en plantage her, overretssagfører Levysohn til at anlægge Lindbjerg Plantage og bankdirektør Axel

7 Henneke 2014, s. 23.

8 Foredrag af C. Dalgas refereret i Horsens Folkeblad den 26. august 1909, årgang 44 nr. 198.

9 Henneke 2014, s. 145.

Figur 2. Grosserer Skjold Børgesen, Enrico Dalgas og Holger Petersen på Utoft Plantage i 1893. Foto: Billund Kommunes Museer.

Figur 3. Grosserer-Societetets Komité på Baldersbæk i 1913. Foto: Baldersbæks privatarkiv.

Heide til at anlægge Siam Plantage. Herudover anlagde fabrikant Guildal Guildals Plantage, papirhandler Levison anlagde Hejmdal Plantage, mens fabrikant Petersen anlagde Lindegård Plantage og professor Deuntzer Fasterholdt Plantage.¹⁰ I Holger Petersens bestræbelser på at overtale rige københavnere til at investere i hedeplantager brugte han ofte Baldersbæk som pr-fremstød og viste gerne rundt på den veldrevne plantage. I sommeren 1913 inviterede han den københavnske Grosserer-Societetets Komité til Baldersbæk, hvor han glad viste plantagen frem.¹¹

Holger Petersen var selv manden, der lancerede begrebet 'københavnplantager'. I et brev til højskoleforstander Ludvig Schröder på Askov skriver han i 1897: *"Må jeg henstille til Dem, at de såkaldte grossererplantager fremtidig kaldes københavnerplantager, Først fordi ejerne af disse snarest kunne karakteriseres som fabrikanter, måske med undtagelse af mig, dernæst fordi grosserer er et grimme ord, som langt fra lyder så godt som det gode gamle ord købmand.*

10 Henneke 2014, s. 26.

11 Foto fra Baldersbæk arkiv samt takkeskrivelsen i Baldersbæks Fremmedbog.

*Men endelig, og det er for mig den væsentlige grund, synes jeg, at det lyder langt bedre og smukkere, at det er København og københavnere, der er med i denne vor store livssag, om end det var nogle grosserer eller fabrikanter.*¹² Når begrebet københavnerplantager anvendes i nærværende artikel, menes her de plantager, der findes i Varde, Billund og Vejen Kommune, og som er anlagt af velhavende borgere fra storbyerne i perioden fra 1874 til 1910.

I det følgende vil jeg beskrive jagten på en række københavnerplantager og undersøge, om udsigten til gode jagtarealer kan have været et af motiverne for at investere i hedejord og omdanne den til plantager. Hermed er det også sagt, at en udtømmende beskrivelse af de enkelte plantager ikke vil blive foretaget her. De plantager, der her bliver belyst, er udvalgt, fordi de alle er eksempler på tidlige københavnerplantager. Såvel plantagerne som de forskellige ejere har mange lighedstræk, og plantagernes udviklingsforløb følger på mange områder hinanden. Desuden er de udvalgt ud fra tilstedeværelsen af bevaret kilde materiale. Fra Gyttegård findes en del arkivmateriale hos efterkommerne af de daværende ejere bl.a. fotomateriale, gæstebøger og jagtjournaler, ligesom undertegnede i 2009 foretog en række interviews af personer med tilknytning til plantagen. I Villa Baldersbæk findes et stort privat arkiv med gæstebøger, brevvekslinger, regnskaber, fotos, interviews mm., som er anvendt, ligesom Holger Petersens arkivalier på Rigsarkivet er gennemgået. Fra Fromsseier er en stor del af materialet afleveret på Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv, ligesom en del arkivmateriale findes i plantagens private arkiv. Dette omfatter bl.a. regnskaber, kassebøger, brevvekslinger mm. som er inddraget. Endelig er en lang række avisartikler benyttet.

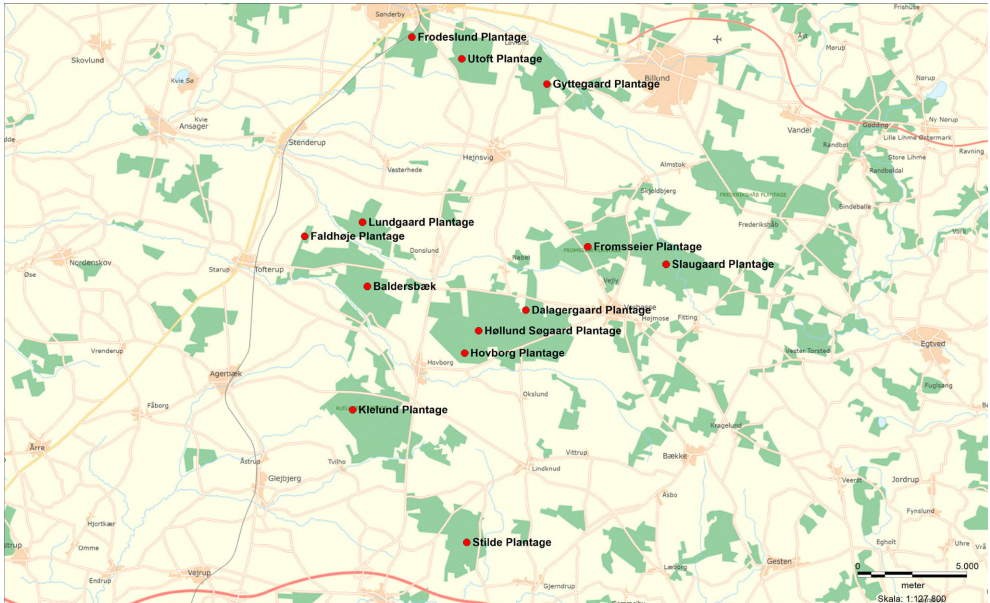
Fromsseier Plantage

Ejendommen Fromsseier ved Vorbasse blev i 1893 købt af den velhavende københavnske grosserer og fabrikant Jacob Moresco. Ejendommen var på dette tidspunkt en gammel hedegård med ca. 400 tønder land (220 hektar), hvoraf det meste bestod af uopdyrket hede, men de kommende år købte Jacob Moresco yderligere nogle naboejendomme og øgede således arealet. Bygningerne fra den gamle hedegård kom til at fungere som plantørbolig, ligesom familien Moresco benyttede boligen, når de opholdt sig på plantagen.¹³ Plantørgården var indrettet med en havestue, hvor Moresco i den første tid boede, når han besøgte ejendommen.¹⁴ I 1904 ønskede Moresco som den første af plantageejerne at få opført en selvstændig bygning som gæstebolig. Bygningen blev placeret i nærhe-

12 Stein 1943, s. 88-89.

13 Selmer 1993, s. 20.

14 Selmer 1993, s. 44.

Figur 4. Oversigtskort over de i artiklen omtalte plantager. Baggrundskort fra Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering.

den af Plantørgården, men som en selvstændig bygning tilpas langt væk fra gårdens produktionsbygninger. Moresco hyrede den københavnske arkitekt Valdemar Ingemann til at tegne den nye gæstebolig, der stod færdig i 1905 og blev kaldt Jagthytten.¹⁵ Sammenlignet med Morescos villa i Ordrup var der tale om en meget primitiv og uprætentiøs bygning. Moresco indkøbte inventar i København til den nye Jagthytte, og i den forbindelse er det interessant, at Moresco samtidig bestilte 14 gevirer fra forskellige hjortearter til at dekorere stuen med.¹⁶

Beslutningen om at opføre Jagthytten vidner om familiens øgede brug af, og dermed øgede behov for, bedre overnatningsfaciliteter på plantagen. Selv efter opførelsen af Jagthytten var der dog ikke altid tilstrækkeligt med sengepladser til familien og deres gæster. Derfor beholdt familien Moresco stadigvæk råderet over et par stuer til sig selv og sine gæster på Plantørgården.¹⁷

15 Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv, Arkivalier nr. 317, brev fra Bernhard Ingemann 1.12. 1904.

16 Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv, Arkivalier nr. A585, inventarliste fra 19080.

17 Selmer 1993, s. 44.

Figur 5. Postkort med Jagthytten på Fromsseier omkring 1910. Foto: Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv.

Jacob Moresco døde i 1906 og fik således kun 14 år på Fromsseier. Hans brorsøn Carl Moresco overtog plantagen.¹⁸ Der er intet i kildematerialet, som tyder på, at Jacob Moresco nogensinde gik på jagt. Da han valgte at bygge Jagthytten, var han 76 år og således en ældre mand, der næppe har påtænkt at begynde at gå på jagt. Dette underbygges også af, at al korrespondance omkring Fromsseier på dette tidspunkt blev varetaget af den jagtinteresserede brodersøn og arving Carl Moresco. Navnet 'Jagthytten' og indkøbet af de 14 geværer kunne måske pege i retning af en interesse for jagt, men da dette er de eneste tegn på en jagtinteresse, mens den aldrende Jacob Moresco ejede plantagen, må det nok i højere grad tilskrives en naturinteresse og påvirkning fra Carl Moresco.

Få år efter at Carl Moresco overtog plantagen, blev der knyttet en revirjæger til plantagen ved navn Anton Jørgensen. Han havde været skyttelev på

¹⁸ Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv, arkivalier nr. 317, brev fra Moresco til I.C. Sørensen 21.11-1906.

Gavnø Gods ved Næstved og efterfølgende underjæger på Svenstrup Gods ved Ringsted. Udover Fromsseier Plantage var han også på Baldersbæk, Høllund Søgaard, Gyttegård og Slauggård Plantage,¹⁹ men hvordan hans ansættelsesforhold imellem disse steder har været, ved vi intet om. I kassebøgerne for Fromsseier udbetales jævnlige skydepenge for nedlagt skadedyr. Derudover kan vi se, at han kort efter sin ansættelse indrykker annoncer i diverse aviser med information om, at omstrefrende hunde i plantagerne vil blive skudt.²⁰ Han informerer også om, at plantagerne har fået tilladelse til at udlægge gift for rovdyr.²¹ Endelig kan vi se, at han via aviserne hævder jagtretten i en række plantager samt på en række bøndergårde, ligesom han udlover dusør, hvis nogen kan bevise ulovlig jagt foretaget på arealerne.²² Samlet set, ser det således ud til, at Anton Jørgensens opgave primært var at sikre vildtet fred og ro i yngletiden og beskytte det mod rovdyr og hunde. Carl Moresco er nok den af københavnernes, som har været mest interesseret i jagt, og som kan dokumenteres reelt gik på jagt i plantagen med sine københavnske venner. Denne interesse er givetvis grunden til, at Moresco i 1918 vælger selv at ansætte Anton Jørgensen som revirjæger i plantagen, hvorved han flyttede ind på en ejendom, som lå centralt i plantagen. Ejendommen fik i den forbindelse navnet Jægerboligen, men blev efterfølgende kaldt Skyttegården.²³ For skytten var det vigtigt med en bolig midt i plantagen, da han derfra havde bedst fornemmelse af vildtets liv og færden samt bedre mulighed for at høre, om der var krybskytter i skoven.

Mens jagtkulturen i årene fra 1910 oplevede en sand opblomstring på Fromsseier, er der ikke meget, der tyder på, at jagten har haft nogen særlig bevågenhed i de første ca. 15 år af Fromsseiers historie. Der er i hvert fald intet tegn på, at udsigten til at kunne drive jagt og invitere gæster på jagt i plantagen skulle være et motiv, da Jacob Moresco i 1891 begyndte at opkøbe hedearealerne og tilplante dem.

Gyttegård

Gyttegård blev grundlagt i 1898 af bankdirektør og finansmand Axel Heide, der kaldte plantagen for Siam Plantage. Axel Heide og Holger Petersen var begge med til at stifte Det Østasiatiske Kompagni (ØK) året før og kendte således hinanden fra forretningsverdenen. Det er sandsynligt, at det var tilskyndet

19 Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv, arkivalier nr. 317, brev fra Moresco til I.C. Sørensen 20.11-1909.

20 Kolding Folkeblad den 15. august 1910, årgang 39 nr. 187.

21 Kolding Folkeblad den 29. januar 1912, årgang 41 nr. 24.

22 Kolding Folkeblad den 11. september 1911, årgang 40 nr. 211.

23 Selmer 1993, s. 48.

af Holger Petersen, at Axel Heide i 1898 begyndte at købe hedegårde samt hede- og skovarealer op omkring Hejnsvig. I december 1899 havde han samlet ca. 942 tønder land (529 hektar), hvoraf ca. 258 tønder land (142 hektar) bestod af to ældre plantager.²⁴ Allerede i 1908 kom Heide i økonomiske vanskeligheder, og samme år solgte han plantagen til grosserer Andreas Petersen for 40.000 kroner.²⁵ Da Andreas Petersen overtog plantagen, var der tilplantet 279 tønder land (154 hektar) med fyr og 259 tønder land (143) med blandet gran og fyr. Dette år nævnes plantagen også første gang med navnet Gyttegård Plantage.

I forhold til hvorvidt jagtmotivet spillede ind, er der intet, der tyder på, at Axel Heide gik på jagt på Gyttegård. Der findes således ikke fotos af Axel Heide som jæger, ligesom der heller ikke er efterladt breve, jagtinvitationer eller lignende, der vidner om, at jagten skulle motivere ham til at investere i heden for at omdanne den til et jagtrevir. Endelig var Axel Heide ikke medlem af Dansk Jagtforening, som netop var det forum, hvor godsejere og velhavende mænd kunne dyrke deres fælles passion for jagten.²⁶

Heller ikke Andreas Petersen var ivrig jæger, og der har aldrig været ansat nogen skytte alene på Gyttegård, ligesom fasanopdræt med mere ikke foregik. I familiealbummet findes der dog fotos, der vidner om, at Andreas Petersen har gået på jagt, ligesom der i familiens arkivalier findes løsrevne sider af en gammel jagtjournal.²⁷ Endelig kan vi ved læsning af Gyttegårds gæstebog læse forskellige bemærkninger om jagten på stedet.²⁸ Allerede i Andreas Petersens tid var jagten på Gyttegård udlejet,²⁹ men kontrakten herom fastsatte, hvor meget vildt der måtte nedlægges pr. år – jægerne fik således ikke frie hænder til at drive jagten. Jagtoptegnelserne vidner da også om, at en del af familien Petersens bekendte – på trods af, at jagten var udlejet – stadig fik lov til at gå på jagt på Gyttegård. Blandt andet gik kunstmaleren Erik Myhlertz, der var en privat bekendt af familien, ofte på jagt på heden, og af familien Petersen blev han aldrig kaldt andet end “Den onde maler”, fordi han skød de stakkels dyr.³⁰ Ligeledes kan vi se, at revirjæger Jørgensen indrykkede annoncer i avisen, hvor

24 Bech 1985, s. 20-26.

25 Bech 1985, s. 20-26.

26 Medlemslisterne er gennemgået for perioden 1884 til 1920.

27 Løse jagtnotater for Gyttegård. Billund Kommunes Museer, genstand nr. 135x10 til 135x16.

28 Fremmedbogen for Gyttegård. Billund Kommunes Museer, genstand nr. 135x5.

29 Det er svært at præcisere, hvornår jagten bliver udlejet, men Andreas Petersens børnebørn samt forhenværende forpagter Arne Madsen mener, at jagten allerede blev udlejet engang i perioden 1920-30'erne.

30 Laage-Thomsen 1985, s. 72.

Figur 6. Jagt på Gyttegård omkring 1915. Foto: Billund Kommunes Museer.

jagtretten hævdes,³¹ ligesom han søgte tilladelse til at udlægge gift her mod rovdyr.³²

På Plantørgården ved Gyttegård fandtes der en jagtvogn, som jagtselskabet benyttede i jagtsæsonen, dels til at køre jægerne ud på deres poster, men også til at køre frokosten ud til festpladsen, hvor jægerne spiste under åben himmel. I jagtjournalen er udbyttet fra de forskellige år beskrevet. I de første år var det primært harer og ræve, der blev skudt, men i de senere år kan vi se, at der i gennemsnit blev skudt 10-14 rådyr i jagtsæsonen, hvilket tyder på, at der må have været en relativ stor bestand i området.³³

Der er således ingen tvivl om, at der blev drevet jagt på Gyttegård. Bemærkninger i gæstebogen og fra de løse sider, der findes i jagtjournalen, vidner om, at dette skete fra omkring 1910. I forhold til at plantagen først er grundlagt i 1898, er det således ret tidligt, der bliver afholdt større jagter her. Dette

31 Kolding Folkeblad den 11. september 1911, årgang 40 nr. 211.

32 Kolding Folkeblad den 29. januar 1912, årgang 41 nr. 24.

33 Løse jagtnotater for Gyttegård. Billund Kommunes Museer, genstand nr. 135x10 til 135x16.

kan dog skyldes, at der ved grundlæggelsen blev indlemmet to ældre plantager på 258 tønder land. Der var således allerede en del højskov i 1910.³⁴

Efterhånden som den resterende del af skoven voksede til, blev der i løbet af jagtsæsonen afholdt flere jagter i plantagen, hvilket synes indledt fra omkring 1930'erne.³⁵ Når der var jagt, var der tradition for, at karlene og skovarbejderne var med på jagten som klappere – hvilket jægerne betalte dem for med vildt.³⁶ Samtlige skovarbejdere og forpagtere havde strengt forbud mod at gå på jagt på arealerne, og i deres ansættelses- og forpagtningskontrakter var det pointeret, at de ikke måtte eje et gevær endsige have et stående i hjemmet.³⁷

Ligesom på mange af de øvrige plantageejendomme var der indrettet nogle værelser på Plantørgården til brug for ejerne, når disse opholdt sig på plantageejendommen. I 1916 var pladsen imidlertid blevet for trang på Plantørgården, og Andreas Petersen bygger i stedet en ny villa på Gyttegård. Villaen var indrettet som feriebolig til brug i sommerhalvåret. Bygningen blev således lukket ned, når sommeropholdet var forbi, og delvist tømt for møbler og inventar. Det har således ikke været muligt at holde jagtmiddage i villaen i efteråret, og intet tyder på, at jagtkulturen har spillet nogen rolle i forbindelse med indretningen af den nye villa.³⁸ Det ser imidlertid ud til, at familien Petersens gamle lejlighed i den sydlige ende på Plantørgården blev anvendt i forbindelse med jagtmiddage. Sikkert bevis herpå har vi dog først fra 1947, hvor et forpagterpar flyttede ind i den anden lejlighed på Plantørgården. På dette tidspunkt ved vi, at når jagten var blæst af, blev jægerne samlet i den sydligste lejlighed på Plantørgården, hvor forpagterens kone lavede mad til dem og trakerede dem på bedste vis. Som tak for en god jagt blev der ofte sendt dyrerygge af sted med toget til familien Petersen i København.³⁹ Jagtmiddagene er givetvis også før 1947 indtaget på Plantørgården, men sikkert bevis herpå har vi imidlertid ikke.

Når jægerne sendte vildt over til familien Petersen i København efter endt jagt, er det med til at bekræfte, at familien Petersen ikke selv deltog som værtpar i jagterne. Det fremgår også af jagtjournalerne og gæstebogen, at Andreas Petersen og hustruen Gytte sjældent opholdt sig på Gyttegård i jagtsæsonen. Derimod ser vi, at Andreas Petersens to svigersønner ofte deltog i jagterne.⁴⁰ Jagtjournalerne giver desuden et interessant indblik i, hvem der deltog i jag-

34 Bech 1985, s. 20-26.

35 Interview med Madsen 2009; Interview med Kronmann og Jacobæus 2009.

36 Kronmann og Jacobæus 2009.

37 Kronmann og Jacobæus 2009.

38 Madsen 2009; Kronmann og Jacobæus 2009.

39 Nielsen 2015, s. 54-55.

40 Fremmedbogen for Gyttegård. Billund Kommunes Museer, genstand nr. 135x5.

terne på Gyttegård. Her ser vi, at deltagerne bestod af dels lokale jægere samt familien Petersens venner og bekendte fra København. Ud over Andreas Petersens to svigersønner ser vi, at generalkonsul Pay ofte deltog i jagterne. Han var en god ven af familien, særdeles ivrig jæger og skribent for Dansk Jagttidende, ligesom han udgav flere jagtbøger, så det er ikke så underligt, at han optræder på gæstelisten. Herudover er der henholdsvis en sagfører og en tidligere borgmester samt førnævnte kunstmaler Myhlertz, der rejste fra København til Gyttegård for at gå på jagt. Således var det som regel kun fem til syv personer fra København, der, uden ægtefæller, deltog i jagterne. Disse personer blev dog suppleret af nogle lokale jægere, blandt andet skovrider Sørensen fra Høllund Søgård og skovrider Holdt fra Påbøl samt Gyttegårds egen plantør og en lærer fra Billund.⁴¹

Høllund Søgård

I 1866 stiftede ejeren af Hovborg Kro, Johan Kristoffer Steinmeier Sørensen, sammen med fire bønder et aktieselskab med det formål at tilplante et større hedearal – den senere Hovborg Plantage. Således var tilplantningen allerede i gang omkring Hovborg, da Hedeselskabet blev dannet senere samme år, hvilket Dalgas var fuldt ud bevidst om.⁴² Under et besøg i området blev Dalgas gjort opmærksom på nabogården til Hovborg Plantage, og i 1877 købte han den meget forfaldne hedegård på 750 tønder land (414 hektar) og kaldte den Høllund Søgård.⁴³ Dalgas ansatte en lokal mand, den kun 25-årige I.C. Sørensen, der ikke havde nogen forstmæssig baggrund, men som dog blev sendt på kursus ved Hedeselskabet. Sørensen må have haft specielle evner for hedetilplantning, for i 1883 blev han udnævnt til skovrider for Hedeselskabet.⁴⁴ Mens skovrider Sørensen var en ivrig jæger, der gerne deltog i jagterne rundt på de forskellige plantager, er der intet der tyder på, at Enrico Dalgas eller den øvrige familie gik på jagt. At skovrider Sørensen var en ivrig jæger og også drev jagt på Høllund Søgård kan ses ved, at han allerede i 1884 indrykkede en annonce i avisen, hvor han gjorde opmærksom på, at al jagt på Høllund Søgård Plantage var forbudt.⁴⁵ Dette annonceredes ligeledes de følgende år, og i 1888 indrykkede han yderligere en annonce, hvor han oplyste, at jagten på en række omkringliggende arealer var overdraget til ham, og at al ulovlig jagt ville blive påtalt og straffet efter loven.⁴⁶ Året efter indrykkedes en lignende annonce,

41 Nielsen 2015, s. 56-57

42 C. Dalgas 1977, s. 29.

43 Skodshøj 1966, s. 132.

44 D. Dalgas 1977, s. 7-8.

45 Kolding Folkeblad den 19. september 1884, årgang 13 nr. 219.

46 Kolding Folkeblad den 22. september 1888, årgang 17 nr. 221.

hvoraf det fremgår, at han havde overtaget jagten på et endnu større areal.⁴⁷ Da ingen i familien Dalgas gik på jagt, er det dog mest sandsynligt, at det var skovrider Sørensen personligt, der lejede jagtarealerne, hvilket tidsmæssigt falder sammen med, at han netop var blevet udnævnt til skovrider, hvilket måske havde medført en indkomststigning, der kunne betale for jagtlejen. Ligeledes er det sandsynligt, at skovrider Sørensen har fået overdraget jagten på Høllund Søgård som en del af hans løn fra familien Dalgas, hvilket er en model, som blandt andet kendes fra Stilde Plantage.⁴⁸

I 1894 døde Enrico Dalgas, og enken ville gerne sælge ejendommen, men Hedeselskabet turde ikke købe den. Løsningen blev derfor, at Dalgas' søn Christian, der ligeledes var ansat som skovrider ved Hedeselskabet, overtog ejendommen i form af et interessentskab sammen med Holger Petersen på Baldersbæk. Efter at handlen og kontrakten var faldet på plads, satte Holger Petersen en del arbejde i gang på Høllund Søgård. Således blev der i 1906 bygget en ny plantørgård, og året efter blev Edvard Glæsel bestilt til at tegne haveanlægget.⁴⁹

I 1914 blev skovrider Sørensen ramt af et vådeskud under en jagt på Høllund Søgård af den lokale læge, hvilket igen vidner om, at det således har været de lokale, der gik på jagt i plantagen.⁵⁰ Året efter blev jagten på Høllund Søgård lejet ud for at skaffe indtægter til plantagen.⁵¹ Der er intet spor af, at jagten på ejendommen har haft en større betydning for ejerne før den tid. Christian Dalgas ser ikke ud til at have drevet jagt der, men skovrider Sørensen er dog den første, der forbyder fremmede at gå på jagt i plantagen og ligeledes lejer de omkringliggende arealer. Desværre har det ikke været muligt at undersøge plantagens regnskaber fra den periode, hvilket kunne have påvist, om det var Sørensen personligt, der foretog disse skridt, eller om det var plantagen. I betragtning af at ejerne ikke selv gik på jagt, og plantagen i denne periode konstant var afhængig af ejernes økonomiske velvilje for at fortsætte driften, er det dog nok mest sandsynligt, at det er skovrider Sørensen personligt, der har lejet arealerne og forbudt andre at drive jagt her. Vi ved dog, at Høllund Søgård var en af de plantager, som var med til at ansætte skytten Anton Jørgensen til at udrydde skadevoldende vildt i yngletiden. Men da jagten blev udlejet i 1915, ser det ud til at ophøre, og da Anton Jørgensen stoppede i den

47 Kolding Folkeblad den 7. september 1889, årgang 18 nr. 209.

48 Skodshøj 1961; Stilde Plantage Fra hedekrat til skov s. 64.

49 D. Dalgas 1977, s. 8-11.

50 Kolding Folkeblad den 25. september 1914, årgang 43 nr. 225.

51 Bus 2011, s. 78.

Figur 7. Høllund Søgård, Foto: Holger Grumme Nielsen 2014.

fælles ansættelse med Baldersbæk, Høllund Søgård, Slauggård, Gyttegård og Fromsseier Plantage, blev der ikke ansat nogen efterfølger på Høllund Søgård.

Baldersbæk

I 1891 købte grosserer Holger Petersen på opfordring af sin bror og Enrico Dalgas hedegården Boldersbækgård med ca. 625 tønder land (345 hektar).⁵² Holger Petersen lod straks en del bygningsforbedringer foretage på Boldersbækgård og fik i den forbindelse indrettet en lille lejlighed i den vestlige ende af gården, som han kunne benytte under sine ophold på ejendommen.⁵³

I 1892 påbegyndtes tilplantningen af de opdyrkede arealer, og i perioden fra 1899 og frem til 1910 forøgede Holger Petersen plantagens areal ved at opkøbe

52 Bus 1985, s. 56; Bus 2011, s. 51.

53 Bus 2011, s. 55.

naboejendommene og andre bygningsløse hedearealer. I 1910 opførte han Villa Baldersbæk som samlingssted for familien i sommerhalvåret.⁵⁴

De tilkøbte ejendomme kom til at fungere som tjenesteboliger for plantagens skovarbejdere. Vi har ikke tjenestekontrakterne fra den første periode, men i en tjenestekontrakt fra 1922 blev det blandt andet slået fast, at skovarbejderne ikke måtte gå på jagt eller fiske i åen, ligesom de ikke måtte have løsgående hunde eller katte i plantagen.⁵⁵ Heroverfor findes en beretning om en skovarbejder i Baldersbæk Plantage, der boede i en af tjenesteboligerne fra 1912 til 1914. Han havde svært ved at forsørge familien, men heldigvis var han dygtig til at fiske og gå på jagt, så han kunne derved undgå, at familien kom til at lide nød. Hans tjenestebolig lå i udkanten af skoven op til et større hedeareal, hvor ingen alligevel gik på jagt, så det er muligt, at det er grunden til, at der blev set igennem fingre med hans jagtaktiviteter.⁵⁶ Hertil skal det dog siges, at netop jagten på hedens harer, agerhøns og urfugle i de første år var betydeligt mere eftertragtet end jagten på de tilplantede arealer, hvor de mørke tætte beplantninger gjorde det besværligt at se og skyde vildtet.⁵⁷

I 1905 fik plantøren tilladelse til at udlægge gift mod rovdyr i plantagen, hvilket blev fulgt op de kommende år.⁵⁸ Holger Petersen var ikke selv jæger, men ligesom det var tilfældet for Gyttegård Plantage, lod han kunstmaleren Erik Myhlertz stå for jagten på Baldersbæk sammen med skovrider Sørensen; Erik Myhlertz er imidlertid først født i 1887 og har derfor ikke deltaget aktivt som jæger i plantagens første år. Generelt tegner der sig også et billede af, at jagten på Baldersbæk først blev drevet fra omkring 1910, hvor villaen blev bygget, men vi ved, at skovrider Sørensen gik på jagt i Baldersbæk sammen med Holger Petersens fætter Wilhelm Petersen før 1910.⁵⁹ Vi kan også se, at fra 1910 og frem til 1929 boede de tilrejsende jægere i villaen, hvor også jagtmiddagen blev indtaget. Under selve jagten blev frokosten indtaget ude i skoven, hvor madkurve blev bragt ud til jægerne.⁶⁰ Selvom de mere selskabelige aktiviteter i forbindelse med jagten blev afholdt i villaen i de første år, ser det ikke ud til, at der var tale om storslåede jagtmiddage. Jagten varede i to til tre dage, og den dag, hvor de fleste af jægerne deltog, blev betegnet som den "store jagt". Den dag bestod middagen af gule ærter, øl og pandekager, hvorefter der blev

54 Schmidt 1985, s. 31.

55 Baldersbæks privatarkiv: Tjenestekontrakt for Søren Hansens på Østergaard 1922.

56 Bus 2011, s. 72.

57 Dansk Jagtidende 1911, årgang 28, nr. 8, s. 155.

58 Kolding Folkeblad den 25. august 1905, årgang 34 nr. 196.

59 Laage-Thomsen 1985, s. 71-72.

60 Laage-Thomsen 1985, s. 73.

spillet kort.⁶¹ På det tidspunkt af året hvor jagten blev afviklet, har det meste af villaen været lukket ned og stået uopvarmet, ligesom det mest kostbare af indboet har været opbevaret i bankbokse. Det har således ikke været muligt at fremvise villaen med alt dens pragt for jagtgæsterne, ligesom menuen heller ikke bar præg af nogen form for luksus. I Baldersbækbogen fra 1985 beskriver Finn Laage-Thomsen jagterne i den første periode på Baldersbæk.⁶² Her er det interessant at læse hans beskrivelse af jagtgæsterne på Baldersbæk omkring 1910. Udover skovrider Sørensen, plantør Simonsen, Wilhelm Petersen og Erik Myhlertz var det lokalbefolkningen, der deltog i jagten, blandt andet sønnerne fra Hovborg Kro, et par lokale gårdmænd, smeden og købmanden i Hovborg samt en konditor, branddirektøren, brugsuddeleren og en fiskemester. En lokal bonde beskrives således: *“Han havde kun en tand i munden og talte raujysk, så det kneb for Københavnerne at forstå ham. Han ankom til jagten for det meste på cykel, for han var en sparsommelig mand og op af rygsækken stak hovederne af hans to hunde.”*⁶³ Hertil skal det bemærkes, at der kun var to til tre københavnere med på jagten, der ellers mest bestod af lokale folk.

Omkring 1930 rykkede jagtaktiviteterne over på Plantørgården, hvor jagtmiddagen blev serveret, ligesom de tilrejsende jægere boede på Plantørgården. På dette tidspunkt var der stadig kun tale om to til fire tilrejsende gæster, mens de øvrige jægere var lokale.⁶⁴ I 1987 blev en flok ældre skovarbejdere interviewet om deres tid i Baldersbæk Plantage i 1920'erne og 1930'erne, og interviewereren spurgte flere gange til, hvorledes jagten blev drevet. Her er det interessant, hvor lidt skovarbejderne kunne fortælle herom, og hvor lille en betydning dette tilsyneladende har haft i plantagen.⁶⁵

I skovrider Sørensens efterladte papirer findes et brev fra Holger Petersen fra 1914, hvor han takkede skovrideren for den tilsendte hare og det dejlige rådyr, som, han skriver, smagte fortræffeligt.⁶⁶ Holger Petersen var således ikke til stede på Baldersbæk under jagterne. Samtidig er det interessant, at Holger Petersen har fået tilsendt et stykke råvildt. Det første råvildt i Baldersbæk Plantage blev observeret i 1902.⁶⁷ I takt med at plantagen voksede til, blev det mere og mere råvildtet, jægerne gik på jagt efter, men det kunne være

61 Laage-Thomsen 1985, s. 73.

62 Finn Laage-Thomsens far var i mange år leder af jagten på Baldersbæk.

63 Laage-Thomsen 1985, s. 72.

64 Bus 2011, s. 98.

65 Interview 1987, båndoptagelser med skovarbejder Ejner Nielsen, Christian Thorstensen, Jens Vind og Erik Buus.

66 Baldersbæk privatarkiv, brev fra Holger Petersen til skovrider Sørensen 1914.

67 Bus 2011, s. 105.

Figur 8. Villa Baldersbæk 1910. Foto: Baldersbæk privatarkiv.

svært at komme på sikkert skudhold i de tæt sammenvoksede nåletræskulturer.

Generelt ser det ud til, at jagten på Baldersbæk ikke har spillet nogen større rolle i plantagens første år. Villaen blev ikke indrettet med genstande, der knyttede sig til jagtkulturen, der er ikke blevet ført jagtjournaler eller lignende, der kan være med til at understrege jagtens betydning på stedet,⁶⁸ ligesom ejeren ikke har været til stede på ejendommen under jagten. Vi kan imidlertid se, at Holger Petersen melder sig ind i Dansk Jagtforening i 1899,⁶⁹ men dette kan nok nærmere begrundes med, at medlemsbladet på dette tidspunkt indeholder en del artikler om blandt andet natur og forstmæssige emner, ligesom jobannoncer for forstfolk blev indrykket heri. Den mest tydelige skildring af

68 Den første jagtjournal på Baldersbæk er fra 1935.

69 Dansk Jagttidende 1899, årgang 15, nr. 12, medlemslister bagerst i tidsskriftet.

Holger Petersens tilgang til jagten finder vi i et brev fra 1915, som han sender til skovrider Sørensen på Høllund Søgård. I brevet skriver Holger Petersen således: *“Jeg bøjer mig, at vi på grund af vor fattigdom lejer jagten bort på Høllund Søgaard, men at andre end mine venner skal købe sig ret til at jage på Baldersbæk, det faar de mig ikke til med min gode vilje.”*⁷⁰ Dette underbygger Holger Petersens tanke om, at Baldersbæk skulle være et samlingssted for familie og venner, der frit kunne nyde stedets herlighedsværdier – herunder jagten. At Holger Petersen har ønsket, at hans venner og familie havde mulighed for at nyde jagten på Baldersbæk, understøttes også ved, at Baldersbæk er en af de plantager, der var med til at ansætte Anton Jørgensen fra Fromsseier som skytte omkring 1910, så han kunne skyde krager, ræve og rovfugle i vildtets yngletid. Da Anton Jørgensen stopper som skytte ved de 5 plantager, blev der ikke ansat en ny skytte på Baldersbæk, hvilket heller aldrig er sket sidenhen.

Generelt ser det ud til, at Holger Petersens ageren for at plante skov på heden bundede i andre intentioner end en fremtidig udsigt til gode jagtarealer. Han arbejdede intenst for at få velhavende københavnere til at investere i den jyske hede – hertil skal det bemærkes, at han intet sted omtaler muligheden for, at en kommende ejer kan få gode jagtarealer som argument for at nå sit mål.

Hvem gik på jagt i københavnplantagerne?

Da Dansk Jagtforening blev dannet i 1884, var det tydeligt, at foreningen tegnedes af den danske overklasse – adelen og det højere borgerskab i byerne. Hertil kommer en række forstfolk, som primært er de statsansatte forstfolk samt de medarbejdere, der var ansat ved jagtvæsnene på de danske herregårde og godser.⁷¹ Annoncer i foreningens tidsskrift “Dansk Jagttidende”, såvel for udlejning af jagtarealer som jagtudstyr, vidner ikke bare om det købekraftige publikum, som foreningens medlemmer bestod af, men også om den kultur, der var tilknyttet jagten, og som blandt andet kom til at præge boligindretningen på plantagerne i perioden.⁷²

Flere af de københavnere, som sammen med Hedeselskabet anlagde københavnplantagerne, meldte sig aldrig ind i Dansk Jagtforening. Hertil skal bemærkes, at de plantagegrundlæggere, som meldte sig ind i foreningen, først

70 Baldersbæk privatarkiv: Brev fra Holger Petersen til I. C. Sørensen fra 1915.

71 Dansk jagttidende 1884-85, årgang 1, nr. 9 – medlemsliste bagerst i tidsskriftet.

72 Dansk Jagttidende 1885, årgang 2, nr. 6 s. 91; Dansk Jagttidende 1886, årgang 2, nr. 11 s. 163; Dansk Jagttidende 1888, årgang 5, nr. 6 s. 79; Dansk Jagttidende 1898, årgang 15, nr. 7 s. 113-116.

gjorde det en årrække efter, at de havde købt arealerne og påbegyndt tilplantningen, ligesom flere af dem meldte sig ind, selvom vi ved, at de ikke gik på jagt.⁷³ Bevæggrunden hertil kan skyldes, at Dansk Jagttidende i begyndelsen også bragte en del artikler og annoncer, der primært var rettet mod forstintresserede personer. Yderligere pointerer Dansk Jagtforening, særligt i begyndelsen, at en rigtig jæger ikke behøver at udøve jagt, men er en person, der nyder naturen og dyrelivet.⁷⁴ Endelig skal det nævnes, at flere af medlemmerne kan have indmeldt sig, fordi de ønskede at støtte foreningen og dens aktiviteter, uden at dette var et udtryk for en dybere interesse for selve jagten.

Ingen af de undersøgte københavnerplantager har jagtjournaler fra plantagens begyndelse, men først fra årene omkring 1910, hvilket tidsmæssigt ofte hænger sammen med, at anden generation af ejere overtog ejendommene.

Fra de jagtjournaler, der er bevaret fra perioden omkring 1910 og frem, får vi et indblik i, hvilke personer der gik på jagt i plantagerne. På Baldersbæk, Gyttegård og Fromsseier var der tale om tre til fire personer fra København, ofte familiemedlemmer og venner, mens jagten i Høllund Søgård Plantage allerede blev udlejet fra 1915. Herudover var det lokale jægere, der deltog på jagterne – således er det titler som lærer, læge, bonde med mere, der fremgår af jagtjournalerne. Endelig deltog også Hedeselskabets lokale skovridere på en del af jagterne, ligesom stedets plantør nogle gange deltog. Mens Hans Kristensen i bogen "Hertugræve og køkkenharer" beskriver, hvorledes det i Sønderjylland var almindeligt, at samtlige forstfolk også var jægere, var dette ikke tilfældet ved københavnerplantagerne, ligesom de heller ikke er at finde i medlemslisterne for Dansk Jagtforening.⁷⁵ Dette træk er generelt gennemgående for forstfolk i Ribe Amt, hvor der i perioden kun optræder tre til fem forstfolk som medlemmer af Dansk Jagtforening.⁷⁶

Med undtagelse af Hedeselskabets lokale skovridere samt kunstmaleren Erik Mylertz er det imidlertid interessant, at der ingen gengangere var blandt jagtgæsterne på de her behandlede og indbyrdes nært beliggende plantager. På trods af, at der var et tæt venskab mellem familien Moresco og familien Petersen på Baldersbæk, og disse besøgte hinanden, optræder de ikke i hinandens jagtjournaler. Det samme er tilfældet mellem familien Petersen på Baldersbæk og den anden gren af familien Petersen, som ejede Gyttegård. Ligeledes

73 Ved gennemgang af Dansk Jagtforenings medlemslister kan det ses, at Enrico Dalgas, Heide og J. Moresco aldrig indmelder sig. Derimod indmelder Holger Petersen sig i 1899, Andreas Petersen i 1910 og C. Moresco i 1906.

74 Dansk Jagttidende 1884, årgang 1, nr. 1 s. 3; Dansk Jagttidende 1885, årgang 2, nr. 8 s. 113.

75 En undtagelse herfra er skovrideren Jensen i Klelund, der var medlem af Dansk Jagtforening allerede i 1891.

76 Dansk Jagttidende, gennemgang af medlemslisterne fra 1884 til 1920.

Aar 1915. 21 September afholdtes Jagtjagt i skov Løsemindevej.

Jagere: En. Borgemeister Løseminde. Korummand.
Generalkonsul Gay. id.
Skovrider Løseminde.
- Skovr., Billund.
Lærer Jensen, Billund.
Sognerådsformand Christensen
Løjtnant Crone, Korummand
Overretssagf. K.F. Møller, id.
Jagterum. id.

i. 50 Skovjagter i skov Løsemindevej.

De nedlagte: 8 Hare: (Løjtnant Crone C. B. Løjtnant Crone 2 og Skovrider Løseminde, Skovrider og Overretssagf. Møller hver 1.)
1 Hare. - Skovrider Løseminde. (Skovrider Løseminde og Jagterum hver 1)
2 Agurke. (Generalkonsul Gay).
og 2 Skovrider. (Overretssagf. Møller)

Figur 9. Eksempel på jagtjournalen fra Gyttegård, hvor der ses titler som generalkonsul, sammen med skovrider, lærer og sognerådsformand. Løst jagtnotat ved Billund Kommunes Museer. Genstand nr. 135x10

optræder det lokale borgerskab fra byer som Esbjerg, Varde, Vejen, Vejle med mere ikke som gæster på jagterne i plantagerne. Endelig skal det bemærkes, at en del arkivmateriale vidner om, at ejerne slet ikke altid selv har været til stede på jagterne i plantagerne.⁷⁷

Heller ikke adelige hørte med til kredsen af jægere på københavnerplantagerne. På trods af at plantagerne ligger geografisk tæt, ser det således ikke ud til, at ejerne har inviteret hinanden på jagt eller plejet nogen form for social omgang med hinanden. Set i lyset af at plantagegrundlæggerne meldte sig ind i Dansk Jagtforening fra omkring år 1900 og frem, hvor også adelen i høj grad var repræsenteret, og at de ejede plantager, som geografisk lå tæt op ad hinanden, er det interessant, at de ikke interagerede med hinanden. Det gør sig blandet andet gældende for plantagerne Klelund ved Hovborg, Skødbjerg ved Vorbasse og Stilde ved Holsted, der var anlagt i samme periode af adelige ejere. Hvorvidt dette var et bevidst valg, skal ikke kunne siges, men der er i hvert fald intet, som tyder på, at grundlæggerne af plantagerne brugte plantagerne og muligheden for jagt til at nærme sig adelen.

Hertil skal det siges, at såfremt det københavnske borgerskab ønskede at nærme sig adelen og deres kultur, var der givetvis andre og mere nærliggende måder. Således ses det, at Dansk Jagttidende i perioden reklamerede for forskellige herregårde og godser med dertilhørende jagtarealer til udlejning eller salg. Selvom mange danske godser i denne periode var i en økonomisk opgangsperiode som følge af øgede indtægter fra salget af fæstegodset, så blev der alligevel handlet herregårde i perioden.⁷⁸ Hvis grundlæggerne af plantagerne nærede ønske om at tilegne sig gode jagtrevirer, så de kunne kopiere adelens jagtkultur i perioden, havde det været mere oplagt at erhverve et af disse godser. Imidlertid var der ikke mange blandt de nyrige danskere, der anlagde københavnerplantager, som også investerede i traditionelle danske herregårde. Det ses dog, at Carl Moresco, der i 1906 overtog Fromsseier, i 1912 købte Iselingen Gods, som han imidlertid solgte igen allerede seks år efter.⁷⁹

Selve arealerne og modsætningsforholdene mellem rationel skovdrift og vildtpleje

Ved såvel en fysisk gennemgang af landskabet i plantagerne som ved en gennemgang af kildematerialet er det interessant at se, hvorledes plantagerne

77 Gennemgang af: arkivalier, fremmedbøger mm. på Gyttegård, Fromsseier, Høllund Søgård, Klelund og Baldersbæk.

78 Dansk Jagttidende 1902, årgang 19, nr. 2, s. 30, nr. 6 s. 94; Dansk Jagttidende 1907, årgang 24, nr. 3, s. 55, og nr. 6 s. 105.

79 Henneke 2014, s. 172; <http://www.danskeherregaarde.dk/nutid/iselingen> (besøgt 14.12.2020).

markerer sig ved deres fuldstændige mangel på tiltag, der kunne forbedre jagtforholdene i de første mange år. Herudover er der intet, hverken skriftligt kilde materiale eller fysiske spor, der vidner om tilplantninger af vildtremiser, fodring af vildtet eller om at ejerne har tilplantet arealerne således, at skydeforholdene blev optimale. Snarere tværtimod er de fleste plantager tilplantet i firkanter med smalle skovveje, der næppe gjorde det let at skyde vildtet, når der et kort øjeblik var fri skydemulighed, mens vildtet passerede vejen. Næsten alle plantagerne har smukke naturområder såsom hedearealer, engarealer eller moser, men ingen steder findes der vidnesbyrd om, at disse områder har udgjort et oplagt jagtområde eller lignende. Derimod vægtede de fleste plantageejere i stedet at anlægge damme i moseområderne til opdræt af fisk,⁸⁰ eller der blev gravet tørv i moserne, ligesom vandløb i engene ofte blev opstemmet og forbundet med engvandingskanaler, så høudbyttet kunne maksimeres. Både Utoft, Fromsseier, Gyttegård og Klelund har alle store hedearealer, som ejerne ret tidligt opgav at tilplante, eller de besluttede ligefrem at friholde et stykke hede fra tilplantningen for at øge ejendommens naturværdi; men ingen steder nævnes det, at formålet hermed skulle være af jagtmæssige interesser.

Endelig er det interessant, at ingen af plantagerne bygger huse, som jægerne kan spise frokost i under jagterne. Når vi erindrer, hvor mange midler eksempelvis Holger Petersen brugte på at indrette haven på Baldersbæk og Høllund Søgård, er det tankevækkende, at han ikke fandt det nødvendigt at opføre en mindre hytte, hvor jægerne kunne få serveret frokost. Små hytter indrettet med jagtmotiver blev i perioden opført rundt omkring på flere af landets godser, og det ville således have været oplagt at opføre tilsvarende frokostegnede bygninger i tilknytning til plantagerne. Dette skete imidlertid ikke. I stedet var det kutyme, at frokosten blev indtaget siddende i græsset ude i skoven.

De eneste konkrete tegn på jagtens betydning for ejerne er udlægningen af gift for rovvildtet og ansættelsen af en revirjæger i 1910. Regnskaberne fra Fromsseier vidner desuden om, at Moresco allerede fra 1903 lejede markerne rundt om plantagen for at undgå hegnsjægere, der sad rundt om plantagerne og skød skovens vildt, når det trak ud på bøndernes marker for at fouragere.⁸¹ Disse forhold udspringer alle fra Fromsseier, hvor der ingen tvivl er om, at Carl Moresco var en inkarneret jæger. At de øvrige plantageejere går med til at finansiere revirjægerens løn kan givetvis forklares med datidens opfattelse af, at alt rovvildt var skadevildt, der helst skulle udryddes, idet de accepterede at betale revirjægerens løn, selvom de ikke selv gik på jagt. Hertil skal det be-

80 Dette sker i bl.a. i Baldersbæk, Klelund og Fromsseier.

81 Lokalhistorisk arkiv i Vorbasse, arkivalier nr. 317: Brev fra Moresco til I.C. Sørensen 21.11-1906.

mærkes, at med undtagelse af Fromsseier, og perioden hvor Anton Jørgensen i fællesskab var ansat som revirjæger på Baldersbæk, Fromsseier, Slauggård, Høllund Søgård og Slauggård Plantage, blev der aldrig ansat skytter på de undersøgte københavnerplantager.

Opsummering

Udgangspunktet for denne artikel har været et ønske om at belyse jagtens betydning ved grundlæggelsen af københavnerplantagerne, og om hvorvidt udsigten til at kunne gå på jagt kunne være et muligt motiv hos grundlæggerne af plantagerne.

Ovenstående gennemgang viser, at der kun blev drevet jagt i begrænset omfang i de første 15-20 år efter plantagernes grundlæggelse. Flere af plantagegrundlæggerne blev ganske vist medlem af Dansk Jagtforening, men dette skete som regel først 10-15 år efter, at de havde grundlagt plantagerne, og det var langt fra alle plantagegrundlæggere, der blev medlemmer. Det samme billede viser sig i forhold til de ansatte i plantagerne. Ligeledes skal det bemærkes, at flere af grundlæggerne, på trods af deres medlemskab af Dansk Jagtforening, ikke selv gik på jagt og i stedet udlejede jagten på deres plantager.

Undersøgelsen har vist, at de fleste jagter blev afholdt med få gæster fra København og ellers mest med deltagelse af lokale jægere. Indtrykket bliver således, at mange af plantagegrundlæggerne ikke havde en omgangskreds, der bestod af ivrige jægere, og da kun få af grundlæggerne selv har gået på jagt, kan det rent sportslige element i jagten heller ikke har haft indflydelse på ejernes beslutning om at anlægge plantager.

Når vi hertil har in mente, hvordan ejerne på Baldersbæk så igennem fingre med, at der blev jaget ulovligt i plantagerne, er det tydeligt, at jagten ikke har samme betydning for plantageejerne som på flere af de store danske godser.

Yderligere skal det fremhæves, hvorledes der i plantagerne ikke blev gjort mange anstalter til at forbedre vilkårene for vildtet. Først fra 1921, hvor revirjæger Peter Rørbæk blev ansat på Fromsseier, har vi eksempler på, at der arbejdes konsekvent for vildtplejen, men ellers er københavnerplantagerne karakteriseret ved, at der i de første mange år ikke blev anlagt vildtrevirer, fodret i vinterhalvåret eller tilsæt vildtagre, ligesom der ikke blev lavet lysninger i plantagerne, så skydechancerne blev mest optimale. Enkelte tiltag blev det til, som eksempelvis da fem plantager omkring 1910 i fællesskab ansatte en skytte til at jage rovvildt, ligesom ejerne på Fromsseier lejede arealerne rundt om skoven for at undgå hegnsjægere, men derudover var tiltagene begrænsede.

Herudfra kan det konkluderes, at jagten eller udsigten til jagtarealer ikke har været noget nævneværdigt motiv for grundlæggerne af københavnerplantagerne. Nærmere forskning vil forhåbentlig give et mere nuanceret billede af

hvilke motiver der så ligger til grund for ejernes beslutning om at anlægge plantagerne.

Utrykte kilder

Baldersbæk:

Baldersbæk Arkiv, Diverse private papirer og fotografier

Interview 1987, båndoptagelser med skovarbejder Ejner Nielsen, Christian Thorstensen, Jens Vind og Erik Buus på Varde Museerne.

Fromsseier:

Fromsseier Arkiv registreret som sag A585 i Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv.

Fromsseier Arkiv sag 317 i Vorbasse Lokalhistoriske Arkiv.

Gyttegård:

Interview med forhenværende forpagter Arne Madsen 2009. Foretaget af Holger Grumme Nielsen.

Interview med forhenværende ejers barnebarn Anette Kronmann 2009. Foretaget af Holger Grumme Nielsen.

Interview med forhenværende ejer Erik Jacobæus 2009. Foretaget af Holger Grumme Nielsen.

Fremmedbogen for Gyttegård på Billund Museum, Genstand nr. 135x5.

Løse jagtnotater for Gyttegård på Billund Kommunes Museer, Genstand nr. 135x10 til 135x16.

Litteratur

Bech, 1985: "Gyttegaard Plantage." I: *Egnsbogen for Grindsted og Billund*. Årgang 1985. Grindsted Sparekasse, s. 20-26.

Boeskoy, Signe, 2010: *Herregårdsherskab – Distinktioner og iscenesættelser i danske herregårdsmiljøer, 1850-1920*. Ph.d. -afhandling. Århus Universitet.

Bus, Erik, 1985: "Tilplantningen af heden omkring "Baldersbæk": I: *Baldersbæk-bogen*. Holger Petersens Fond, s. 55-63.

Bus, Erik, 2011: *Baldersbæk – en københavnerplantage*. Holger Petersens Fond, København.

Dalgas, Christian, 1907: "Forskellige større Ny-Plantageanlæg i Sydjylland". I: *Hedeselskabets tidsskrift*, nr. 6, 27. årgang 1907, s. 5.

Dalgas, Dagmar, 1977: "Høllund Søgaard plantage i hundrede år 1877-1977." I: Vibeke Fischer Thomsen (red): *Høllund Søgaard Plantage i hundrede år 1877-1977*, s. 8-11.

Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1884, 1 årgang, nr. 1. Det Hoffenbergske Etablissement 1884, s. 3 og nr. 6, s. 56.

- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1885*, 1 årgang, nr. 9, Det Hoffenbergske Etablisament 1885.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1885*. 2 årgang nr. 6, Det Hoffenbergske Etablisament 1885, s. 91 og nr. 8, s. 113.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1886* 2 årgang nr. 11, Det Hoffenbergske Etablisament 1885, s. 163.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1888*. 5 årgang nr. 6, Det Hoffenbergske Etablisament 1888, s. 79.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1889-90*. 6 årgang nr. 10, Det Hoffenbergske Etablisament 1890, s. 144.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1890-91*. 7 årgang nr. 8, Det Hoffenbergske Etablisament 1891, s. 93.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1891-92*. 8 årgang nr. 1, Det Hoffenbergske Etablisament 1891, s. 9.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1898*. 15 årgang nr. 7, Det Hoffenbergske Etablisament 1898, s. 113-116; nr. 12, Medlemslisterne over København med Forstæder og Frederiksberg.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1902*. 19 årgang nr. 2, Det Hoffenbergske Etablisament 1902, s. 30; nr. 6 s. 94.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1903*. 20. årgang nr. 8, Det Hoffenbergske Etablisament 1904, s. 125.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1906*. 23 årgang nr. 12, Det Hoffenbergske Etablisament 1906, medlemslisterne bagerst i bladet
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1907*. 24 årgang nr. 3, Det Hoffenbergske Etablisament 1907, s. 55, s. 105 og nr. 6 s. 105.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1910*. 27 årgang nr. 1, Det Hoffenbergske Etablisament 1910, s. 2.
- Dansk Jagttidende – Organ for Dansk Jagtforening 1911*. 28 årgang nr. 8, Det Hoffenbergske Etablisament 1911, s. 155.
- Henneke, Jørgen, 2014: *Guld og grønne skove Københavnerplantager i Jylland*. Henneke & Henneke, Christiansfeld.
- Henningsen, Peter, 1995: *Hedens Hemmeligheder Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Overgaard Bøger, Grindsted.
- Kristensen, Hans, 2017: *Hertugræve og køkkenharer Jagt, Vildt og Jæger før Genforeningen*, Bogjagt.dk
- Laage-Thomsen, Finn, 1985: "Jagten". I: *Baldersbæk-bogen*. Holger Petersens Fond, s. 71-85.
- Laursen, Jesper, 2009: *Herregårdsjagt i Danmark*. Gads forlag.
- Nielsen, Holger Grumme, 2015: *Gyttegaard – En københavnerplantages historie og natur*. Billund Museum.

- Schmidt, Søren, 1985: "Baldersbæks arkitektur". I: *Baldersbæk-bogen*. Holger Petersens Fond, s. 31-37
- Selmer, Jørgen, 1993: *Fromsseier – En københavnerplantage i Vestjylland*. Skippershoved, Herning.
- Skodshøj, Harald, 1966: *E. M. Dalgas*. Det danske Hedeselskab.
- Skodshøj, Harald, 1961: *Stilde Plantage Fra hedekrat til skov*. Aktieselskabet Stilde Plantage.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1966: *Det indvundne Danmark*. Udgivet af Det danske Hedeselskab Gyldendal.
- Stein, Henrik, 1943: *Holger Petersen*, Møller 6. Landschultz Bogtrykkeri, København
- <http://www.danskeherregaarde.dk/nutid/iselingen> (besøgt 14.12.2020).

Avisartikler

- Kolding Folkeblad den 19. september 1884, årgang 13 nr. 219.
- Kolding Folkeblad den 22. september 1888, årgang 17 nr. 221.
- Kolding Folkeblad den 7. september 1889, årgang 18 nr. 209.
- Kolding Folkeblad den 25. august 1905, årgang 34 nr. 196.
- Kolding Folkeblad den 15. august 1910, årgang 39 nr. 187.
- Kolding Folkeblad den 11. september 1911, årgang 40 nr. 211.
- Kolding Folkeblad den 29. januar 1912, årgang 41 nr. 24.
- Kolding Folkeblad den 25. september 1914, årgang 43 nr. 225.
- Holstebro Dagblad den 7. oktober 1890, årgang 10 nr. 233.
- Horsens Folkeblad den 26. august 1909, årgang 44 nr. 198.
- Viborg Stifts Folkeblad den 5. oktober 1889, årgang 13 nr. 232.

Summary

In the beginning of the 20th century, wealthy industrialists in Copenhagen established the so-called 'Copenhagen plantations' in Western Jutland in cooperation with *Hedeselskabet* (The Danish Land Development Service). Enrico Dalgas, the founder of *Hedeselskabet*, conceived the concept and persuaded newly rich merchants in Copenhagen to buy farms on the moors in Western Jutland, in order to cultivate the land and establish forest plantations. One of the reasons given by posterity has been that these new proprietors wanted to acquire facilities for hunting and thereby achieve a status almost equivalent to that of the Danish nobility. In the same period, in order to distinguish themselves from other social classes, established Danish manor owners evolved their own private system of hunting, the scale of which vastly exceeded anything seen earlier.

This article investigates the first 30 years of hunting at a number of 'Copenhagen plantations'. It shows that few of the founders actually participated in the hunting themselves. Plantation hunting was not common until 15 to 20 years later, about the time when the second generation of owners was ready to take over. Moreover, this article shows that guests at the huntings were local people and not city acquaintances, whom the owners of the plantations wished to impress. In the same way, the purpose of arranging shootings, as such, was not to distinguish the proprietors or mark a certain status. Therefore, we may conclude that hunting or the prospects of owning suitable acreage for hunting was not a primary motive for the founders of the 'Copenhagen plantations'.

Forfatter

Holger Grumme Nielsen, f. 1982, cand. mag i historie fra Aalborg Universitet. Har arbejdet med herregårdskultur efter lensaflysningen, københavnerplantagerne i Varde-, Billund- og Vejen Kommune. Udgav i 2015 bogen *Gyttegaard En københavnerplantages historie og natur*. Ansat som ph.d.-studerende i et samarbejde mellem Vardemuseerne, Billund Kommunes Museer og Saxo Institutet, Københavns Universitet.

Key-words: Københavnerplantager, hedetilplantning, Hedeselskabet, Dalgas, hedeopdyrkning, jagt, Baldersbæk, Fromsseier, Klelund, Høllund Søgård, Gyttegård.

Livet på et boelsmandssted i Kærsholm i 1950'erne

– Erindringer fra min barndom i Nordøsthimmerland

Artiklen skildrer livet i mit fødehjem, en lille gård, eller husmandssted, mere præcist et boelssted, i 1950'erne. Skildringen dækker tiden fra min fødsel i 1946 frem til 1965, hvor jeg forlod hjemmet og landsbyen Kærsholm for at tage en uddannelse på Nr. Nissum Seminarium og senere på Aarhus Universitet. Efter en kort beskrivelse af gården, som danner ramme om livet i mit hjem, indfanger jeg nogle væsentlige forandringer, der skete i løbet af 50'erne. Dernæst kommer jeg ind på, hvordan en dag og en uge almindeligvis forløb. Hovedvægten er på arbejdet, mens familie- og fritidsliv træder mere i baggrunden uden dog at blive helt forbigået. Først beskriver jeg mit eget, min søsters og min mors arbejde. Herefter følger jeg årets gang i det lille landbrug, familiebruget, som det formede sig fra forår til vinter. Det liv, jeg skildrer, ligner – med variationer – livet på andre små gårde og husmandssteder i lokalområdet. En reservation: Det, jeg fortæller, er i nogen grad en virkelighed set gennem et barns – og en drengs – øjne. Der er forhold, som jeg ikke husker helt klart. Der kan også være forhold, jeg ikke har været opmærksom på, og tidspunkter, jeg kan have fejlerindret.

Gården

Jeg er født på en lille gård, et boels- eller husmandssted, i Østhimmerland, på Mou Kær (Kærsholm) i 1946. Vores hus lå ved landevejen mellem Mou og Gudumholm med 3 km til Mou og 4 til Gudumholm. Herfra, i 1916 kaldet "Engholm", nu Kærsholmvej 47, var der knap 1 km til Kærsholm. Mor og far, Katrine og Tage Andersen, var blevet gift i 1945. Far blev undertiden betegnet som gårdejer og undertiden som boelsmand. Jeg fik i 1948 en søster, Birgit, som er 1½ år yngre end mig. Ejendommen er opført i 1902 af en murer, Anton Marinus Nielsen, og han boede med sin familie på gården de første par årtier. Min bedstefar, Frederik Andersen, som havde været smed i Skelund nord for Hadsund, købte i 1922 gården i Kærsholm, som mine forældre overtog i 1945. Mine bedsteforældre, Ine og Frederik, flyttede derefter sammen med fars søster Anna Gerda op i en lille rødstensvilla i Kærsholm. Vores ejendom bestod af fire sammenbyggede længer, stuehus ud mod vejen, kostald ("kohus"), lade samt kombineret hønsehus, tørvehus og hestestald. Den fjerde længe var kortere og lavere end de tre andre. Midt mellem disse længer var der en stor gårds-

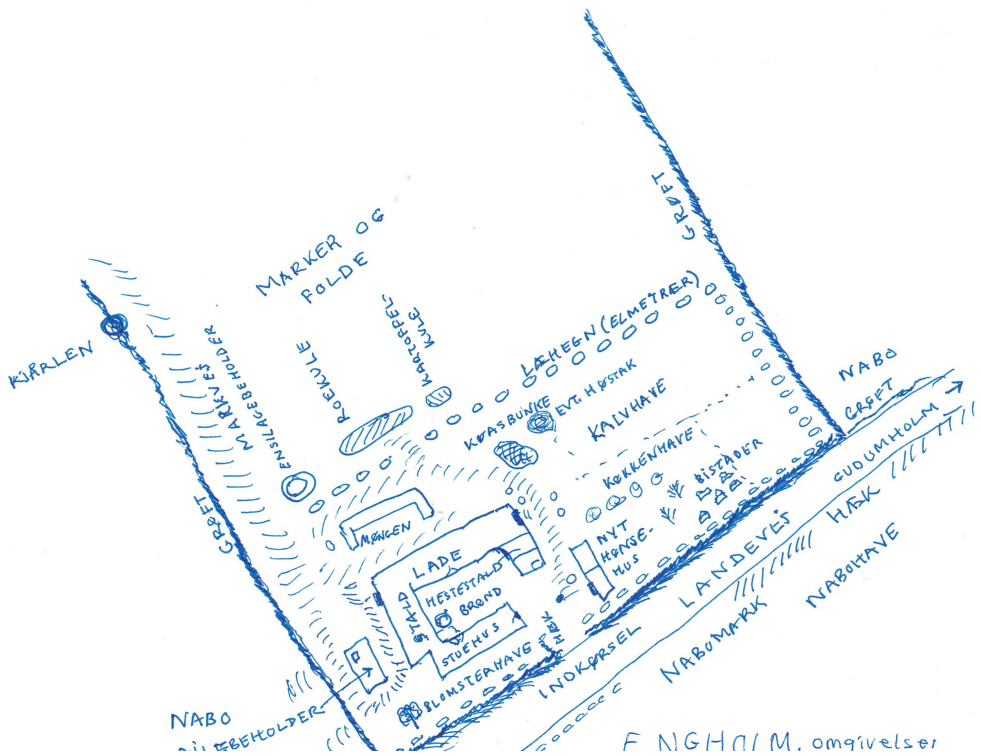

Figur 1. Engholm omkring 1945.

plads, som lå i forlængelse af indkørslen fra vejen (“gårdsleddet”). Til ejendommen hørte der 15 tønder land plus 3 tønder land mose, en smal strimmel, hvoraf måske 1 tønde land var opdyrket eng. Her gik et par kvier på græs. Resten var uopdyrket, afgravet mose, krat og højmose. Mosen lå 2-3 km væk fra gården, og vi kørte derud ad en jordvej med hestevogn eller på cykel. I min tidlige barndom gravede vi selv tørv i en tørvegrav i højmosen. De blev i hestevogn kørt hjem til vores tørvehus, hvor vi vinteren igennem hentede tørv til opvarming af køkken og dagligstue.

Ved gården var der 2-3 kornmarker med henholdsvis byg, havre og bland-sæd. Desuden var der en mark med roer, en med kålroer og en med sukkerroer. Endvidere var der en græsmark med græs til køerne og en mark med græs til hø. Desuden havde vi lidt kartofler, kål og gulerødder. Roer og kartofler blev taget op og kørt sammen i kuler. Toppene fra sukkerroerne blev kørt i en silo bag ved laden og anvendt som ensilage. Disse afgrøder blev brugt som foder til heste, køer, kalve og grise.

Vi havde det meste af tiden 6-7 malkekøer (rød dansk malkerace), et par kvier, 3-4 kalve, et par grisesøer, 10-12 smågrise og 10-12 fedesvin. Gennem hele min barndom havde vi to jyske heste, Klavs og Musse, der stod i deres båse

Figur 2. Situationsplan af ejendommen og dens omgivelser.

i hestestalden for enden af hønehuset tæt på laden. De var vores trækraft i marken. I foråret 1962 solgte far dog de to gamle heste og købte i stedet to nye. Traktor fik vi først nogle år senere, engang i midten af 1960'erne. I hestestalden stod der i min barndom en hakkelsesmaskine i en tom bås, men den blev aldrig brugt. Kostalden var delt i to med en gang i midten, så køer og kalve stod til den ene side, ud mod gårdspladsen, mens der var fem grisestier til den anden side. Der var som regel to grisesøer, der havde hver sin sti og grise i forskellig størrelse. Det hold grise, hvor grisene var størst, blev sat over i en separat sti og blev, efterhånden som de blev fedet op, sendt på andelsslagteriet i Nørresundby. Endnu en gris blev fedet op som den gris, der skulle slagtes før jul.

På den side af kohuset, der vendte væk fra gårdspladsen og over mod grøften til naboen, lå der nede i jorden en ajlebeholder. Bag ved laden havde vi mødding ("møngsplads"), der var skærmet af med en ca. en meter høj cementmur. Hele ejendommen var omkranset af høje elmetræer til alle sider, og op langs marken var der en kalvehave, der var afgrænset ud mod markerne af et læbælte. Her stod kalvene om sommeren i tøj. Omkring markerne var der til

begge sider grøfter, og under markerne var der lagt drænrør, der løb ud i grøfterne. Langs med landevejen var der en dyb vejgrøft, som i dag er helt væk. Denne grøft, der om foråret ved tøjbrud kunne være fyldt til randen af vand, var bestemt ikke ufarlig. En nabokone faldt engang, da hun en aften havde været i byen, i grøften ("grøvten") og brækkede en arm. For at folk skulle kunne orientere sig, når der var mørkt, lå der ved indkørslen en hvidkalket kampesten. Midt i 50'erne fik vi bygget et nyt hønsehus i en del af køkkenhaven, og her havde min mor en 20-30 høns. I den anden del af dette hus var der kombineret bilgarage og maskinhus. Desuden havde min far i indgangen til hønsehuset et dueslag, hvor han holdt brevduer. Endvidere var min far også biavler og havde for enden af køkkenhaven en fem-seks bistader, hvorfra vi hver sommer slyngede honning ud. Nævnes må endelig et par katte, som jævnlig fik killinger, hvoraf en enkelt eller to som regel fik lov at leve. Kattene lavede ofte reder, godt gemt væk i høet på loftet over kohuset ("hørånen"). For min søster og mig gjaldt det om at finde frem til killingerne, som uden tvivl var vores foretrukne legekammerater.

Figur 3. Engholm omkring 1947.

Lokalområdet

Kærsholm var en ganske lille landsby, som imidlertid havde et stort opland med mange mindre gårde og husmandssteder. Vi kan ikke skrive sognets historie, eftersom Kærsholm lå i tre forskellige sogne, Mou Sogn (størsteparten), Gudum-Lillevorde Sogn og Storvorde Sogn. Ejendommene var på nogenlunde samme størrelse som vores (10-15 tønder land), enkelte dog noget større. Nogle få huse havde ikke nok jord til at kunne ernære en familie. De landmænd måtte derfor søge arbejde hos andre. Landmændene var i de sidste årtier af 1800-tallet flyttet ud i kæret, hvor de fik bygget ejendomme og gik i gang med at opdyrke jorden. I 1903 var der blevet så mange familier i området, at Mou sogneråd måtte bygge en skole til børnene ("Kærskolen"). I de efterfølgende år blev der stiftet både en afholdsforening og en foredragsforening. I 1916 blev andelsmejeriet Kærsholm taget i brug, og i 1921 blev der stiftet en transformatorforening. Senere kom der en købmand, en smed, en bager, en snedker, en murer, en vognmand, en brugs og flere huse.¹ Efter nogle årtiers blomstring var dette lokalsamfunds storhedstid imidlertid ved at være slut. Det blev ramt af de generelle udviklingstendenser, som kendetegnede Danmark i 1950'erne og 60'erne. Industrialisering og mekanisering af landbruget indebar en kraftig reduktion af antallet af heste og af folkeholdet på gårdene. Da skolen blev nedlagt i 1956, skulle børnene på kæret befordres med skolebus til centralskolen i

*Figur 4. Brugsen i Kærsholm.
Brugsen lukkede i 1970.*

1 Vedr. landsbyens udvikling se Kristensen 1980; Kristensen 1982, Pedersen 2004, Riismøller u. å., Andersen 2021. Min artikel er første trin i et større projekt om Kærsholm, og jeg arbejder p.t. på en samlet fremstilling af Kærsholmområdets historiske udvikling (Andersen 2021a).

Figur 5. Bette Klasse i Kærsholm Skole. Skolen lukkede i 1956.

Mou. Snart gik det også tilbage for nærbutikkerne, der alle i løbet af 1970'erne måtte dreje nøglen om (den såkaldte "butiksdød"). Således måtte både brugsen og andelsmejeriet lukke i 1970. Derimod fortsatte købmanden, bageren, snedkeren og smeden dog til op i 1970'erne. Kun en vognmandsforretning vedblev med at bestå.

På gårdene var der ingen unge landmænd til at tage over, da den gamle generation gik på pension. De unge søgte ind til byen og til andre erhverv. Et husmandsbrug kunne nu også knap nok give et rimeligt udkomme. Det var især de gårde, der havde købt mere jord, investeret i nye maskiner og bygget nye moderne stalde, der klarede sig bedst ind i 1980'erne. Der blev i familierne benyttet forskellige strategier for økonomisk overlevelse². Valget af strategi

2 Jf. Ravn og Bak 1982. Den skitserede udvikling er baseret på egne erfaringer og iagttagelser, besøg i området og udsagn fra mine informanter. Adskillige processer pågik i 60'ernes og 70'ernes Kærsholm mere eller mindre parallel: (a) man forsøger at spare på udgifterne til forbrug og und-

afhang bl.a. af helbred og eventuel sygdom samt af, hvilket trin i familiens livscyklus, man befandt sig på: Nogle yngre energiske landmænd, som udvidede deres brug, opkøbte mere jord og byggede nye, store stalde. Nogle ældre landmænd blev på deres brug, til de kunne gå på pension. I nogle familier valgte man at supplere indtjeningen med indtægter fra lønarbejde, og i andre valgte man at sælge ejendommen til folk med andet arbejde end landbrug. Til sidst var det meste af jorden koncentreret på ganske få store ejendomme. En konsekvens af denne udvikling var, at enkelte forladte gårde forfaldt. Min mor og far solgte i 1979 ejendommen og flyttede til Mou. Forinden var besætningen sat ud, og jorden solgt fra.

Forandringer i løbet af 1950'erne

Danmark ændrede sig i løbet af 1950'erne fra at være et landbrugssamfund til at være et industrisamfund. Vi fik efter 1948 den såkaldte Marshallhjælp fra USA, som satte gang i mekaniseringen i landbruget. I perioden fra 1948 til 1953 modtog vi varer, teknologi, lån og penge, som skulle bringe landet på fode igen efter krigen. Frem for alt kom der massevis af traktorer til landbruget. Den store afvandring fra landet til byerne var allerede i gang, og op gennem 50'erne og 60'erne forsvandt både tjenestefolkene og hestene i stigende grad fra landbruget. Hermed kom landbokulturen forstået som en bestemt livsform efterhånden under afvikling. Det gamle livsmønster gik gradvist i opløsning.³ Med denne afvikling af gamle livsformer og traditioner forsvandt den gamle landbokultur lidt efter lidt til fordel for et velstandssamfund domineret af industrikultur og bykultur. Den industrialiseringsbølge, der fortsatte op i 60'erne, skabte en velstandsstigning uden lige, hvor forbrugerkulturen efterhånden vandt frem på bekostning af det traditionelle livsmønster. Den gamle landbo-

lade for dyre investeringer, (b) udvider og bygger til i takt med, at man får råd til det, (c) bruger maskinstation til at udføre arbejdet i marken, (d) udlejer eller sælger jord til nabogårde, (e) lejer eller opkøber mere jord fra naboer, (f) køber dyre maskiner som fælleskøb sammen med nabogårde, (g) specialiserer på enten svineavl eller kvægbrug, (h) forsøger at drive kvægløst landbrug, (i) konen tager lønarbejde i Aalborg, (j) manden tager lønarbejde i Aalborg, (k) ejendommen sælges til tilflyttere udefra, som ikke driver landbrug (l) bliver boende på ejendommen resten af sin tid, selv om bygningerne forfalder. Hundslev (2018: 381) beskriver de tilsvarende processer, sådan som de foregik på Fyn: "de største landbrug blev endnu større ved køb af nabojord fra ejendomme, som blev nedlagt og blot blev beboelser for de hidtidige ejere, der enten fik arbejde uden for hjemmet eller 'gik på pension', eller blev solgt som boliger til folk i andre erhverv. Og selv om de større, efterhånden specialiserede landbrug udvidede malkekvægs- eller svinebesætningerne betydeligt, blev behovet for arbejdskraft mindre, takket være mekaniseringen."

- 3 Jf. f.eks. Sørensen 1988; Frandsen 2010, 2015; Jensen & Engelstoft 2006. Det, at den gamle bondekultur var på vej til at forsvinde som følge af landbrugets mekanisering, blev også observeret i 1950'erne, bl.a. af højskoleforstander Sune Andresen i *Aalborg Amtstidende* den 10. 9. 1955.

kultur forsvandt dog ikke fuldstændig og på én gang, for der var skikke, traditioner og driftsformer, der fortsatte og blev bevaret. Men velfærdsstaten og det moderne velstandssamfund var ved at opstå, og man oplevede også på landet en stadig stigende materiel velstand.⁴ Det medførte en begyndende afvikling af selvforsyningen i landbohusholdningerne, hvor et moderne forbrugsorienteret livsmønster vandt frem. Radio og fjernsyn og kulturindustriens produkter medvirkede stærkt til at ændre værdinormer og livsstile. Efter fremkomsten af fjernsynet kunne folk være svære at trække hjemmefra om aftenen. Nye store varehuse med selvbetjening medvirkede i løbet af 60'erne til at ændre folks indkøbsadfærd. Nye typer varer vandt indpas, og store brugser blev til supermarkeder, der bl.a. solgte brød og slagtervarer. Derved overflødiggjordes i nogen grad en del specialbutikker.⁵ Endelig kunne folk i deres biler køre på indkøb andre steder end i Kærsholm. Den gamle grusede vej mellem Mou og Kærsholm var tidligt i 50'erne blevet asfalteret, og bilismen medførte i 60'erne øget geografisk mobilitet. Langt flere unge tog uddannelse, og denne "uddannelseseksplosion" skabte øget social mobilitet.⁶ I Kærsholm var unge i 50'erne begyndt at tage præliminæreksamen og realeksamen, hvorefter mange søgte bort fra landbruget til nye jobmuligheder inde i byen. Da skolen blev lukket i 1956, mistede området et vigtigt samlingssted, bl.a. for søndagsskolen og Indre Missions møder. Indre Missions samfund, der var en slags "samfund i samfundet" og en central faktor i lokalmiljøet, måtte nu forlægge sine møder til private hjem. Man kunne så i øvrigt tage del i den mødeaktivitet, der var i den nærliggende by Kongerslev. Her var der både et missionshus og en missionær samt jævnlige arrangementer som f.eks. vinterlejre for hhv. mænd og kvinder. Der var dog blandt vores naboer både folk, der tilsluttede sig Indre Mission, og folk, der bestemt ikke gjorde det. Som jeg oplevede det, var der et afgørende og dybt alvorligt skel mellem "de troende" og "de vantro", mellem os, der var "missions", og dem, der var mere optaget af det verdslige. Man kunne imidlertid let komme på den anden side af dette skel, f.eks. hvis man kom til at bande. Sam-

4 Jf. f.eks. Frandsen 2015; Hansen & Henriksen 1984; Nissen 2004.

5 Jf. Benthien 2009.

6 Til beskrivelsen af den generelle udvikling i 1950'erne og -60'erne har jeg bl.a. brugt Andersen 1997; Andersen 2000; Dahl (2007); Einarsson 2014, 2015, 2016; Frandsen 2010, 2015; Gormsen 2017-18; Hammerich 1976; Hansen & Henriksen 1984; Holm 2012; Jensen 2020; Lindgren 1987; Ludvigsen 2005; Nissen 2004; Sørensen 1988; Zenius 1987, 1989. Med hensyn til landbrugets udvikling i den beskrevne periode har jeg bl.a. benyttet Bjørn & Rasmussen 2003; Hansen 1994; Hansen 2010; Hundsløv 2018; Jensen 1999; Juhl 2010; Kærgaard & Dalgaard 2014; Larsen 2005; Matzen 2001; Pedersen 1988; Willert 1977. Desuden har jeg anvendt skønlitteratur som hjælpemiddel til at vække erindringerne (bl.a. Mølbjerg 1949 og Jørgensen 2001, 2002, 2007). Endvidere har jeg anvendt stikprøver fra udvalgte årgange af *Aalborg Amtstidende* fra 1946 til 1965 som empirisk materiale. Endelig bygger jeg på informationer fra de ovennævnte informanter.

tidig kunne man også nemt komme ud for at blive drillet og udsat for hån, fordi man var "missions".

Kærboernes forenings- og fritidsaktiviteter blev imidlertid som helhed i stigende grad henlagt til Mou, der både havde Mou Hotel og fra 1966 en ny idrætshal, Mou Hallen.

Efterkrigstiden i Kærsholm

I de første år efter krigen var der mangel på mange varer, blandt andet var sukker og kaffe stadigvæk på rationeringsmærker, der var indført under krigen på grund af vareknaphed. Forbrugerne blev tildelt mærker til køb af en begrænset mængde af en givet vare, som man så måtte sørge for at få til at slå til. Det var ikke meget kaffe, man kunne få, og derfor vandt kaffeerstatning som Richs og Danmark frem. Jeg mener at kunne huske, at vi fik mel i nogle små tynde stofsække, der bagefter kunne bruges som viskestykker. Det var først i 1952-53, det var slut med rationeringsmærkerne. Vi solgte i begyndelsen af 50'erne honning til en købmand i Vejgård, og vi fik, så vidt jeg husker, somme tider noget brugt børnetøj og nogle ugeblade oven i handlen. Honningglas købte vi hos Otto R. Nielsen, isenkræmmeren i Nørresundby.

Blandt mine tidligste erindringer står udbruddet af mund- og klovsyge i begyndelsen af 50'erne. Ejendommen blev et stykke tid sat i karantæne, og vi var i den tid afspærret fra omgivelserne. Jeg kunne fra vores side af vejgrøften kigge over til naboerne, men måtte ikke overskride grøften. Posten måtte ikke komme ind på ejendommen med avisen, og der blev sat et lille bihus ud til vejen, hvori der kunne leveres varer fra købmanden. Staldene blev grundigt rengjort og desinficeret med noget i en sprøjte. Der blev kalket i grisestierne, husker jeg. Smitten var i december 1951 udbredt i store dele af Himmerland, og navnene på ejerne af de besætninger, hvor der var konstateret mund- og klovsyge, blev bragt i avisen. Min fars navn stod side om side med naboens og en masse andres. Politimestrene sørgede for afspærringer, men fandt det uoverkommeligt at kontrollere de afspærrede områder. Landbetjentene var optaget af at sætte mund- og klovsyge-plakater op. En gårdejer fra Sejlflod, hvis besætning var smitsom, havde været i Aalborg for at købe ost og stjernekastere, og han fik derfor en bøde på 300 kr. En mælkekusk i Vesthimmerland, hvis besætning var smittet, vakte forargelse ved at fortsætte sin mælketur, hvor han havde sin daglige gang rundt på gårdene. Veterinærdirektoratet frygtede, at folk fra de afspærrede gårde kunne tage smitten med sig i tøj. Lokalafspærringen omkring en smittet ejendom var sædvanligvis 200 meter i hver retning.⁷ Jeg var på dette tidspunkt lige fyldt fem år i oktober.

⁷ *Aalborg Stiftstidende* den 23. og 27. 12. 1951.

Figur 6. Luftfoto af Engholm.

Vi fik som børn de almindelige børnesygdomme så som mæslinger, kighoste, skoldkopper og røde hunde. Måske kom læge Magnussen fra Gudumholm forbi med noget rødt hostesaft i små flasker, eller det kom med rutebilen fra Gudumholm Apotek. Det skulle så hentes i Brugsen ved svinget i Kærsholm. Vi fik også børneorm og frugtknopper. Måske kom det af, at vi både kunne finde på at spise "manna" fra elmetræerne og syreblade fra grøftekanten. I begyndelsen af 50'erne opstod der en polioepidemi, hvor man risikerede at blive smittet og få børnelammelse. I værste fald kunne man komme til at sidde i rullestol, og der blev advaret mod at spise umodne stikkelsbær. I 1955 var der dog blevet udviklet en vaccine, og man gik herefter i gang med at vaccinere børnene.

Forandringer på gården

Hos os blev der i løbet af 50'erne råd til i to tempi at udskifte stråtaget på laden og kohuset med et nyt eternittag. Først fik laden eternittag og senere kohuset. Midt i 50'erne købte far bil (en brugt Plymouth), der i begyndelsen stod i den

ene ende af laden. Snart efter fik vi dog bygget et nyt hønsehus, kombineret med garage henholdsvis maskinhus. Det skulle foruden bilen (der blev skiftet til en brugt Opel Olympia) huse den selvbinder, som vi – sikkert i begyndelsen af 50'erne – havde købt i fællesskab med en af vores naboer. I det gamle hønsehus havde der været tørveloft oven over hønsehuset. Hvor andre købte traktor, beholdt vi dog vores to heste. I det hele taget kom de maskiner og redskaber, der allerede i 40'erne havde vundet udbredelse på de større gårde, først 10-15 år senere til de mindre gårde og husmændene.⁸ Vi kørte langt op i 50'erne med en stivvogn med træhjul og jerngjord, men fik omkring 1960 en gummivogn. I "bettegangen" mellem stuehus og kohus stod vores Alfa Laval-malkemaskine, som vistnok blev installeret et af de første år i 50'erne (andre fik en af mærket Manus). I laden drev en elektromotor både kværn, tærskværk og ajlepumpe. Hvornår vi fik indlagt strøm og kraft, har jeg ikke kunnet opspore, men det var sikkert i årene lige efter krigen, hvor der skete en udbygning af elektricitetsforsyningen.⁹ Jeg tror, vi tidligere havde haft en vindmotor med mølle over laden. Der stod med få kilometers afstand til hinanden transformatorårne langs landevejene, og elmaster førte strøm og kraft ind til husene. På loftet over vores stuehus lå der i skunken endnu en gammel lysekroner med kædeophæng til petroleumslampeslys, og strømforsyningen var stadig usikker, idet der for eksempel under snestorm og isslag ofte kunne forekomme strømsvigt og lange afbrydelser. Trådene på elmastene kunne være tynget af sne og hænge lavt over de høje snedriver. Så måtte vi undvære lys og malke kørerne i hånden samt hente petroleumslamper, flagermuslygter og stearinlys frem. Petroleumslampen kunne man tage i hånden, bære med sig og stille det sted, hvor der var brug for lys. I stuehuset blev bræddegulvene af og til ferniseret, og der blev nu og da skiftet tapet på væggene. Når der var blevet ferniseret, blev der lagt bordplader eller aviser på det ferniserede gulv, som vi ikke måtte træde på, når vi gik gennem stuen på vej i seng. Hvis vi skulle have nyt tapet, fik vi en tapetbog hjem med prøver af de tapetmønstre, der var at vælge imellem.

I mine forældres soveværelse stod der foruden en dobbeltseng og et klædeskab et toiletbord med et stort spejl og en servante med fad og kande, der dog vistnok aldrig blev brugt. Min søster og jeg sov, mens vi var små, i dette soveværelse. Da vi blev større, fik vi hver sit sovekammer. Først blev der anskaffet etagesenge, som stod i mor og fars soveværelse. De blev senere flyttet til "bettekammeret" for enden af stuehuset, og endnu senere blev der i en del af min mor og fars soveværelse indrettet et separat kammer til min søster. Jeg fik så "bettekammeret" til soveværelse.

8 Jf. Bach et al. 1984: 44.

9 Nielsen 1988: 55.

Modernisering i stuehuset

Der skete efterhånden en begyndende modernisering i stuehuset: Tidligt i 50'erne stod der i bryggerset et langt bryggersbord med et forhæng for underbordet, og i køkkenet var der langs vinduerne ud til haven et bord med grønmalede skabsdøre under. Her stod der gryder og pander. Men begge steder var der fugtigt, og det lugtede muggent, husker jeg. Min far vaskede sig altid ved et vaskefad i bryggerset, før vi spiste. Der var i bryggerset afløb ud til grøften. En vinter, hvor der var snefog, dannede der sig ligefrem en lille drive på bryggersgulvet ved en sprække i bryggersdøren. I bryggerset hang der under loftet en trappe, som man, når man trak den ned, kunne sænke ned til bryggersgulvet. Så åbnede der sig en stor lem op til loftet, og man kunne nu ad trappen gå op på loftet. Når trappen gik ned, gik lemmen op, og når man havde været på loftet, lukkede man igen lemmen ved at vippe trappen op under loftet.

På et tidspunkt midt i 50'erne fik vi et nyt køkkenbord med en bordplade belagt med linoleum og med en stålvask i den ene ende og spisehjørne i den anden ende. Der var for enden af bordet under bordet en plade, der kunne trækkes ud, når vi skulle spise. På den måde blev der plads til os alle ved køkkenbordet. Når vi havde spist, blev pladen tørret af og skubbet ind under bordet igen. Under bordet var der skabe og skuffer med plads til bestik og andet køkkengrej. Opvasken foregik i en balje ved stålvasken. Vandet kunne hentes i vandbeholderen i komfuret. I stedet for de gamle taburetter, vi havde siddet på, når vi spiste, kom der nogle nye stole med ryglæn. Den gamle blåmalede tallerkenrække, der havde hængt på væggen ind mod spisekammeret, blev skiftet ud med et vægskab med plads til tallerkner, kopper og skåle. Der kom endvidere vinyl eller linoleum på køkkengulvet, og loftet blev beklædt med hvide plader. Mor lavede dog stadig mad ved det store sorte komfur i hjørnet af køkkenet, hvor der foruden vandgryde og ovn var to kogehuller med ringe, der kunne flyttes med en ildrager. Med den kunne der tages ringe af og på, alt efter grydernes og pandernes størrelse. Ud mod køkkenet var der rundt om komfuret en blank messingstang, og ind mod væggen og skorstenen i hjørnet var der en sortmalet pal, der altid var dejlig varm. Kunne en kat liste sig ind i køkkenet, var pallen et yndet sted for den at sidde. Måske lå der her vanter og sokker o.l. til tørre. Jeg tror også, der lejlighedsvis hang lidt vasketøj til tørre på en snor over komfuret. Over komfuret hang der om sommeren nogle "fluefangere", klæbrige strimler, som fluerne kom til at hænge fast i. I 1963 tog vi imidlertid afsked med komfuret til fordel for en kalorifer (udtales "kalorifære"), et varmeanlæg, der sørgede for, at den varme luft kom til at cirkulere. Der blev indrettet et stort fyr, som kom til at stå på det gamle komfurs plads. Brændstoffet til denne varmeventilator var stadigvæk tørv, kvas og brænde, og den skulle så opvarme både køkken og to stuer, dagligstue og pænstue. Der var nok nogle

kanaler, som førte varmen fra fyret ind i de rum, der skulle opvarmes. Der blev sat et spjæld i væggen, som kunne åbnes og lukkes. I den pæne stue kom vi nu kun i julen, og når vi havde gæster (“fremmede”). Så den blev sjældent opvarmet. Men da vi fik kalorifer, forsvandt begge kakkellovne, den i dagligstuen og den i den pæne stue. Få år senere fik vi imidlertid indlagt centralvarme og oliefyr, og i køkkenet fik vi et gaskomfur. Forinden havde vi dog et par gasapparater med blus, der skulle tændes med en tændstik. Der var desuden en separat bageovn, hvori der var blus i begge sider af bunden. I ovnen kunne man anbringe bageplader af aluminium. Det hele blev anbragt på en terrazzoplade eller hård masonitplade langs med væggen på det gamle komfurs plads. Det var nok et af de første år i 60’erne. Jeg husker, der skulle bruges nogle gule metalflasker fra Kosangas, og der skulle skiftes gasflaske med jævne mellemrum. Et gaskomfur kostede ifølge en annonce i *Aalborg Stiftstidende* den 13. 12. 1959 760 kr.

I 1951 blev der bygget et andelsfrysehus i Kærsholm, hvor alle medlemmer fik deres egen boks, og hermed forsvandt saltkarrene derhjemme i spisekammeret. I saltkarrene havde man før frysernes tid nedsaltet flæsk, der så blev taget op og vandet ud før tilberedning. Da vi kom op i 60’erne fik vi imidlertid køleskab og senere hjemmefryser. Før den tid havde vi undertiden en røget skinke til at hænge på en bjælke på loftet over stuehuset. Den smagte langt bedre end slagterpålæg og var blevet røget hos vores landpost.

Moderne bekvemmeligheder

Sidst i 50’erne fik vi lavet badeværelse i en del af det gamle spisekammer, vi fik WC, håndvask, bruser og siddebadekar og fliser på gulv og vægge. Før den tid blev vi vasket med en vaskeklud i en balje ved køkkenvasken. Vi kunne også komme i bad i en zinkbalje på køkkengulvet, når der blev varmet vand i gruekedlen. Med det nye badeværelse slap vi for at benytte grebningen bag køerne eller lokummet i det gamle tørvehus, hvor der havde været et bræt med et hul i midten og en spand nedenunder. Som toiletpapir hang der i kohuset nogle stykker gammelt avispapir under en bjælke i loftet.

Med denne udvikling kom der alle slags “moderne bekvemmeligheder”, køkkenredskaber, vaskemaskine, telefon og fjernsyn, osv. Fjernsynet vandt frem i slutningen af 50’erne, og vi fik et i november 1960. I begyndelsen af 50’erne skulle vi gå over til en nabo og låne deres telefon, når vi skulle ringe til læge eller dyrlæge. Det var en stor brun trækasse, der hang på væggen. Røret hang på en krog, som det skulle løftes af, før man kunne komme til at tale. På den anden side af apparatet var der et sving, som man skulle dreje rundt for at ringe op. Så fik man centralen, hvor en omstillingsdame sørgede for, at man fik det nummer, man bad om. Der var telefoncentraler i både Mou og Gudumholm.

Lidt senere fik vi en partstelefon med nummer 70u, idet der var flere husstande på samme linje. Før man ringede op, skulle man lytte efter, om der var andre på linjen: "Tales der?" skulle man spørge.

Med vaskemaskinen forsvandt den store hvide gruekedel i hjørnet af bryggerset, og min mor slap for at skulle stå ved en zinkbalje på en vaskebænk og gnutte tøjet mod et vaskebræt. Der var forskellige typer af vaskemaskiner før den fuldautomatiske. Jeg tror, vi fik indlagt vand omkring 1961. Der kom vandhaner i bryggerset, kohuset, ved køkkenvasken og ved håndvasken og bruseren på badeværelset. Før den tid havde vi måttet hente vand i brønden på gårdspladsen foran kohuset. Vi havde dog forinden på et tidspunkt fået installeret en pumpe i brønden, så der kunne pumpes vand op, når vi trykkede på en knap. Så slap vi for at hejse en spand i et reb ned i brønden og hale den fyldte spand op. Jeg husker ikke, hvornår vi fik støvsuger og elektrisk strygejern. Men det var nok først i løbet af 60'erne. Der kom op i 60'erne flere og flere elektriske husholdningsartikler.¹⁰ Vi fik også nogle nye møbler, bl.a. et par lænestole og et sofabord i pænstuen, og tæpper på gulvene i stuerne.

Dagens gang

Hver dag forløb stort set som den forrige, da der var nogle spisetider, der lå rimelig fast. Men selvfølgelig var der forskelle, som hang sammen med årstiderne. Der var altid mest travlt om sommeren og mindst travlt i vintermånederne.

Morgenarbejdet

Om vinteren skulle min mor allerførst om morgenen tænde op i komfuret i køkkenet og kakkellovnen i stuen, før hun gik ud for at malke. En askeskuffe i kakkellovnen skulle tømmes. Der stod, så vidt jeg husker, en riskurv med tørv i køkkenet, og der var en tørvekasse i bryggerset. Øllebrødsgryden eller gryden med havregrød blev sat over på komfuret, før hun gik ud i stalden. Min far gik imens ud i kohuset for at fodre hestene, køerne, kalvene og grisene. Senere skulle han muge. Før vi begyndte i skolen, kunne jeg vågne tidligt om morgenen og høre malkemaskinen gå ude i kohuset, og måske hørte jeg min mor skramle med maskinspandene og låg til transportspandene. Jeg kunne også høre grisene skriges, fordi de var sultne. Min far var i gang med at give dem raspede roer eller grutning med mælk, der blev rørt ud med en pind. Roerne var forinden blevet skåret i små stykker i en mindre roerasper, der stod på gangen, der gik midt gennem stalden. Det var en kasse øverst på et godt en meter højt stativ, der stod på fire ben. Kassen var åben for oven,

10 Elektrificeringen af landbohusholdningerne belyses i Olesen & Thorndahl 2004.

så man kunne hælde roer eller kartofler ned i den. I bunden af kassen sad der nogle knive på en tromle, der raspede roerne, når tromlen blev drejet rundt med et håndsving, der sad på siden af kassen. De raspede roer kunne så samles op i et vaskefad eller en kurv under rasperen. Grutningen havde far selv lavet ved at male korn med vores kværn, der stod i et særligt rum midt i ladden. Af og til kom der tidligt om morgenen en vognmand med lastbil for at hente fedesvin til slagteriet. De skulle af sted, præcis når de havde den rigtige vægt, og inden de blev for fede. Ellers gav de for få penge. Når en so skulle løbes, blev der sendt bud efter ornemanden, der kom med sin "wonni". Den blev så lukket ind til soen. Når en ko var "tyregal", blev den i begyndelsen af 50'erne trukket over på vores nabos mark, hvor der gik en tyr. Senere kom dyrlæge Johnsen fra Gudumholm og inseminerede koen. Ved et sådant besøg kom min mor altid med et vaskefad med varmt vand, ny sæbe og et rent håndklæde til dyrlægen.

Figur 7. Kærsholm Andelsmejeri, 1956.

Når min mor var færdig med at malke omkring kl. 7, kørte hun de fyldte transportspande ud til landevejen, hvor de blev hentet af mælkekusken og kørt til mejeriet i Kærsholm. Herefter kom hun ind og lavede morgenmad, der som regel var øllebrød eller havregrød. Hun vækkede nu min søster og mig, og vi kom i tøjet. Når min far var færdig med at fodre, kom han ind til morgenmad. Fodtøjet, som mest var træsko eller gummistøvler, blev sat på gulvet i bryggerset. Så læste min far et stykke i andagtsbogen. Det var en tekst fra Bibelen og en udlægning heraf. Der var et stykke for hver dag. Eller der blev læst et andagtsstykke fra den afrivningskalender, der hang på væggen og viste, hvilken dato, det var. Da vi begyndte at gå i skole, sørgede min mor for at vække os og smøre madpakker til os. Min morgenmad bestod som regel af rå havregryn, Davre eller Foska, med mælk og sukker eller cornflakes. Der var farvebillede af fodboldspillere på Foska-pakkerne, som kunne klippes ud. Det var en grund til at foretrække dette mærke.

Formiddagskaffe

Efter morgenmaden, fortsatte min far med at fodre hestene, give køerne halm og hø, muge ved køer og grise og strø dem med halm eller avner. Det kunne være lidt svært at muge inde i grisestien, for grisene ville blande sig, stak snuden hen til greben, gryntede og puffede. Når transportspandene kom tilbage fra mejeriet, skulle min mor i gang med at vaske spande på "cementen", en støbt firkant mellem bryggersdøren og brønden. De vaskede spande blev herefter hængt til tørre på spanderækken med munden nedad. Der var valle, syrnet mælk, kærnemælk og skummetmælk med tilbage fra mejeriet, og spandene skulle derfor først tømmes over i en stor tønde og nogle spande, der stod lige inden for døren til kohuset. Vallen, der hovedsagelig består af vand, er den del af ostemassen, som udskilles under fremstillingen og ikke anvendes i osten. Vi drak også "futmælk", som er det ord, vi dengang brugte om skummetmælk. Returnermælken blev brugt som foder til grisene og kalvene. Måske havde mælkekusken også bestilt varer såsom smør og ost med tilbage fra mejeriet. Klokkeren 9 var der formiddagskaffe i køkkenet. Herefter fortsatte arbejdet i stalden eller i marken. Vores landpost, der kom fra Gudumholm, lagde hver formiddag ved 11-tiden avisen, *Aalborg Amtstidende*, på bryggersbordet. Her lagde min mor også breve, som han skulle tage med til afsendelse. Enkelte gange kom han ind i køkkenet og fik en kop formiddagskaffe. Der var altid en dejlig duft af cigar, når man efterfølgende kom ned i bryggerset.

Middagsmaden

Hvis min mor var i marken, gik hun hjem cirka kvart over elleve for at lave middagsmad. Det kunne for eksempel være stegt flæsk, kartofler og sovs, me-

disterpølse, frikadeller, karbonade, flæskesteg, stegt lever, hvidkålsroulader eller kødrand og undertiden hakkebøf med løg. I begyndelsen af 50'erne blev der taget kød op af et saltkar og lagt i vand til udvanding, før det blev tilberedt. Saltkarrene med kød fra grisen stod et par trappetrin nede i spisekammeret, hvor der var mest mørkt og køligt. Min mor serverede ofte maden sammen med ærter og gulerødder. Vi fik også en del suppe, hvidkålssuppe, grønkålssuppe, hønsekødsuppe og gule ærter. Om søndagen fik vi ofte kyllingesteg eller duesteg (min far havde brevduer). Efterretten var her typisk citronfromage, budding, æblegrød eller æblekage. En gang om ugen kom der en fiskemand på en cykel med et lad ind på gårdspladsen, så fik vi ofte stegte rødspætter eller skrubber, stegt sild, hornfisk eller røget makrel. Fiskemanden skar hovedet af fiskene og tog skindet af dem, og det blev smidt hen til kattene, der ventede på gårdspladsen. Klipfisk var også en ret, der kunne komme på bordet. Når vi havde slagtet gris, var der retter som blodbudding og fedtegrever, ikke noget jeg brød mig om. Vi fik altid to retter mad. Til efterret var det ofte rødgrød med mælk og sukker, sødsuppe, kærnemælkssuppe med rosiner, sagosuppe, byggrød, vandgrød, rabarbergrød, sveskegrød, saftsuppe, kakaomælk med tvebakker eller sigtebrødsterner brunet på panden. Vi spiste klokken 12, hvorefter min far hvilede sig på divanen, hørte radioavis kl. 12.30 og fik sig en lille middagslur til kl. 13.15. Han havde avisen over hovedet, for ikke at blive forstyrret af fluerne. Imens vaskede min mor op i køkkenet og hvilede sig lidt på en stol. Hun fik dog nok ikke samme hvile i middagsstunden som min far. Kvart over et var middagssøvn forbi, og min far kunne gå i marken igen eller gå i gang med andet arbejde. Hvis det var i høstens tid eller i roetiden, gik min mor sammen med ham ud i marken. Ellers havde hun jo huset, haven og pasningen af hønsene. Var der en ledig stund, sad hun ofte med et strikkesøj eller stoppede strømper. Da min søster og jeg blev større og var i skole til klokken to eller tre om eftermiddagen, blev der byttet om på middagsmad og aftensmad, så vi alle kunne få varm mad om aftenen.

Eftermiddagskaffen

Klokken 3 var der eftermiddagskaffe. Hvis min far var i laden eller tæt på huset, kom min mor undertiden ud i bryggersdøren og kaldte: "Så er der kaffe, baffe, laffe!", hvorefter min far kom ind i køkkenet. Her fik vi et stykke sigtebrød, evt. en bolle med smør og et stykke gærkage eller to. Var min far i marken og i færd med at harve eller pløje, blev jeg sendt ud med kaffe til ham. Der blev hældt varm kaffe i en tom sodavandsflaske med patentprop til at lukke med. I kaffen kom der yderligere lidt fløde eller mælk og noget sukker, som blev rystet sammen. Der blev så svøbt et par stykker gammel avis om flasken, så den bedre kunne holde sig varm. Desuden fik jeg et par stykker sigtebrød – må-

ske med puddersukker på – og et stykke kage eller to med i hånden, også pakket ind i et par sider gammel avis. Min far gjorde så holdt i ti minutter, mens han drak kaffen. Da jeg blev større, fik jeg lov at køre med harven og med ploven.

Jeg henter køerne hjem fra marken

Da jeg blev omkring 10-12 år, begyndte jeg at aflaste min mor med aftenmalkning af køerne. Jeg hentede hver aften præcis kl. 16.45 en af maskinspandene ned fra spanderækken foran stalden og gjorde klar til malkning. Det tog kun fem minutter at sætte pulsator, slanger, patkopper og låg fast med en jernbøjle oven på maskinspanden. Transportspandene og sien blev samtidig stillet ned på cementen foran bryggerset, så alt var klart til, at jeg kunne gå i gang, når mugningen var overstået. Først skulle jeg dog ud i marken, hvis det var om sommeren, for at hente køerne hjem fra folden. Den fold, de gik i, var indhegnet med elektrisk hegn, men ved indgangen til folden var der et led, som kunne åbnes og lukkes. Så kom køerne i de fleste tilfælde af sig selv hen til det åbnede led og gik hjem ad markvejen, uden at man behøvede at drive ret meget på dem. Derhjemme skulle ladeporten imidlertid åbnes, og der skulle sættes en stige på tværs af loen for at sikre, at køerne ikke gik hen i laden, men ind ad stalddøren til deres båse. Det var vigtigt, at de ikke gik længere ind i laden, hvor der kunne stå grutning, kraftfoder og andet, som de ikke skulle gå i gang med at æde. Det var også vigtigt at få åbnet døren ind til kohuset, så de af sig selv kunne finde ind i deres båse. De stod jo sammen to og to og havde deres faste pladser, men der var en fire-fem båse at gå op i. De gik dog i de fleste tilfælde op i den rigtige bås, men man kunne enkelte gange risikere, at en ko gik op i den forkerte bås. Og så skulle den jo ned igen på midtergangen, den brede gang, der var mellem grebningen og svinestierne, og op i den rigtige bås. Man skulle her sørge for, at den kom ned fra den forkerte bås, inden den ko kom, hvis plads den første ko var gået op i. Det kunne i værste fald ske, at der kom tre køer op i en bås, hvor der kun var plads til to. Så kunne det være svært at få køerne rigtigt på plads. Når de kom ned i grebningen, kunne der være glat, og de kunne risikere at falde. Når køerne var kommet på plads, skulle de bindes. De stod hos os bundet med et reb om halsen, men andre steder havde de et bindsel af jern, som skulle lukkes og spændes.

Fodretid

Præcis kl. kvart i fem om aftenen var det "fodretid". Dyrene i stalden begyndte at blive urolige, grisene satte så småt i med at skringe, og køer og kalve begyndte at brøle, hvis tiden ikke blev passet. Om sommeren skulle køerne allerførst have vand, når de kom hjem fra marken. Forinden skulle cementkrybberne dog

Figur 8. Kalvene får mælk.

gøres rene med en halmvisk. Vandet blev taget fra brønden i gården og fra en spand hældt i en tud i muren ind til stalden, hvorfra det blev ført ind i krybberne forrest i båsene. Senere fik vi installeret nogle vandingskopper, som køerne bare kunne drikke af, når de var tørstige. Fra midt i november kom køerne imidlertid fast på stald og stod bundne i deres båse. Når de var på plads, skulle de have raspede roer, og jeg gik i gang med at forke roer fra roerummet,

der var en tom svinesti ud for tørvaskeren (roerasperen), der stod nederst på midtergangen i stalden tæt på døren fra stalden til laden. Tørvaskeren rystede først jord af roerne med en tromle, der kørte rundt, og raspede dem dernæst i mindre stykker. Den blev drevet ved elektricitet og skulle startes ved et tryk på en kontakt. Far tog nu de raspede roer under maskinen med en bred greb og fyldte dem i en stor kurv, som han bar op til køerne, den ene bås efter den anden. Roerne blev her fordelt til begge sider af krybben foran køerne. Det kunne af og til knibe med plads til at komme op imellem køerne, der jo nogle gange vendte hovedet efter det foder, der var på vej til dem. Min far gav også køerne kraftfoder, der blev nøje tilmålt. Der stod foderkager ude i laden i en sæk eller en kasse. Jeg gjorde somme tider krybberne rene, før min far kom med foderblandingen. Jeg husker ikke, om køerne fik kraftfoder før roerne, eller de først fik det til sidst. Når køerne havde fået, kom turen til kalvene. De fik først vand eller valle af en spand, som man gik op i båsen til dem med. Derefter fik de roer, der var raspet i en mindre roerasper. Denne lille roerasper, som var flytbar, havde sin plads på midtergangen ud for en svinesti og over for kalvenes båse i den fjerneste ende af stalden ned mod laden.

Mugning

Når roerne var raspede, var det tid at muge bag køerne og kalvene, og jeg hentede først møgbøren (“møvbøren”) ude i laden og kørte den ned til den anden ende af midtergangen for at begynde her. Jeg skrabe så halm og gødning ned fra båsene, og der lå som regel allerede meget møg bag køerne i grebningen, som jeg tog med en skovl og læssede på møgbøren. Der lå tit møg, som stoppede for ajlens passage hen til afløbsrøret ud til ajleholderen. Der skulle derfor allerførst ryddes, så ajlen kunne komme til at løbe. Undertiden var røret stoppet, og man måtte have fat i en lang ståltråd til at rense det med. Især når køerne lige var kommet på græs, skulle man passe på ikke at få en stor skylle af flydende lort, når man gik der bag ved dem. Når læsset på børen var så tungt, som jeg kunne bære, kørte jeg det gennem stalden og laden ud på møddingen (“møngspladsen”) og væltede børens indhold af på møngen. Herefter kørte jeg tilbage for at hente det næste læs. Der var gerne et par læs, og man skulle passe på ikke at læsse børen så fuld, at den blev for tung at køre. Der var ikke så meget møg bag kalvene, og det kom så med i den sidste børfuld. Efterhånden som der blev kørt møg ud i møngen, voksede den i højden, og til sidst blev man nødt til at køre børen op ad et bræt, før man kunne vippe læsset af oven i møngen. Ellers ville møngen brede sig for langt ud over den cementgrund, møget blev læsset af på. Min opgave begrænsede sig til at muge bag køerne og kalvene. For min far tog sig altid af mugningen hos grisene og hestene, og det var også ham, der mugged i hønsehuset.

Malketid

Når der var kørt et par børfulde møg ud på møddingen, var det malketid. Hvis min mor ikke malkede, var det mig, der malkede de fem-seks køer. Når jeg malkede, fik hun bedre tid til at gøre aftensmaden klar. Hun satte altid pris på, at jeg var villig til at tage malkningen. Nogle gange, især da jeg blev større, lå det fast, at det var mig, der malkede, andre gange spurgte hun mig, om ikke jeg ville gøre det. Køerne blev først malket 4-5 minutter med malkemaskinen, og inden der skulle skiftes til den næste ko, var der en hel masse, der skulle nås. Maskin-spanden med mælken skulle jeg nemlig nå at tømme over i en transportspand, som stod ude på cementen foran bryggeret. Mælken blev hældt i spanden gennem en si, som jeg tog fra spanderækken foran stalden. Der var som regel to transportspande med mælk til mejeriet. Inden der blev skiftet til den næste ko, skulle jeg desuden nå at "malke efter", hvilket foregik med hånden på gammel-dags maner. Jeg satte mig på den trebenede malkestol med en zinkspand mellem benene ved siden af koen og med hovedet næsten oppe i maven på den.

Min far gav i mellemtiden grisene grutting, som blev hældt i de glaserede lerkummer, der var indbygget i muren ud til midtergangen. Når der var små grise, stod der dog et trætrug inde i stien, så de bedre kunne komme til alle sammen. Mellem stierne var der murede vægge, men nogle steder var der låger af træ, som kunne tages af, f.eks. når grisene skulle flyttes fra en sti til en anden. Der var også træværk ud til midtergangen, så man kunne lukke grisene ud af stien. Far raspede roerne til grisene med den lille hånddrevne roerasper, som stod på midtergangen ved siden af tørvaskeren. Rasperen blev trukket rundt med et håndsving, og dette sving havde min far, mens jeg var lille, bundet fast med et reb, for at jeg ikke skulle komme galt afsted. Vi kom jo, også som helt små, med ud i stalden.

Når grisene var blevet fodret, gav min far køerne halm og måske til sidst et stort bundt hø. Det kunne ske, men langt fra hver dag, at jeg efter malkningen striglede og børstede køerne. Jeg skulle også skrabe sukkerroer rene til hestene med en lommekniv. Roerne skulle være helt rene og blev til sidst børstet med en stiv børste, for hestenes maver kunne ikke tåle, at de fik jord i deres foder. Roerne, som jeg kom i en kurv, bar min far hen til hestestalden og gav til hestene. Af og til gav jeg også kalvene mælk og hø. Noget af det sidste, der blev gjort, var at strø grisene med avner eller halm, og køer og kalve fik også noget strøelse. Til allersidst skulle midtergangen fejes med en stiv kost. Undertiden skulle der også strøs sand. Arbejdet i stalden, var færdigt omkring kl. 6 eller kvart over seks. Så vaskede min far sig i et vaskefad, der stod på en skammel eller taburet i bryggeret, inden han kom ind til aftensmad. Bryggeret var på den måde også vaskerum. Træsko og gummistøvler blev stillet i bryggeret, før man gik ind i

køkkenet. I træskoene var der som regel en halmvisk. Om vinteren tog vi “futsko” (hjemmesyede kludesko) på, når vi opholdt os indendørs. Om sommeren gik vi som børn mest i lærredssko, der med jævne mellemrum skulle hvidtes.

Aftensmaden

Aftensmaden blev spist kl. 18.30, almindeligvis i køkkenet. Men når vi spiste i stuen, hvilket vi mere og mere gik over til, var der lagt en voksdug på bordet. Det var rugbrød med forskelligt pålæg, leverpostej, spegepølse, røget skinke, kogt æg eller spejlæg og tomater. Min mor lavede selv russisk salat. Til sidst var der en skive sigtebrød med ost, roquefortost, knapost, honning, sirup, puddersukker, hjemmelavet marmelade eller lignende. Til maden drak vi vist mest mælk eller saftvand. Efter aftensmaden blev der serveret te på kande. Det var Brugsens Lakkawella te, som jeg syntes var noget stærk, og som jeg derfor ikke drak så meget af. Inden vi gik i gang med at spise, bad min far bordbøn.

Aftenleg

Om aftenen var der almindeligvis ingen aftenkaffe, men mor kunne undertiden overtales til at lave kaffe. Derimod stod der altid noget rødgrød i en skål i spisekammeret, som vi kunne tage i en tallerken sammen med mælk og sukker. Om sommeren lavede min mor også altid tykmælk, som så stod i nogle dybe tallerkner på køkkenbordet. Det kunne vi tage sammen med noget revet rugbrød og puddersukker, dersom vi var sultne. Om aftenen samledes der ofte en flok børn omkring husene eller på marken, hvor vi spillede rundbold eller langbold. Vi legede også tit “Antonius” med en bold over tagryggen eller “Spark til bøtten”. Pigerne havde nogle små røde, gule og blå bolde, to, tre eller fire stykker, som de spillede op ad husvæggen eller bare op i luften. Boldene skulle gribes, og det var en kunst ikke at tabe nogen af boldene. Der blev også hoppet i reb (sjippet) og hoppet i mand (Der blev med kridt tegnet en mand med ben, krop, arme og hoved, og man skulle, undertiden med en sten, på ét ben hoppe en runde op til hovedet og tilbage igen). Drengene spillede meget fodbold. Om aftenen, når jeg ved ni-tiden kom ind fra fodbold på naboens mark sammen med nabobørnene, var jeg ofte så tørstig, at jeg næsten kunne drikke et helt pottemålfuld vand fra spanden eller hanen i bryggeriset.

Sengetid

Om vinteren fik vi ofte en varmedunk eller en varm mursten indpakket i avis-papir lagt i sengen, en times tid før vi gik i seng. Denne sten blev varmet op i kakkelloven i stuen. Varmedunken var en oval jernbeholder med en tud til at skrue fast, når der var hældt varmt vand i den. Senere fik vi også nogle varmedunke af gummi. Så blev sengen varmet op, hvis vi flyttede stenen eller varme-

dunken en gang eller to, før vi gik i seng. Og så havde vi også stenen eller dunken at varme fødderne på, hvis vi havde kolde fødder. Mit kammer var ikke varmet op, og der var tit ret koldt om vinteren. Der kunne nemt være rim på ydervæggene og måske endda på dynen. Der var også en natpotte under sengen, hvis vi skulle op om natten. Den måtte min mor så tømme, hvis den havde været benyttet i nattens løb. Mens vi var små, kom vi tidligt i seng, men senere var det nok først ved ti-tiden. Da jeg blev 14-15 år og gik i realklassen i Mou, gik jeg vist ofte sidst i seng, omkring kl. 22.30. Jeg havde på dette tidspunkt købt en transistorradio, som stod på en hylde i mit lille kammer. Jeg lyttede da ofte til Radio Luxembourg en halv times tid, inden jeg bad aftenbøn og lagde mig til at sove. Før min far gik i seng, var han altid en tur i stalden og ude at se til hestene, som skulle fodres af, inden han gik i seng. De fik så en gjævt hø og et par roer. Ofte syede, lappede og stoppede min mor om aftenen. Mor kunne om aftenen lytte til gammeldags dansemusik eller et hørespil i radioen, mens hun sad og strikkede eller hæklede. Vi havde i dagligstuen en radio, der stod på en hylde højt oppe på væggen ud mod haven. Mens vi var mindre, samledes familien, før vi gik i seng, og min far læste dagens tekst i Bibelen.

Ugens gang

I 1950'erne lignede dagene hinanden. Der var ikke noget, der hed weekend. Lørdag var almindelig arbejdsdag. Og vi gik også i skole om lørdagen, fik måske fri til middag, men ellers med et skema som på de øvrige dage. Søndag var derimod en særlig dag. Vi arbejdede ikke om søndagen. Men besætningen skulle passes, selv om det var helligdag. Der skulle malkes og fodres som på de andre dage. Man var på den måde meget bundne som landmænd, som der ofte blev sagt. Om søndagen blev der gjort lidt ekstra ud af maden, og vi fik almindeligvis lidt bedre mad om søndagen. Søndag formiddag var min mor og far ofte i kirke til højmessen i Mou kl. 10. Min søster og jeg var tit, men ikke altid, da vi blev større, med i kirke. Hver anden søndag var der søndagsskole i Kærsholm skole. Der var nogle gårdmænd, der på skift stod for søndagsskolen. Men da skolen i 1956 blev nedlagt, blev søndagsskolen henlagt til private hjem. Min far og tre-fire andre stod for søndagsskolen i mange år. Min far sad i lang tid også i menighedsrådet i Mou.

Jeg vil nu i det følgende redegøre for vores daglige arbejde på gården. Først vil jeg beskrive min mors arbejde, dernæst mit eget og min søsters arbejde. Min fars arbejde vil blive beskrevet i de sidste afsnit, som skildrer årets gang i landbruget. Karakteristisk for det lille landbrug, familiebruget, var jo netop, at alle deltog i arbejdet. Far, mor og børn arbejdede sammen og udgjorde et arbejdsfællesskab.

Min mors arbejde

Min mor havde arbejde ikke blot i huset som husmor, men også i stalden, marken og haven. Hun deltog ligesom mange andre nabokoner stærkt i arbejdet i marken, varetog husholdningen med alt, hvad det indebar, tog sig af pasningen af børnene, havde hønsene og varetog malkningen af køerne i stalden.

Malkning

Det var frem for alt min mors opgave at stå for malkningen af køerne morgen og aften. Køerne blev malket to gange om dagen. Først skulle malkemaskinen gøres klar. Selve motoren stod på en solid hylde i "bettegangen" mellem bryggers og stald. På væggen til modsatte side var der et skab med forskellige dele til maskinen. Men maskinspandene hang sammen med mejerispandene (transportspandene) ude på nogle store træbøjler foran kohuset ("spanderækken"). Maskinen var imidlertid ikke klar til brug, før pulsatoren, låget og slangerne var sat ordentlig fast på maskinspanden. De dele, man her skulle bruge, hang på nogle knager inde i bryggerset ud for kloak afløbet til grøften. Når jeg hjalp med at malke, gjorde jeg først maskinspanden klar inde i bryggerset. Herefter kunne man starte maskinen med et håndtag i "bettegangen", og snart lød de taktfaste lyde fra maskinen, der gik. Så tog man maskinspanden, gik ind i kohuset og op i den første bås, hvor man satte spanden mellem de to køer i båsen og tilsluttede en slange øverst oppe i båsen. Herefter skulle koens yver tørres af, og der skulle malkes de første par dråber, før de fire patkopper blev sat på yveret. Pulsatoren sørgede for at fordele suget mellem højre og venstre side, så der kom en fast rytme. Det kunne ske, at en ko ville sparke patkopperne af, men almindeligvis stod de ret stille under malkningen. Man kunne i en genemsigtig slange se, hvordan mælken strømmede fra yveret og ned i maskinspanden. Efter 4-5 minutters forløb var koen færdigmalket, og man tog patkopperne med alle slangerne af yveret og anbragte dem på en krog på siden af maskinspanden. Man gik herefter ned fra båsen og skiftede på midtergangen låget med patkopperne og det øvrige udstyr fra den fulde maskinspand til en tom spand. Man var nu klar til at gå videre til den næste ko, der skulle malkes. Mens den blev malket, skulle den først malkede ko malkes helt ren. Den skulle "malkes efter", og man satte sig på en trebenet skammel ved siden af koen og tog fat i de to forpatter, som man malkede, før man gik videre til bagpatterne. Man skulle her passe på, at koen ikke, når den sparkede, fik et bagben op i spanden, som i værste fald kunne falde ned i grebningen med al mælken. Man skulle også passe på ikke at blive ramt i hovedet og øjnene af koens hale, når den viftede fluer væk. Endelig skulle man passe på ikke at blive tilsølet af koltort eller en stråle ajle, hvis nu koen løftede halen og kom med en ladning. Inden man gik videre med maskinspanden til den tredje ko, skulle mælken fra

den først malkede ko bæres ud på cementen foran kohuset og hældes i en transportspand lavet af aluminium ("mejerispand", også kaldet mælkejunge). I den kunne der nok være op til 80 liter, og i alle transportspandene var der indgraveret navn og et nummer, så de på mejeriet kunne se, hvem mælken kom fra. Oven i transportspanden anbragte man en si, som mælken blev hældt igennem. Herved kunne man fjerne eventuelle urenheder. Det tog en halv times tid at malke de fem-seks køer. Det var jo ikke alle køerne, der havde lige meget mælk, og som jeg husker det, kunne der også være en kort periode, hvor en ko ikke skulle malkes. Når transportspandene var fulde, blev der sat et låg på, og de blev sat til afkøling. Om sommeren blev transportspandene med mælken fra aftenmalkningen sat til afkøling i et stort cementkar fyldt med koldt vand fra brønden. Når morgenmalkningen næste morgen var overstået, blev alle transportspandene tidligt om morgenen kørt ud til landevejen med en lille lav gum-mivogn. Her blev de hentet af mælkekusken og sammen med spandene fra de andre gårde på ruten kørt op til mejeriet i Kærsholm. Der kunne være et stort læs på mælkekuskenes gummivogn, og han samlede transportspande op ved hver gård. Når transportspandene ved ni-tiden kom tilbage fra mejeriet, havde mælkekusken syrnede mælk, valle og skummetmælk med retur. Herefter skulle mor i gang med at rengøre transportspande, låg, maskinspande, si og alt udstyret på maskinspandene, der skulle vaskes og rengøres grundigt. Jeg tror, min mor brugte en klorvandsopløsning og nogle stive børster til at gøre rent med. Spandene blev herefter anbragt på spanderækken med munden nedad. Kun hvis rengøringen var grundig, kunne man være nogenlunde sikker på, at mælken gik i 1. klasse ved reduktaseprøven på mejeriet. Det gjorde den desværre ikke altid. Det kunne dog også skyldes, at aftenmælken ikke var blevet tilstrækkelig godt afkølet. Afregningen for mælken kom i kontanter, som lå i en lille brun kuvert, der blev sat fast i låget på en af transportspandene.

Pasning af høns

Når min mor var færdig med spandene, skulle hun ind i huset og rede senge og gøre rent. Det var også min mor, som passede hønsene, vel en 20-30 stykker. De havde redekasser inde i det nye hønsehus, hvor de lagde deres æg. Der var i den ene side af hønsehuset nogle skråtstillede plader med tværgående pinde, hvor hønsene om natten sad på hjald. Uden for hønsehuset langs køkkenhaven var der en hønsegård med tråd omkring. Hønsene kom ud i folden gennem et lille hul fornedet i hønsehuset, hvor der var en lem, der kunne åbnes og lukkes. Hver aften skulle der lukkes for hønsene, så der ikke kunne komme en ræv ind og bide dem ihjel. Min mor fodrede hønsene med vistnok især korn, køkkenaf-fald og vand. Nogle gange blev lågen til hønsegården åbnet, så hønsene kunne komme ud på det saftige græs bag husene. Vi fik engang nogle små gule kyl-

linger i en papkasse, og efter at de var lukket ud, kom de ind under en såkaldt "kyllingemoder", en stor skærm af blik med en lille ovn i midten, som varmede dem. Vi havde ind imellem også nogle ænder og gæs, som gik og græssede bag ved husene. Æggene fra hønsene blev hver dag samlet ind og en del af dem afsat til Brugsen eller købmanden. Pengene for æggene blev vistnok modregnet, hvad der stod til betaling på kontrabogen. Man havde dengang nogle solide trækasser, som bakkerne med æg kunne transporteres i. Både brugs og købmand samlede, så vidt jeg husker, æg for Dansk Andels Ægekspert.

Slagtning af høns, duer og gris

Når vi slagtede gris før jul, havde min mor en vigtig opgave med at partere grisen og lave pakker med forskellige dele af grisen, som blev kørt op til andelsfrysehuset i Kærsholm og anbragt i vores boks. En kødhakkemaskine blev spændt fast på siden af køkkenbordet, og her kunne mor lave medisterpølse og fars til frikadeller eller boller i karry. Der blev også lavet sylte, rullepølse og leverpostej. En gang imellem skulle min mor også slagte, plukke og rense en høne, tage indmaden ud og tilberede hønen. Noget lignende gjaldt ænder, gæs og duer. Det var dog min far, der kom med de duer, der skulle tilberedes til søndagsmiddagen.

Tøjvask

Min mor vaskede tøj i bryggerset, hvor der i det ene hjørne stod en stor hvid gruekedel. Der blev fyret op under gruekedlen, og tøjet blev kogt. Herefter blev det kogte tøj løftet over i en zinkbalje, hvor det blev vasket på et gammeldags riflet vaskebræt. Der var en lang flad pind af træ til at tage det kogende tøj med, så man ikke brændte sig. Jeg tror baljen stod på en tremmebænk, så den kom op i en mere behagelig stilling at bøje sig over. Herefter skulle tøjet skylles og vrides flere gange i koldt vand, før det kunne hænges ud på tørresnoren bag det gamle hønsehus. Om vinteren kunne der ind imellem godt hænges stivfrosset tøj på snoren. Var der streng frost og vintervejr, kunne loftet over stuehuset i sjældne tilfælde tages i brug som tørrerum. Når tøjet var tørt, blev det taget ned og lagt sammen og på plads i skabene. Undertiden blev man som barn bedt om at tage fat i en dug eller et lagen, der skulle strækkes, før det blev lagt sammen. To personer havde hver fat i to hjørner af dugen og rykkede og rystede, alt hvad de kunne. Noget af tøjet blev vel også strøget med et jernstrygejern (det elektriske strygejern kom først senere). Vi havde ingen rulle, men i min bedstemors hus stod der en rulle på loftet, en trækasse på ben fyldt med store sten. I løbet af 50'erne fik vi vist nok en eldrevet vaskemaskine, som vuggede tøjet frem og tilbage. Det lattede arbejdet meget. Jeg husker ikke, om den var købt eller blev lejet. I brugsen kunne man for en halv eller en hel dag leje

en eldrevet Ferm-rotationsmaskine med en vridemaskine for oven. Den blev fra brugsen transporteret ud til kunderne på en cykel-trailer, hvilket nok kunne være en hård opgave for den dreng, der skulle træde i pedalerne. Maskinen var hvid og havde form som en tønde, der stod på fire ben. Til vridemaskinen var der et sving, som skulle drejes rundt. Der var maskiner til henholdsvis 3 og 6 kg tørt tøj, "Lille FERM" og "Store FERM". Maskinen var fremstillet på Ulstrup Maskinfabrik og var nok i brug indtil 1970'erne, hvor den fuldautomatiske vaskemaskine kom frem.¹¹

Pasning af haven

I sommertiden havde min mor nok at gøre med haven. Ganske vist fik min søster eller jeg besked på at slå græsplænen foran stuehuset, og der skulle også luges ukrudt med et skuffejern og rives i indkørslen. Mor passede de mange blomster i haven, stauder og bede, lupiner, aurikler, georginer, påske- og pinseliljer, bregner, osv. Men frem for alt var der køkkenhaven. Her var der køkkenurter og frugttræer. Der var en lang række mirabeller ud mod grøften, kirsebær-, æble- og blommetræer. Både mirabeller og kirsebærtræer stod inde i hønsegården. Æble- og blommetræerne stod derimod udenfor trådhegnet. Desuden var der hindbærbuske og en lang række ribs-, solbær- og stikkelsbærbuske, som min søster og jeg fik lov at plukke, før mor gik i gang med at koge bærrerne i en gryde og lave saft. Efter at de var kogt, blev bærrerne hældt i et viskestykke, og når man herefter strammede viskestykket, blev saften vredet ud bærrerne. I haven var der også kartofler til daglig opgravning sommeren igennem. Bær og grønsager blev syltet, henkogt eller nedfrosset. Der var rabarber, ærter og bønner, løg, rødbeder, persille, agurker, græskar og asier, som alt sammen blev anvendt i husholdningen. Glas med syltede rødbeder, græskar og asier blev opbevaret på stueloftet. Her stod også flasker med saft af solbær og ribs. Jordbær i haven fik vi først senere. Kål (hvidkål, rødkål, rosenkål, grønkål og blomkål) og gulerødder havde vi ude i marken. De kartofler, vi fik til daglig i løbet af sommeren, havde vi i køkkenhaven. Så vi fik hver dag nyopgravede kartofler til middagsmaden. Kartofler til vinterens brug blev om foråret lagt på en ager ude i marken og taget op i "kartoffelferien" i oktober.

Husmor og husgerning

Min mor stod også for bagning af brød og kage. Hun bagte hele tiden sigtebrød, så vi købte ikke franskbrød hos bageren. Vi var i høj grad selvforsynende, og det var derfor færre penge, der skulle afses til forbrug. Til gengæld købte vi

11 Interviews med Per Klavsén i 2021 (født i 1946 og opvokset i Kærsholm) og Børge Nielsen i 2021 (født i 1953 og opvokset i Kærsholm). Jf. også *Samvirke* den 15. april 1954.

Figur 9. Køkkenhaven.

rugbrød, som bageren leverede på sin ugentlige brødtur. Han kom om aftenen ved fodretid, bankede kort på køkkendøren, gik så ind og sagde “Goddaw, bette grovbrød, fåval”, lagde brødet på køkkenbordet og var derefter hurtigt væk igen. Wienerbrød købte vi så at sige aldrig, for min mor bagte alt det brød, vi kunne spise: boller, gærkage med rosiner og sukat (kringle), sodakage, sandkage, skumkage (med stivpiskede æggehvinder blandet med sukker og kokosmel oven på kagen), kokoskage, hvide og brune lagkager, franske vaffler, kyska-

ger, medaljoner, osv. Især blev der bagt til jul, alle slags småkager, vaniljekranse, klejner, brunkager og pebernødder. Mor lavede også hjemmelavet konfekt til skålene i juledagene. Vi var jo i forvejen selvforsynende med kød, kartofler, gulerødder, kål, mælk, æg og syltetøj, saft og marmelade. Det holdt udgifterne nede, og nøjsomhed var en dyd.

Som husmor skulle mor frem for alt sørge for at gøre rent og holde huset pænt. Hvis der ikke var andet at lave, strikkede og syede hun, og hun sad tit med et strikkesæt i hånden og strikkede strømper, trøjer, vanter eller halstørklæder til os, ligesom hun også broderede og hækede. Det var der især tid til om vinteren. Mor havde en Singer-symaskine, som hun om aftenen mange gange sad og syede med ved spisebordet i dagligstuen. Når alt dette er sagt, må det aldrig glemmes, at min mor også passede og tog sig af sine børn. Hun sang og læste for os og lærte os at læse, før vi kom i skole. Hun bekymrede sig for os, når vi havde problemer og vanskeligheder. Jeg tror, vi fornemmede hendes store omsorg for os, blot tog vi det nok desværre ofte som en selvfølge uden at tilkendegive en påskønnelse.

Mit arbejde

Jeg havde derhjemme nogle faste pligter hver dag. Om sommeren skulle køerne hver morgen gennes ud på marken og lukkes ind i folden med græs. Det kunne jeg gøre i sommerferien, men ellers var jeg jo i skole på det tidspunkt. Jeg havde, mens jeg var helt lille, været med min bedstefar ude at hegne i marken. Vi fik i begyndelsen af 50'erne el indhegning, og køerne blev nu bare drevet ud i marken og skulle ikke længere tøjres og flyttes som tidligere. Nogle steder blev de koblet sammen, når de blev drevet i marken, og når de blev hentet, men ikke hos os. Kun kalvene stod i begyndelsen af 50'erne stadig tøjrede med en jernpæl. Vi havde en særlig fold til dem bag ved husene ("kalvhaven"). Det reb, de var tøjret med, havde kun en vis radius, så tøjrepælen skulle af og til flyttes. Desuden skulle de ligesom køerne have vand. Om sommeren skulle jeg om eftermiddagen ude i marken trække vand op af brønden ("kjår-len") med en spand i et reb. Kjår-len var bare et dybt hul i grøften med vand i. Vandet i spanden skulle jeg så hælde i et jern- eller cementkar, som stod inde i folden hos køerne, lige på den anden side af tråden til indhegningen. Jeg skulle her undgå at få stød af det elektriske hegn, som jeg skulle ind under for at komme til at hælde vandet i karret. Om aftenen skulle jeg hente køerne hjem fra marken ved at åbne leddet til folden. Dette var normalt ikke noget problem, men det var det, når det havde regnet, og håndtaget til aflukningen var blevet våd. Så fik man uvægerligt stød, medmindre man kunne holde om håndtaget med et stykke tøj eller lignende, mens man åbnede leddet. Herefter skulle jeg muge bag køerne og malke.

Hver aften skulle jeg til sidst rage hø ned fra staldloftet (“rånen”). Høet blev fra rånen smidt ned på loen. Den tjans var jeg ikke glad for, for der var meget mørkt heroppe. Og man gik flere meter ind i mørket uden at ane, hvad der kunne gemme sig foran en. Så jeg var bange, når jeg gik op ad stigen til rånen. Vi havde en træstige i laden, som blev stillet op ad muren til kohuset. I begyndelsen var det ikke så slemt, for der lå hø helt ud til enden af rånen. Men efterhånden som der blev brugt af høet, skulle man gå længere og længere ind på rånen for at hente det. Der hang ganske vist i laden en lampe med et svagt lys i lige ved indgangen til rånen, men den lyste mest ned på loen og slet ikke ind på rånen. Jeg tog som regel en favnfuld hø med hænderne og bar det hen til begyndelsen af rånen, hvor jeg lod det falde ned på loen. Her kom min far så og tog det og bar det ind til køerne. Hver aften skulle jeg gå nogle gange ind på rånen for at hente det hø, der var brug for.

Spredte notater fra min dagbog

I mine lommebøger kan jeg finde nogle notater, som dokumenterer det arbejde, jeg havde derhjemme.¹² I 1959 var jeg 12 år gammel og gik i 5. klasse i Mou Skole. Jeg havde på dette tidspunkt arbejde med malkning, tærskning og roelugning (i juni havde jeg tjent 22 kr. og 25 øre). I april såede vi byg og havre, og den 9. maj lagde vi kartofler, den 16. maj kørte vi roer ind fra roekulen, og den 20. maj og de følgende dage kalkede jeg. I slutningen af maj og begyndelsen af juni var vi i roerne. Dette år faldt høsten så sent som i september måned, hvor jeg ifølge min dagbog var med til at meje fra og køre med rivemaskine. I oktober måned var jeg i gang med at harve.

I april 1960 var jeg 13 år gammel og tjente 45 øre ved at hjælpe med at så korn og 20 øre for at harve. I maj måned tjente jeg 17 kr. og 25 øre for at luge kålroer (“kolraver”) første gang. I juni kunne jeg lægge 3 kr. og 12 øre til for at luge kålroer anden gang. Denne enorme indtjening skulle fejres. Da vi var færdige med at luge, havde vi tjent så meget, at vi kunne cykle op til bageren i Kærsholm og købe en isbåd. Den kostede 65 øre. En rund jordbæris kunne købes for 10 eller 15 øre. Det samme kostede en salmiakstang. I juni måned var der også fortjeneste ved at arbejde i høet. Gennem hele året tjente jeg desuden lidt ved at malke køerne.

I 1961 var jeg 14 år og blev konfirmeret sidst i marts. Fredag den 5. maj fik vi køerne ud. Torsdag den 9. marts noterede jeg: Vi skal have godt vand fra Gudumlund, og folkene graver på vores jord. Vi spredte gødning, og tirsdag den

12 Jeg har kun i begrænset omfang kunnet anvende mine og min søsters gamle lommebøger fra 50'erne og 60'erne. De førte dagbogsnotater har ofte fokus på sportsresultater og skiftende vejrlig, udelader tit de vigtigste begivenheder og er som regel meget overfladiske.

Figur 10. Svend Aage Andersen som konfirmand i 1961.

Figur 11. Svend Aage Andersen og hans forældre og søster på hans konfirmationsdag.

30. maj begyndte vi at luge kålroer. Tirsdag den 6. juni var vi færdige med sukkerroerne, og torsdag den 8. juni blev jeg helt færdig med roerne. Den samlede fortjeneste var vistnok 31,50 kr. Tirsdag den 20. juni var vi færdige med at stakke hø. Onsdag den 23. august kørte vi 3 læs byg ind. Torsdag den 24. tærskede vi $\frac{1}{4}$ læs byg. Fredag den 11. august mejede vi byg, som lå ned. Det tog $6\frac{1}{2}$ time for de omkring $2\frac{1}{2}$ tønder land. Lørdag den 9. september tærskede vi og kørte rivelse. I min lommebog kan jeg finde regnskab for mine indtægter måned for måned. Mine notater viser, hvad jeg tjente ved at fodre og malke. Jeg tjente 10 øre pr. gang. I februar måned var der også indtægt for at strø kunstgødning og i marts for at sprede møg.

I 1962 var jeg 15 år og fodrede dyrene, når min far og mor ikke var der. Malkning og fodring hver dag samt tærskning måske en gang eller to om ugen var faste opgaver i de første af årets måneder, og i april måned såede vi korn, hvorefter det var tid til roerne i juni måned. I juni var jeg så i roerne anden gang, og i juli stakkede vi hø og kørte hø ind.

Min søsters arbejde

Min søster, som jo var $1\frac{1}{2}$ år yngre end mig, hjalp også til med arbejdet i marken, i roerne, i høet, med høsten og med roe- og kartoffeloptagning, ligesom hun om vinteren efter skoletid hjalp til med at tærske. Hun havde desuden en del forskellige daglige opgaver i huset med at gøre rent, tørre støv af, feje og vaske gulv, rede senge, hjælpe med madlavningen, skrælle kartofler, sætte

Figur 12. Svend Aage Andersens søster Birgit kører traktor.

mad på bordet, rydde af bordet og vaske op. Desuden kunne der være arbejde med at rive i haven, slå græsplænen, luge ukrudt, plukke bær, osv. Desuden skulle hun også hjælpe med at give hønsene og samle æg ind.

Jeg vil nu følge arbejdet på gården med årstiderne, så vi på den måde når årets cyklus igennem.

Forårsarbejdet

Når frosten var af jorden, og jorden var bekvem, kunne man begynde forårsarbejdet. Det var nok som regel i sidste halvdel af marts. Arbejdet var således bundet organisk til årstidernes skiften og naturens rytme.¹³ Man levede cyk-

13 Stræde 1999.

lisk, ikke lineært.¹⁴ Hvert år vendte de samme aktiviteter og processer tilbage og blev gentaget, om end ikke altid på nøjagtig samme måde. Forårsarbejdet kunne eksempelvis komme tidligt eller sent i gang. Høsten blev nødvendigvis præget af, hvordan vejret artede sig, osv., osv.

Gødskning og tilsåning af markerne

Det vigtigste om foråret var naturligvis at få markerne tilsået. Det krævede dog, at jorden blev gjort klar. Der blev tidligt i foråret kørt ajle ud på de marker, som skulle tages under plov, og der blev også kørt både staldgødning og kunstgødning ud. Vi fik leveret kunstgødning fra Dansk Andels Gødningsforretning (DAG), der vistnok havde en afdeling i Kongerslev. Her fandtes i hvert fald Kongerslev og Omegns Grovvarerforretning. Jeg mener også, at både købmand og brugs i Kærsholm forhandlede korn og foderstoffer. Der kom med en vognmand nogle sække med salpeter, som blev læsset af inde i laden langs med muren. Jeg tror, vi også fik leveret kali og superfosfat. Kali blev leveret i nogle store jutesække, som vejede hundrede kg. Den var hvid og lignede nærmest mel. Superfosfat var derimod granuleret i form af nogle små grøn-grå kugler, der blev leveret i nogle papirsække på 50 kg. Så var der norsk kalksalpeter, der blev leveret i nogle specielle papirsække, som var vandtætte på indersiden. Den bestod af nogle små kridhvide runde kugler, som ikke måtte blive våde. Sækkene var på 25 eller 50 kg. Endelig var der blåsten (kobbersulfat), som havde en virkelig flot blå farve. Den blev kun tilsat i små portioner på måske 10-15 kg.¹⁵

Inden spredningen skulle kunstgødningen blandes derhjemme på loen i laden. Jeg har sammen med min far stået på loen i laden og med en skovl blandet kunstgødning. Far sprættede papirsækkene op med en kniv. De var bundet for enden med noget hvidt snor, som, hvis man fik skåret rigtigt op, kunne trævles op ved, at man rykkede i snoren. Indholdet blev hældt ud på logulvet i en stor dyngge og med en skovl blandet med en anden slags gødning. I DAGs lommebog fra 1954 gives der omhyggelig besked om, hvilke slags gødning, der kunne blandes, og hvordan den skulle doseres i forhold til de forskellige typer afgrøder. Blandt de typer kunstgødning, der nævnes, er kalksalpeter, chilesalpeter, superfosfat, svovlsur ammoniak, kaligødning og jernvitriol.

Kunstgødningen blev for en del spredt med hånden, men det var også almindeligt, at den blev spredt fra en hestetrucken gødningsspreader, radsåer eller bredsåmaskine. Som jeg husker det, blev den læsset bag på en hestevogn, hvor

14 Sørensen 1988, s. 11.

15 Jeg bygger her på oplysninger fra Bjarne Baun Danielsen, Alslev, opvokset på en gård i 1950'erne.

far sad på knæ og spredte den med en lille håndskovl. Måske var det mor, der kørte vognen, så far kunne koncentrere sig om at sprede gødningen. Som jeg husker det, har min far også gået med en sæk med kunstgødning i om livet og senere med en zinkbalje hængt omkring skuldrene.

Bagefter skulle der pløjes og harves og undertiden tromles, inden såningen kunne gå i gang. Harven blev brugt både til udjævning af jorden efter pløjning, tildækning af frø eller kunstgødning og til fjernelse af ukrudt. Det var nok mest en svensk harve, en siksak-harve, der blev brugt, men min far brugte undertiden også en fjedertandsharve, som kunne gå mere i dybden end den flade ukrudtsharve, letharven. Kornet blev sået med en radsåmaskine, og det løb fra et magasin foroven i maskinen ned i jorden gennem nogle lange tragte. Jeg gik med min far i marken efter såmaskinen og sørgede for at holde dens tragte fri for ukrudt og senegræs, der ville sætte sig fast omkring tragtene. Hvis der var meget ukrudt, og hvis jorden var knoldet, kunne dette forhindre kornet i at komme ned i jorden. Det var derfor nødvendigt, at jeg af og til trak op i tragtene, så de kom af med det senegræs og andet ukrudt, der havde sat sig fast i dem. Jeg skulle jævnlig trække ukrudtet fri af en tragt ved at træde på siden af tragten. Det var derfor nødvendigt, at man var to om dette arbejde. Nu og da måtte der gøres holdt, når min far hældte mere korn i beholderen øverst i maskinen. Når vi kom til enden af ageren, skulle far vende hestene og maskinen og køre tilbage igen. Under denne manøvre skulle jeg holde fast i maskinens venstre hjul, så der ikke blev et slip imellem rækkerne. Det var et meget beskidt arbejde at gå efter en såmaskine. Når man kom hjem om aftenen, havde man fået rigtig meget støv fra marken ind i øjne, næse og ører, ja i hele ansigtet. Pudsede man næse i et lommeturklæde, kunne det nok blive noget sort i det. Det var mest byg, vi såede, men vi havde tit marker med blandsæd, både byg og havre. Jeg tror, det var sådan, at når der blev sået byg, så blev der også ofte sået græs- og kløverfrø ("udlæg") med henblik på, at denne mark efter høsten skulle blive til græsmark.

Inden roerne kunne sås, blev der kørt staldgødning ud på marken. Det var et hårdt arbejde at stå i en mødding og læsse møg på en kassevogn eller gummi-vogn. Når vognen var fuld, kørte min far det ud på marken og læssede det af i passende stakke. Herefter gik min mor i gang med at sprede det med en møg-greb. Jeg har både hjulpet til med at læsse møg i møngen og med at sprede det på marken. Når det var spredt jævnt over marken, kunne min far gå i gang med at pløje det ned. Roerne skulle også sås med radsåmaskinen, og når de var kommet op, skulle min far i gang med radrenseren, der tog ukrudtet imellem rækkerne. Arbejdet med at så roer var nok overstået sidst i april. Vi såede både kálroer og sukkerroer.

Køerne kommer på græs

Omkring 1. maj kom køerne og kvierne ud på græs. De blev gjort fri af deres bindsler i båsene og derefter lukket ud gennem den store ladeport og gennet ud i den indhegnede fold på græsmarken. De var noget vilde og ustyrlige de første par dage, hvor de sprang omkring, hoppede og løb i bare iver over at være kommet ud i det fri. Her gik de så og græssede, til de kl. 5 om eftermiddagen blev gennet ind igen, når de skulle malkes. Jeg tror, de herefter almindeligvis blev inde om natten, for ellers skulle de jo hentes ind i stalden til morgenmalkning.

Når forårssåningen var overstået, var det tid at kalke husene. Far havde en lille kalkgrav bag ved det gamle tørvehus, hvori han læskede kalken. Så blev der rørt kalk op i en spand, og jeg kunne gå i gang med at kalke alle husenes ydervægge og gavle. Det foregik med kalkkost og spand, og når jeg kom til en gavl, blev der stillet en stige op ad gavlen. Den kunne jeg så klatre op ad med min kost og min spand. Når jeg var færdig med laden og kohuset, kom turen til det nye hønsehus. Min far var samtidig gået i gang med at "rappe ud", dvs. reparere husene med cement og mørtel de steder, hvor pudset var faldet af. Bygningerne skulle holdes vedlige. Men jeg tror, min far havde besvær med at finde plads til at huse alle de maskiner, der ikke var i brug. For ude bag laden stod der altid plove, harver, tromler, rivemaskiner o.l., som kun var i ly af træerne.

Vi graver tørv i mosen

I min tidlige barndom, måske frem til omkring 1953-54, gravede vi om sommeren tørv ude i mosen. Det foregik i en tørvegrav i højmosen længst ude på den strimmel jord, vi ejede. Når vi gik de ca. 2 km derud, hævdede den lymbevoksede højmose sig et par meter over det afgravede areal. Der gik nogle dybe grøfter gennem området, før vi nåede ud til højmosen. Både min mor og min far arbejdede i mosen, og de havde hestene med. Min far brugte en speciel tørvespade til at skære tørvene fri af brinken med. Der kom så til at stå en bænk på en tørvs bredde, som der blev skåret af. Jeg husker, der var vand i bunden af tørvegraven. Når tørvene var skåret, blev de, så vidt jeg husker, lagt på et bræt eller en form for slæde og af en hest trukket ud på den plads, hvor de skulle ligge til tørre nogle dage. Herefter skulle de vendes eller "kantes", dvs. sættes imod hinanden.¹⁶ Undertiden sagde man, at tørvene skulle "røgles", dvs. "at man i hver tredje af de lange rækker af tørv rykkede hver anden tørv lidt ud til siden, så de stod forskudt for hinanden, og oven over lagde man så de to nærmest liggende rækker, der på den måde kom lidt over jorden og kunne tørre

16 Jeg støtter mig her til oplysninger fra Børge Nielsen (Interview 2021).

bedre.”¹⁷ Tørvene skulle både rejses, røgles og stakkes. Min søster og jeg var med herude. Vi gik nok i gummistøvler, for vi skulle passe på hugorme, som kunne gemme sig under tørvene. Efter nogen tid blev tørvene stakket i små runde, spidse stakke. Eller de blev bare kastet sammen med en roegreb, læsset på hestevognen og kørt hjem i tørvehuset. Måske blev der sat nogle sidehække på vognen, for at vi kunne have et større læs. Der var i gavlen til det gamle hønsehus en stor rødmalet låge, som kunne åbnes, så tørvene kunne kastes ind på loftet. Senere i 50’erne gravede vi ikke længere selv tørv, men fik dem leveret af en vognmand.

Lugning af roerne

Nu var det imidlertid på tide at gå i gang med lugningen af roerne (kålroerne), inden ukrudtet tog overhånd. Allerede som små, før vi kunne tage del i arbejdet, var min søster og jeg med ude i marken. Jeg husker, vi sad i grøftekanterne og legede med de siv og rør, der voksede nede i grøften. Far kørte med radrenseren og mor tyndede ud med et roejern, så det var lettere for os børn at luge. Og vi kravlede på alle fire, når vi lugede roer. Planterne skulle stå med en bestemt afstand mellem hinanden, og der skulle kun stå én roeplante tilbage efter lugningen. Mor gik nu foran os og blokhakkede roerne, så afstanden mellem de enkelte roer var den rigtige (måske 15 cm). Der stod så en grøn plet af roer og ukrudt tilbage, og i den skulle vi kun lade én roe, den bedste, blive stående, resten skulle luges væk. Både senegræs, agerkål, følfod, mælder, andet ukrudt og overflødige planter skulle luges væk. Det var her vigtigt at kunne kende forskel på roer og agerkål, så det ikke var en agerkål, der blev stående. Vi lugede først kålroerne. De stod i lange lige rækker op af ageren helt op til forageren og grøften til naboens marker. Min far var meget omhyggelig. Han sørgede for, at hver enkelt roe kom til at stå godt, idet han omhyggeligt puttede jord omkring den, så roden ikke blev slidt over, når der kom blæst. Denne omhu var næsten for meget, for så tog arbejdet jo lang tid. På den anden side var det jo “omsorg for liv”, som en af mine venner mange år senere kommenterede. En formildende omstændighed, når vi lugede roer, var lærkernes sang og triller i luften over os. Vi kunne også høre viberne, der med deres skrig ville advare os mod at komme deres rede for nær. De havde tit rede med æg i midt i roerækken. Når roerne var luget første gang, skulle de nogle uger senere luges eller hakkes anden gang, for der var i mellemtiden kommet en hel masse

17 Arvesen 2000, s. 27. Jensen 2016, s. 6 bruger begrebet “røgle” om processen efter at tørvene blev vendt og rejst to og to i rækker. For en redegørelse for de forskellige former for tørv og tørvegravning i Lille Vildmose se Jensen 2016. Dahl 1998 fortæller om tørvegravning og tørveproduktion i Lille Vildmose fra omkring 1900 og frem til 2. verdenskrig.

ukrudt op. Det var især slemt med mælde og tidsler. Anden gang var dog lettere, for nu var roerne større og mere robuste, og der stod kun én roe tilbage. Måske gik man dem igennem en tredje gang for mælde og andet højt ukrudt, som skulle trækkes op. Når vi var færdige med kålroerne ("kolraverne"), kom turen til sukkerroerne.

Der var mange lange rækker af roer, og det tog et stykke tid, før man nåede enden. Som vi børn oplevede det, var der utrolig langt til enden af sådan en række. Når man så endelig kom til enden af en række, kunne man starte forfra på en ny række. Jeg tror, vi fik 10 øre for hver række, vi tog.

Bierne sværmer!

Min far var biavler og havde 5-6 stader stående for enden af køkkenhaven. Det kunne ske, når vi lå i roerne, at vores nabo kom og råbte: "Tage, bierne de svarmer!" Så måtte min far løbe fra roelugningen og tage sig af bierne. Han skulle nu finde bikube, røgpuster og slør frem. Sådan en sværm skulle forsøges indfanget i en kube og anbringes i en "sommerbolig". Så måtte min mor klare roerne. Og jeg husker, hvordan hun var under pres. For hun skulle jo nå dem igennem, inden de blev alt for store. Hun har senere fortalt mig, at hun, mens vi var helt små, "lugede roer både dag og nat". For når jeg vågnede og vrælede om natten i min barneseng ved siden af min mors seng, så rakte hun hånden ud og dyppede min sut i en krukke med honning, som stod ved siden af sengen. Så kunne hun måske få fred til at sove.¹⁸

Når vi slyngede honning ud, tog min far kasserne med tavler i fra bisterne og kørte dem på en trillebør hjem i bryggerset, hvor min mor stod med slyngemaskinen. Først skulle der skrælles det vokslag af, som bierne havde forsegleet honningen med. Det havde mor en særlig skræller til. Så blev vokset lagt i en lerskål, men der kom jo lidt honning med vokset. Derfor kunne der fra denne skål blive til en "skrå" til min søster og mig, og vi kunne tygge på en voksskrå med honning i. Når vokslaget var skrællet af tavlerne, blev de anbragt i udslyngeren, der blev kørt rundt ved hjælp af et håndsving. Herved samlede den udslyngede honning sig i bunden af slyngemaskinen, hvorfra den kunne tappes over i et fad, når man åbnede for en hane i bunden af maskinen. Herefter blev den flydende honning hældt over i en særlig beholder, som den skulle stå i, indtil den var ved at krystallisere. Den var nu af en sådan beskaffenhed, at den skulle fyldes over på dåse eller glas. Honningen gav en lille bi-

18 Liv Emma Thorsen har i en norsk undersøgelse afdækket, hvordan mange kvinder i bondesamfundet har oplevet en konflikt mellem arbejde og omsorg for børnene. De var fanget mellem bondesamfundets forventninger til dem om at være arbejdsomme og deres egne ønsker om at være omsorgsfulde mødre (Thorsen 1986).

Figur 13. Bistaderne i haven.

indtægt, lidt blev solgt til en købmand i Vejgård, lidt til den lokale brugs og lidt til naboer, men far og mor gav meget honning væk til familie, venner og naboer.

Høhøsten

I juni og juli måned kom høhøsten, også kaldet "høslæt" og "høbjærgning". En af markens agre var tilsået med græs, og dette græs voksede sig i løbet af for-

året og forsommeren så højt, at det kunne slås senest omkring Sct. Hans. Det lange græs blev først slået med en slåmaskine. Det skulle nu ligge på jorden og tørres nogle dage. Herefter blev det vendt med en høvender, så det kunne blive godt tørt. Denne maskine havde to store hjul, der trak en aksel, hvorpå der var anbragt nogle forke, der kastede høet bagud og op i luften. Høvenderen blev trukket af én hest, og bagerst var der et sæde til kuskén.¹⁹ Herefter blev høet revet sammen med en stor hesterive, der også blev kørt med én hest spændt for. Far eller jeg kørte så rundt på hele marken og rev høet sammen i nogle lange haler (revler). Riven var en aflang maskine på to store jernhjul, der ligesom høvenderen trak en aksel. På denne aksel sad der en hel masse halvkreds-runde rivetænder, der gik ned mod jorden og tog høet med under tænderne. Når der havde samlet sig tilstrækkeligt med hø, kunne man med et ryk i en jernstang få rivetænderne til at slå op og derved udløse den stribe hø, der havde samlet sig i tænderne. Hvis det holdt tørvejr, var høet nu klar til at blive stakket. Man tog med en greb den dyngge hø, man kunne have på greben, og lagde det i en bunke på marken. Herefter tog man endnu en dyngge hø og anbragte det ovenpå den første bunke. Efterhånden som denne bunke voksede, blev den til en høstak. Det var et hårdt slid at slæbe den ene grebfuld hø efter den anden hen til stakken og derefter forke den op i stakken, der blev højere og højere. Der var tit varmt og ubehagelig lummert, når man stakkede hø. Og af og til kunne der komme en tordenbyge.

På et tidspunkt blev det almindeligt, at man brugte nogle såkaldte "høryttere" til at anbringe høet på. Vi købte nogle lange granrafter på måske et par meter hver, og de blev så forbundet med hinanden, så de udgjorde et stativ på tre ben, som høet kunne placeres på. Dette træstativ dannede en slags pyramide, idet de tre rafter gik op i en top, hvor de krydsede hinanden og blev bundet sammen med ståltråd. Lidt over jorden, måske en 30-40 cm, blev tre andre rafter anbragt vandret i en trekant, så der var en på hver af pyramidens sider. På disse vandrette rafter placerede man nu de første bundter af hø, hvorefter der blev læsset mere og mere hø på med en greb. Denne fremgangsmåde bevirkede, at der kunne komme mere luft til høstakken og høet dermed bedre tørres. Der stod herefter et stort antal høstakke på marken, som skulle køres ind i laden. Vi kørte med hestevognen ud i marken og hentede det ene læs hjem efter det andet. Der var lagt et såkaldt skravl på vognen, dvs. brædder uden om vognens sider, så den blev bredere. Der kunne på den måde være et større læs på den, end der ellers ville have kunnet. Vi havde endnu ikke gummivogn, så vognen var en gammeldags stiv arbejdsvogn med trægerhjul forsynet med jernringe. Det foregik på den måde, at min mor stod oppe i vog-

¹⁹ Martens 1989, s. 46.

nen og tog imod de bunker af hø, som min far forkede op til hende. Så lagde hun læsset. Det skulle lægges, så man ikke risikerede, at der faldt noget af det, eller det væltede, når man kørte det hjem ad den ujævne markvej. Det blev et højt l s, og måske kunne min søster og jeg få lov at komme op og sidde i toppen af læsset, når vi kørte hjem. Læsset måtte ikke være højere, end det lige kunne gå igennem ladeporten. Hvis man sad oppe i læsset, skulle man passe på, at man ikke kom i klemme mellem læsset og portens overligger. Måske var det bedst at komme ned fra læsset, inden det kørte igennem ladeporten. Vognen blev herefter kørt ind på loen, hvor der blev gjort holdt. Der var h loft ("h r ne") over kostalden. Min far stod nu i læsset og forkede høet op på r nen, hvor min søster og jeg tog fra og bar dyngerne ind på r nen, hvor min mor lagde det. Det kom til sidst til at fylde helt op til taget. Der var ulideligt varmt oppe på r nen, men høet duftede dejligt, selv om det kunne kradse de bare arme. Der var i begyndelsen langt at slæbe høet, for det skulle helt hen til den anden ende af r nen. Men efterhånden som høet blev lagt og kom til at fylde mere og mere, blev der kortere vej at gå med det. Vi enten bar høet i armene eller tog det med en greb. Hvis det kneb med at have høet på r nen, måtte det sidste sættes i en stak bag ved laden. Men det var ikke nogen god l sning, for dels kunne stakken blive v d, når det regnede, dels kunne også alskens dyr bygge rede i høet.

I den ene af de tre t nder land i mosen blev der, når der ikke gik kvier på græs, høstet h . Grusvejen hjem fra mosen gik langs med en dyb kanal, og det kunne, i hvert fald for et barn, virke ganske faretruende, når vi slingrede afsted med et læs hø eller korn, hvor man selv sad på toppen af læsset. Jeg var noget urolig for, om vi kunne risikere at vælte i kanalen med læsset. Jeg g s, n r læsset skrumpede af sted og undertiden truede med at krænge over.

Høet blev i løbet af vinteren brugt som foder til heste, køer og kalve.

Kornhøsten

I august kom så kornhøsten. Tidspunktet kom i høj grad an på vejret. For selvfølgelig skulle kornet være modent, inden det blev mejet. For at illustrere forskellen mellem forholdene på de store gårde og vores lille boelssted eller husmandssted vil jeg starte med at gengive en skildring af forholdene på en stor gård.

Min studiekammerat og ven fra 1970'erne på uddannelsen i litteraturhistorie på Århus Universitet, Johannes Riis, har fortalt om høsten i barndomshjemmet på Mors i 1950'erne. Johannes (f. 1950) voksede op på en gård på knap 100 t nder land. Der var selvfølgelig karle og piger på gården, to karle, en forkarl og en andenkarl, en fodermester og en pige. Der var desuden fem børn og en bedstefar. Riis fortæller om høsten:

“I høsttiden var der flere i arbejde på gården: Dengang høstede man med selvbindere, hvis skær var betydelig kortere end en nutidig mejetærskers, så høsten var ikke noget, der lige var overstået på et par dage. Den kunne strække sig over flere uger, og den krævede ekstra assistance. Min far kendte nogle i sognet, der tog ud som daglejere, og som han vidste kunne bestille noget, og hvis det tegnede til godt høstvejr dagen efter, kørte han om aftenen ud og spurgte, om de kunne komme og hjælpe til. (...) De kom så om morgenen, når duggen var væk.”²⁰

Riis fortæller videre:

“På de høstdage blev der arbejdet både koncentreret og hårdt, og min mor og/eller pigen tog ud til folkene i marken både om formiddagen og eftermiddagen og rettede an med smørrebrød og kaffe og kærnemælk, måske en øl, så arbejdet ikke skulle blive afbrudt ved, at de skulle tilbage til gården for at holde kaffepause. Der blev også arbejdet sent, godt og vel indtil duggen faldt – det gjaldt om at få så mange læs tørre neg hjem som muligt, man kunne jo aldrig vide, om det ville regne dagen efter. Vi børn hjalp selvfølgelig også til i høsten, i begyndelsen ved at sidde på traktoren og ‘køre frem’ med den vogn, negene blev langet op på. Det var karlenes arbejde, og nogle af dem var rene kunstnere til at stable læs, hvor kunne de dog få mange neg til at hænge på, og hvis marken og markvejen ikke var alt for ujævne, kom læsset velbehødent hjem i laden, hvor negene blev forket af og lagt til rette, tit i ulidelig varme under pandepladerne. Høsttiden havde sin særlige stemning. Den kunne være forbundet med både glæde og ængstelse; glæde, når vejret artede sig, og kornet var tørt nok til ikke at skulle sendes til dyr tørring hos foderstofforhandleren; ængstelse, når det drillede; hvis det regnede, hvis maskineriet brød sammen; men uanset hvordan det var gået, blev der sluttet af med et høstgilde, hvor familie, karlene og pigerne og daglejerne med deres koner kom til middag. Der blev ikke sparet på noget, der blev spist og drukket godt, og der blev sunget fra Højskolesangbogen; mændene spillede kort, og kvinderne og børnene legede ‘Skibet er ladet med’ eller ‘Jeg var til te hos kejseren af Kina, og dér mødte jeg’, og så gjaldt det om at kunne huske så mange som overhovedet muligt af alle dem, deltagerne havde mødt, da de var til te hos kejseren af Kina.”²¹

Der kunne ved en sådan lejlighed, siger Riis, en gang imellem røbe sig nogle sociale forskelle, men alle var klar over, hvor de havde deres plads i den ekssi-

20 Riis 2016.

21 Riis 2016.

sterende orden og respekterede hinanden. Den livsform, som Riis beskriver, findes nu ikke mere. Den måde at leve på er afviklet, siger han.²²

På boelsstedet eller husmandsstedet på 15 tønder land havde vi ingen ansatte til at hjælpe i høsten. Arbejdet blev udført af min far og mor og så min søster og mig alene. Min mor deltog til forskel fra gårdmandskonen i arbejdet hele dagen, men sørgede i lighed med gårdmandskonen for forplejning i løbet af dagen. Vi havde heller ingen traktor, men tre heste, hvoraf den ene var lånt hos naboen, med hvem vi havde fælles selvbinder. Vi holdt høstfest, men under mere beskedne former og kun med deltagelse af familien, og uden alkohol og kortspil.

Klargøring af selvbinderen

Hos os var der en del forberedelser, inden de tre heste blev spændt for selvbinderen. Vi delte som sagt selvbinder med en af vores naboer, så først blev selvbinderen trukket ud af maskinhuset og gjort klar. Der skulle tre heste til for at trække den tunge selvbinder, så der skulle sættes en ekstra hammel på vognstjerten til den tredje hest. Selvbinderen stod i begyndelsen opmagasineret i laden om vinteren, men kom senere til at stå i maskinhuset, da det blev bygget. Først skulle den efterses og smøres med konsistensfedt i alle lejer, hjul og bindeværk, hvilket foregik med en sort tryksmører. Desuden skulle sejlene efterses og påsættes, så de kunne føre kornet fra selvbinderens bund frem til bindeværket. Her sad der nogle tænder, der med jævne mellemrum spyttede et neg ud til den side, der vendte væk fra kornmarken. I bunden af selvbinderen sad på forsiden en lang knivstang med mange trekantede knive, der skar strå-

22 Riis 2016. Denne konklusion er dog nok lidt for bombastisk. Der var på én og samme tid tale om både forandringer og kontinuiteter (Jf. Christensen 2006). Både Christiansen (1982) og Højrup (1983) har gjort det klart, at en livsform meget vel kan overleve ændrede og forringede eksistensvilkår. Der var både afgørende forandringer (hvor noget nyt kom til og noget gammelt langsomt forsvandt) og samtidig også stabilitet og videreførelse (hvor noget gammelt blev fastholdt). Vi kan med en pointe hos Slettan (1999) gå ud fra en "knippemodell", hvor nogle elementer i livsformen bliver skiftet ud, mens andre består gennem længere tid. Nogle elementer omformes, mens andre reproduceres. Transformation og reproduktion er tæt sammenvævede. Der var træk i den traditionelle landbolivsform, der forsvandt, men eftersom husmandsstederne og familiebrugene ikke forsvandt på én gang, blev livsformen – selv under forandrede betingelser – i vidt omfang opretholdt på disse steder. Jeg tror, man i dag i Kærsholm vil kunne finde mindst ét eksempel på en familie, som endnu har bevaret denne livsform. Samtidig er der givetvis træk af livsformen, som lever videre og blev søgt bevaret i familier, der driver et moderne, industrialiseret landbrug af en helt anden størrelse og med en helt anden teknologi. Afviklingen af livsformen er således en gradvis og langstrakt proces, som forløber over flere årtier. Mentaliteten er, som det understreges i den franske Annales-tradition, den del af kulturen, der forandres langsomt.

ene over og mejede kornet. Denne knivstang skulle også monteres, inden binderen var klar til brug. Men inden man kom hertil, skulle den slibes på slibestenen, der stod bag ved laden. Det var en stor rund sten anbragt i et jernstativ, hvorunder der stod en aflang kasse med sand i bunden. I denne kasse blev der hældt vand, så slibestenen hele tiden var våd, når den blev drejet rundt. Det var her min opgave at trække svinget, der drejede stenen rundt, mens min far holdt knivstangen, så alle knivene blev slebet skarpe. Jeg tror, der skulle slibes to knivstænger, så man havde en at skifte med, hvis den ene blev for sløv eller gik i stykker. Der skulle nu sættes bindegarn i maskinen, og der var en aflang rund holder til at sætte et par nøgler bindegarn i. Der kunne nok sidde to nøgler bindegarn i denne holder. Bindegarnet kunne vi sikkert købe i brugsen. Det havde en speciel lugt, som formentlig skyldtes, at det var imprægneret med noget, der satte det i stand til at holde i lang tid. Alt dette skulle være gjort klart, før vi kunne gå i gang med at meje.

Der skulle mejes fra

Men inden vi kunne gå i gang med selvbinderen, var der endnu en ting, der skulle gøres. Der skulle mejes fra på den mark, binderen skulle køre på. Min far slog med leen ("hjuljen") kornet i markens hjørner og langs grøftekanten, dér hvor binderen skulle vende, og nogle gange også i begge ender af marken og det yderste skår i markens udkant. Det var for at undgå, at der blev kørt i det uhøstede korn, og at noget af kornet derved kom til at gå til spilde. Dette kunne ske ved, at hestene trampede det ned, eller ved, at binderen kørte korn ned i jorden. Når der blev mejet fra, skulle skåret håndbindes. Det var min mors, min søsters og min opgave at samle stråene af det korn, min far havde mejet med leen, til neg og binde dem med hånden. Mor bandt det mejede korn op i neg, og min søster og jeg hjalp til med at sætte negene i skok (hobe). De skulle stå to og to op imod hinanden med aksene opad i en række på seks, dvs. i alt 12 neg sammen. Man siger, at negene blev sat i skokke á 12 neg eller traver á 60 neg.²³ Her skulle negene så stå og vejres et stykke tid, måske et par uger, før de kunne køres ind, alt afhængigt af vejret. De skulle gerne kunne modstå en regnbyge, så de var tørre, når de blev kørt ind. Negene blev bundet med et bånd af nogle af de længste halmstrå, der blev taget fra det mejede korn. Dette bånd blev som en halmvisk af strå lagt rundt om neget. To viske af strå blev sat sammen, så båndet kunne nå omkring neget. Herefter blev de to ender ført sammen, bukket om hinanden og med et vrid vendt ind mod neget, så presset fik båndet til at holde. Når negene var bundet, blev de sat i skok, og far kunne så køre den første runde med selvbinderen omkring den mark, der

23 Klausen 1979, s. 40; Mølgaard 1982, s. 37; Stræde 1999, s. 81.

skulle mejes. Måske var der nogle neg i hjørnerne af marken, der skulle ryddes af vejen, så der blev plads til at vende med binderen. Hestene skulle hverken gå i det umejede korn eller i de neg, der nu lå på marken.

Selvbinderen kommer i gang

Når kornet var modent, og når vejret var til det, gik vi i gang med at meje. Det kunne dog godt blive op på formiddagen, for duggen fra natten skulle først være væk. Den binder, vi havde købt sammen med naboen, var en AKTIV maskine, af vistnok svensk fabrikat. Andre kørte med en MacCormick-binder, der dog sikkert var lige så tung. Når alt var klar, kom vores nabo, Erhardt, med sin hest, der sammen med vores to jyske, Klavs og Musse, blev spændt for binderen, mens den endnu holdt derhjemme i indkørslen. Herefter kørte vi ad markvejen (en jordvej langs med grøften ind mod naboen til den anden side) ud til den mark, der skulle mejes. Øverst oppe sad min far på et jernsæde bagerst på binderen. Han kunne herfra styre hestene med tømme og samtidig betjene de forskellige håndtag, hvormed man styrede maskinen. Der var greb for højdereregulering og indstilling af vingerne, ligesom han måtte kontrollere, at garnet bandt rigtigt om hvert neg. Bagerst var der et trin, hvorfra man kunne stige op på binderen. En rund jernbue under sædet var nem at tage fat i, dersom man skulle trække binderen tilbage, f.eks. når den kørte fast. Hvis hestene skulle standse, blev der råbt "prrr". Og det blev der for eksempel, hvis maskinen kørte fast i noget korn, som var vådt, eller som lå ned.

Selvbinderen mejede ikke blot kornet, den kastede også neg, der var bundne med bindegarn, ud efter sig. Efter at kornet (stråene) var blevet skåret over (afmejet) af kniven, kom de afskårne strå ind at ligge i bunden af selvbinderen, hvorfra de ved hjælp af nogle store vinger af træ og af sejlene blev ført videre op til et binderbord. Herfra blev negene så ført hen mod en pressefinger og videre til et bindeapparat. Neg efter neg blev nu med jævne mellemrum smidt ud på marken til venstre for binderen. Man sparede herved arbejdet med at binde hvert neg med håndkraft, men negene skulle stadigvæk sættes sammen i skokke. Imens min far nu kørte rundt om marken og mejede med selvbinderen, skulle de neg, der lå på marken efter binderen, sættes sammen parvis i skokke. Det var en opgave for min mor, min søster og mig. Når negene var sat i skok, skulle de stå nogle dage og tørres, inden de kunne køres hjem i laden. Blev det regnvejr, skulle de stå i længere tid. Arbejdet med at sætte negene i skok kunne vare hele dagen, mens far kørte med selvbinderen. Min far og Erhardt hjalp hinanden, hvis der var noget, der drillede. Gik det uden problemer, kunne min far klare opgaven alene.

Når vejret var til det, blev vi ved med at meje, indtil duggen faldt. Så klokken kunne godt være halv ni eller nær ni, inden jeg med et godt tag i grimpen på

naboens hest på min cykel kørte hen til Erhardt for at aflevere den lånte hest. Det var en svær opgave til trods for, at det kun var en tur på 2-300 meter, for hesten ville gerne hurtigt hjem, og den havde et føl gående i en fold, Skoleengen, som vi skulle forbi for at komme ind på gårdspladsen ved Erhardts hus. Fællesskabet med Erhardt indebar, at vi lagde hest til, når Erhardt skulle meje. Var Erhardts korn modent først, blev der derfor mejet først hos ham. Det kunne være nogle meget travle dage, hvis Erhardts korn og vores var modent på samme tid. For hvor skulle der nu mejes først? Det var jo med at få mejet, mens både kornet og vejret var til det.

Der var mange ting, der kunne drille. Det kunne slå ind med regnvejr, både når der skulle mejes, og når kornet skulle have været kørt ind. Det vigtigste var at være i rette tid og ikke forpasse tiden. Men man skulle dog heller ikke gå for tidligt i gang. Der kunne være "lejesæd", korn, der havde lagt sig ned og derfor var svært at meje. Korn kunne sætte sig fast i selvbinderen, og så måtte der gøres stop for at få kornet ud af den. En sten kunne sætte sig fast i systemet, og der kunne gå kludder i bindemekanismen, så negene ikke blev bundet. Så kom der nogle ubundne neg, der måtte bindes med hånden. Hvis der kom regn, skete det, at man måtte lægge negene ned igen med bunden mod blæsten. "En rask vestenvind med sol, og de var tjenlige til at køres hjem", fortæller Richard Larsen.²⁴

Kornet køres ind

Efter en uge eller to var det korn, der var sat i skok, så tørt, at det kunne køres ind. Vi spændte hestene for stivvognen og kørte ud til marken, hvor min far forkede negene op til min mor i vognen. Det var så min mor, der tog imod negene og lagde læsset. Det var et temmelig hårdt arbejde, og det var en kunst at kunne lægge læsset, så vi kom godt hjem med det uden at tabe nogen af negene undervejs. Der var lagt nogle brædder uden om vognkassens sider, forende og bagende, et skravl, så vognen blev bredere.²⁵ Med denne brede ramme, der ligesom udgjorde et skelet omkring vognen, kunne vi få et større læs på den ellers smalle vogn. Det var før vi fik anskaffet en gummivogn, der havde en bredere bund. Når læsset så var kommet i højden, kørte min far det hjem til laden, hvor det lige kunne gå igennem den åbne ladeport. Var der en lang tur hjem fra marken, kunne min søster og jeg evt. få lov at komme op i læsset og få en køretur hjem. Vi skulle så bare sørge for at dukke hovedet, når vognen drejede ind i laden gennem den store ladeport i gavlen. Vi kunne lige netop undgå at støde hovedet mod gavlmuren over porten.

24 Larsen 1984, s. 69.

25 Jf. Riismøller 1977, s. 14.

Figur 14. Kornet køres ind.

Der var i hver ende af laden en stor ladeport, og de stod begge åbne, så vi kunne køre hele vejen gennem loen og ud af den anden ladeport, når vi havde læsset af. Når vi var kommet ind i laden, kørte far så langt frem på loen, som det passede med det gulv, negene skulle læsses af i. Der var fire gulve til kornet. Igen var det min far, der forkede negene af vognen, og min mor, der tog imod dem og lagde dem i gulvet. Vi børn kunne dog få lov til at hjælpe mor med at lægge gulvet. På den måde fyldtes korngulvet efterhånden op i højden, og til sidst måtte der også lægges kornneg over loen. Der blev her først lagt nogle store lange lægter (stolper) fra den ene hanebjælke til den anden over det tomme rum ned til loen. Der var nok en 30-40 cm. mellem hver stolpe, så man risikerede let at træde ned imellem dem, når man tog imod negene. Men stolperne skulle kunne bære alle de kornneg, der blev lagt oven på dem, helt op til spæ-

rene under taget.²⁶ Der var nok omkring tre meter ned til loen. Det gjaldt nu om at lægge negene hen over hinanden, og med toppen nedad, så det kunne bære, og man ikke trådte igennem i mellemrummene mellem lægterne. På den måde blev ikke blot de fire gulve i laden, men også rummene over loen fyldt op med kornneg. Der blev også lagt neg på halmrånen oven over det rum, vi havde til avner, når vi tærskede, og det rum, vi havde til opbevaring af kálroer om vinteren. Mens vi læssede af, kunne det undertiden knibe for hestene at stå stille, så de fik måske en gjævt (et bundt) halm eller hø at spise. Når vi kørte ud i marken igen med den tomme vogn, vrimlede det med ørentviste, mariehøns og biller i bunden af vognen. Om aftenen var hestene tørstige og fik lov at gå hen og drikke af et stort cementkar med vand i, som stod inde i gården ved brønden.

Høsten tog altså lang tid, ja strakte sig over flere uger, og der blev i den tid ikke tid til overs til at øve de tabeller, vi havde for i skolen. Når dagen sluttede, ved otte-ni-tiden om aftenen, var man simpelthen for træt til at tænke på lektier. Så måtte man tage imod de skældud, der eventuelt måtte falde, fordi man ikke svarede hurtigt nok, når man blev hørt i den store tabel.

Høstfest? Jo, en aften med god mad og sodavand. Og vi var kun os selv. Men der var ikke høstfest, før vi havde ophøstet. Det forudsatte, at vi også havde kørt rivelsen ind. Rivelsen var de glemte neg og løse kornstrå, som lå tilbage på marken, efter at vi havde kørt negene ind. Den blev revet sammen, men det var noget, der støvede. Den blev tit tærsket umiddelbart efter, at den var kørt hjem. Sådan var det også andre steder: “Først efter at det sidste læs rivelse var kommet i hus, holdt vi høstgilde og fik kyllingesteg og sødsuppe”, fortæller Richard Larsen.²⁷ Kun hvis der ikke var plads i laden, blev der sat en halmstak bag husene.

Efterårsarbejdet

Efter høsten stod stubmarkerne tilbage, og der skulle skrælpløjes og harves. Først i oktober skulle der køres møg (“mov”) og ajle ud på marken. Når vi kørte ajle, skulle vi først tage ajletønden ned fra dens plads i roerummet i laden, hvor den var hængt op i nogle jernlænker. Tønden blev derpå placeret på den stive arbejdsvogn, der blev kørt hen til den side af ajlebeholderen, hvor et dæksel kunne åbnes ned til ajlen. Selve beholderen, der lå nedgravet i jorden, var en

26 Disse stolper bliver af Fanøe (2020) kaldt “ladetræer”. Fanøe beskriver, hvordan man – ved først at fylde ét gulv op til bjælkehøjde og derpå begynde på et nyt – fik lagt negene ud over disse “ladetræer” og stukket dem helt op i toppen af laden. Det gjaldt om at udnytte hele ladens kapacitet, så alt kom i hus.

27 Larsen 1984, s. 69.

stor cementkasse, som kunne rumme al ajlen fra køerne. En lang pumpe af jern blev sat ned i ajlebeholderen, hvorefter pumpe og ajletønde blev forbundet med en lang bliktragt. Pumpen var noget rusten, husker jeg. Oven i ajletønden var der ved den ene ende en tud, hvor tragten blev sat til, så ajlen kunne løbe ned i tøndens. Nu blev ajlen pumpet op fra ajlebeholderen, når man startede elektromotoren, der stod inde på loen i laden. En rem førte fra motoren hen til pumpen, og jeg skulle så starte motoren ved at dreje på håndtaget nede i kassen med motoren. Håndtaget skulle drejes to gange, for at motoren kom på fuld kraft. Det tog ikke særlig lang tid, før ajletønden var fuld, og så skulle jeg skynde mig at dreje to gange på håndtaget for at slukke for strømmen. Det skulle ske, så hurtigt som muligt, så snart jeg så ajlen begynde at skumme ved tuden på tøndens. Nu var min far så klar til at køre ud i marken med ajletønden. Hestene var spændt for vognen, og måske blev der tabt lidt ajle bagud af tøndens undervejs, men der var for enden af ajletønden en anordning med et langt tværgående jernrør, som blev koblet til tøndens, og som spredte ajlen gennem nogle ventiler. Der skulle køres en del ture, inden vi fik tømt ajlebeholderen.

Der køres møg ud

Jeg husker, at jeg i efterårsferien 1962 som stor dreng har stået i møngen og læsset møg med en femflænet greb på den vogn, som min far bagefter kørte ud i marken med. Her læssede han med en møghakke møget af i nogle små stakke ("råger") i fire-fem meters afstand fra hinanden. Stivvognen havde den fordel, at den nemt kunne ændres, så den blev tilpasset det konkrete formål.²⁸ Når min far skulle hakke møget af, blev den ene sidefjæl på vognen som regel revet op for at gøre aflæsningen lettere. Efter at den første råge var læsset af, blev der med hestene kørt lidt frem, hvorefter den næste råge blev hakket af. Herfra skulle møget efterfølgende spredes på marken med en møggreb. Jeg tror, min mor ofte havde dette arbejde med at sprede møg. Det var et hårdt arbejde at stå og rykke med en greb i den ene klat møg efter den anden og så fordele den jævnt ud over marken. Men det var også hårdt at stå i møngen en hel dag. Her skulle man med greben stå og rive møget fra hinanden og læsse det ene læs efter det andet. Det kunne godt give vabler inden i hånden. Omkring 1962 havde vi vist skiftet den gamle stive vogn ud med en gummivogn, som havde en meget bredere bund. Når møget var spredt, blev det til sidst pløjet ned.

Om efteråret skulle der renses grøfter, og jeg var flere gange med min far ude at rense grøfter i marken og længere borte. Grøftkanternes græs, ukrudt og rør blev først slået med leen og derpå samlet sammen i bunker. Bagefter gik far nede i grøften og skovlede mudder fra grøftebunden og smed det op på grøf-

28 Andersen 2000, s. 80; Martens 1989, s. 40.

tekanten. Somme tider måtte vi også om efteråret have fat i en kvashugger for at få bugt med den store bunke ris og grene, der i årets løb havde hobet sig op i kvasbunken bag ved laden. Hvis vi fik lov at tænde et bål af ris, halm og pinde, kunne vi bage kartofler i bålet. En delikatesse.

Kartofler og roer tages op

I det, der dengang hed kartoffelferien og lå i oktober, blev der taget kartofler op. Det var et grimt arbejde, men i høj grad en opgave for koner og børn. Vi lå på knæ og kravlede fremad, mens vi med fingrene skrabe i jorden efter kartoflerne, som min far havde kørt op med en maskine eller hakket op med en greb. Her fik vi så fat på de enkelte kartofler, der blev smidt i en riskurv eller en spand, der stod foran os. Når kurven var fuld, skulle den bæres hen til en vogn, som man hældte kartoflerne over i. Måske kunne de direkte lægges i en kartoffelkule. Det var et beskidt arbejde, især hvis det var regnvejr. Det værste var, at man kunne få kartoffelskræl op under neglene, når man rodede i jorden efter kartoflerne.

I november var det tid at tage roer op. Vi havde både kålroer og sukkerroer. Først tog vi kålroerne op. Det foregik ved håndkraft. I begyndelsen af 50'erne brugte vi et roejern ("rapjern"), der først skar toppen af roen og dernæst blev brugt til at hive roen op af jorden med. Det foregik i én og samme bevægelse. For enden af roejernet var der et blad fortil på jernet til at skære med og bagtil to jernpigge til at rykke roen op med. Toppene blev kastet til den ene side og roerne trukket til den anden side. Der blev på den måde nogle lange rækker, man kunne køre imellem med en hestevogn. Her tog man så fra begge sider af vognen roerne med en greb og forkede dem op i vognen, hvorfra de blev kørt hjem i roekulen. Toppene blev kørt ind i folden til køerne. Kulen var placeret tæt på gården, så man ikke skulle køre så langt om vinteren, når man kørte roer ind til roerummet. Til den lange kule blev der gravet en fordybning i jorden, og den blev, når man havde hentet det sidste læs roer i marken, dækket med halm og oven over halmen et tykt lag jord. Senere hen blev kålroerne kørt op med en roeoptager, en roeslåde, som samtidig aftoppedede roerne.

Herefter kom turen til sukkerroerne. Når der blev taget sukkerroer op, gik, som jeg husker det, min mor med bøjet ryg med en roekniv i højre hånd, mens hun med venstre hånd tog om sukkerroens top og rykkede roen, der sad godt fast, op af jorden. Så huggede hun med højre hånd med kniven toppen af roen. Det var her en kunst ikke at hugge for meget af selve roen, så der blev hugget noget af roen af sammen med toppen. Det var utrolig strengt i denne foroverbøjede stilling at skulle bevæge sig fremad igennem roemarken. Hun gik først den ene vej på marken, idet hun tog to rækker roer ad gangen. Roerne blev hugget af til den ene side og toppene kastet til den modsatte side. Toppene blev

kastet til venstre og roerne hugget af til højre. Herefter vendte hun om og gik den modsatte vej med de to næste rækker roer. Ud af fire rækker roer kom der nu til at ligge én række toppe og én række roer tilbage. Når hun på samme måde tog yderligere fire rækker roer, lå der igen én række toppe og én række roer tilbage. Herefter lå der på marken to lange rækker roer og to lange rækker toppe. Mellem rækkerne var der lige plads til, at man kunne køre med en hestevogn. Der var så en række på hver sin side af vognen, og der blev fra hver sin side forket roer henholdsvis toppe op i vognen. Når roerne, hvor man holdt, var læsset på vognen, kørte man en vognlængde frem, hvorefter der igen på begge sider var flere roer at læsse. Til sidst, når læsset var fuldt, blev roerne kørt hjem og læsset af i kulen. Først når alle roerne var kørt i kule, blev kulen dækket med jord. Hver eftermiddag blev der i nogle dage kørt nye ladninger af friske sukkerroetoppe ind til køerne i folden. De var især glade for friske sukkerroetoppe frem for toppene fra kålroerne. Hovedparten af sukkerroetoppene blev dog kørt i vores ensilagebeholder, en rund cementsilo, der stod på marken bag laden tæt på markvejen. Siloens overkant var nok knap et par meter over jorden. Læs efter læs blev fyldt i siloen, og der kunne være meget, når der blev trampet godt og grundigt på toppene, hver gang vi kom med et nyt læs. Der blev løbende hældt noget syre eller konserveringsmiddel på toppene. Min fars DAG lommebog for 1954 oplyser, at den syre, der blev brugt, var AIV-syre fortyndet med vand. Den blev leveret i glasballoner á 60 liter. Når siloen var fyldt, blev ensilagen tildækket med jord, som dels tyngede ned på toppene, dels lukkede af for luften. Efter nogle måneders lagring blev toppene nærmest brune og tog form af en fast masse, der kunne skæres af med en særlig spade. I vinterens løb kørte vi hver dag ud til ensilagebeholderen med en lang trillebør, åbnede lemmen ind til ensilagen og skar en passende portion af, læssede det på trillebøren og kørte det ind i stalden. Hver dag blev der så serveret en portion ensilage i malkekøernes krybber.

Vinterarbejdet

Om vinteren skulle der løbende køres roer ind fra roekulen. Først skulle der tages jord af kulen, et passende stykke hen for enden af kulen. Det kunne somme tider på grund af frosten være nødvendigt at bruge en stålstang for at få den frosne jord brækket løs. Så blev der spændt for hestevognen og kørt hen til kulen, hvor min far og jeg læssede vognen fuld med en greb. Ofte var der en kat med, da der kunne være mus i kulen. Til slut blev enden af kulen igen dækket til med halm og jord. Derefter kørte vi hen til roerummet i kohuset for at læsse roerne af gennem et vindue i muren, som kunne tages ud. Vi havde roer to steder, dels i roe- og kartoffelrummet i den ene ende af laden, dels i en lille tom svinesti i den ene ende af kohuset. Her kunne de frosne roer ved hjælp af

Figur 15. Ensilagebeholderen nær laden.

varmen fra køerne og stalden tøs op. Der blev måske kørt roer ind en gang om ugen, ofte i bidende kulde, undertiden i snevejr, snestorm eller snefygning (“rendfog”).

Tærskning

Tærskning af det korn, som om sommeren var blevet lagt i gulvene i laden, var en gennemgående aktivitet i vintermånederne. Det var noget af det mest trælsse arbejde, vi kunne blive sat til. Det kunne tit være om eftermiddagen, når min søster og jeg kom fra skole omkring kl. to eller tre. Vi klædte om, for nu skulle vi ud i laden og hjælpe med at tage imod halmen og lægge det på plads

øverst på halmrånen i den ene ende af laden. Måske min mor hentede negene fra det gulv, der skulle tærskes fra, og kastede dem ned til min far, der stod på en trillebør ved brættet på ilæggebordet til tærskemaskinen. Hvis der var for langt, blev negene foreløbig bare kastet ned på loen og så senere forket op til far, hvis han da ikke selv gik ned og hentede dem. Far skar nu det bånd, negene var bundet med, over med en lommekniv og lagde derpå kornet, lidt ad gangen, ind i maskinen. Her blev halmen rystet fra kornet. Jeg tror, der var en halmryster og en halmprinter tilkoblet tærskværket og måske en avnblæser. Avnerne, der kom ud bagerst under tærskværket, skulle en gang imellem fjernes og bæres ind i et lille kartoffelrum, hvor de blev opbevaret, indtil de blev brugt som strøelse til grisene. Halmen gled via en sliske op på halmrånen, hvor min søster og jeg tog fra og lagde den på plads. Kornet løb fra en tragt ned i sække på siden af tærskværket. Der var to tragte, og der var hele tiden to sække, der var ved at blive fyldt op. Der måtte derfor jævnligt skiftes til en ny sæk, når en sæk var fuld af korn. Min far måtte således med jævne mellemrum gøre et lille stop ved ilæggebordet, hvor han sørgede for at få skiftet sække. Han bar så foreløbig den fulde sæk til side på loen. Sækkene bar han senere op på kornmagasinet oven over rummet med kværnen. Der stod i laden en sækkeløfter, som han skulle bruge, når han tog sækkene på nakken. Kornet blev senere malet i kværnen, hvorfra det kom ud i sække som grutning. Denne grutning, der især blev brugt som foder til grisene, kunne jeg godt lide at lugte til, når kværnen var i gang. Jeg lindede på sækken og lugtede til den varme grutning, der havde en let brændt lugt. Der stod en gul rensesmaskine ude under træerne bag laden, men den blev aldrig brugt. I det rum, hvor kværnen stod, kunne vi tilkoble vores elmotor, der stod som en stor kasse midt på loen. Denne motor trak via remme såvel tærskværk som kværn og ajlepumpe. Min søsters og mit job var, når vi tærskede, bl.a. at tage halm og avner fra. Det var et møgbeskidt arbejde, og vi blev helt sorte i næse og mund. Da vi var mindre, ville vi gerne nå ind og lytte til hørspil i radioen (Skatteøen, To års ferie, Børnene i Nyskoven) og Kære Onkel Oplæser med "Børnenes Brevkasse". Denne udsendelse kom kl. 16.20, men det var ikke altid, vi var færdige til den tid. En for min søster og mig glædelig dag var, når vi i foråret kunne sige: Optærsket! Så slap vi for dette ubehagelige og møgbeskidte arbejde. Når vi tærskede, havde vi som regel også en kat eller to med i gulvet, som vi tærskede fra, for der var ofte masser af mus i kornet. Især under de sidste neg skjulte der sig tit både mus og en muserede. Det var mad for Mons. Der var tit så mange mus, at vi måtte tage dem ud af munden på katten og lægge dem i en bøtte. Der var så her mad til senere fodring. Engang kom jeg ind i stuen efter tærskning, og jeg mærkede noget, der kildrede lidt nede på ryggen. Jeg fik så en hånd derom, og i hånden fik jeg en mus.

Vi slagter gris

Før jul blev der tit slagtet gris, en begivenhed jeg så vidt mulig flygtede længst mulig væk fra. Grisen blev slagtet i bryggerset af en slagter, der ankom med sit runde slagtekar, der blev vendt på hovedet. Grisen blev ført ud af stien og anbragt på karret, stukket med en kniv, skoldet og skrabet. Blodet blev opsamlet i et fad og anvendt til blodpølse. Grisen blev herefter hængt op på en stige og skåret op. Indvoldene blev taget ud og tarmene rensed. Til sidst blev dens forskellige dele lagt på bryggersbordet og parteret. Det gav travlhed for min mor og mad til os alle. Mor skar de forskellige dele af grisen ud, og hun lavede heraf nogle pakker af passende størrelse, som blev kørt op til andelsfrysehuset i Kærsholm og anbragt i vores boks.

Var slagtningen af julegrisen en voldsom ubehagelig og hjerteskræende oplevelse, så var der heldigvis andre, anderledes berigende oplevelser. Jeg vil her omtale to. Noget af det, som var mest betagende at være med til som dreng, var, når en so skulle fare, eller en ko skulle kælte. Når soen begyndte at skrabe halm sammen i et hjørne af stien, betød det, at den gjorde klar til at nedkomme med små grise. Sammen med min far sad jeg ofte en sen aften, eller nat, og vågede inde i stien hos soen, når der kom den ene lille gris efter den anden. Der var ofte en 10-12 stykker, men der kunne undertiden være flere. Hvis der var mange, kunne der opstå problemer med, om soen havde patter nok til, at der kunne blive en til alle. Når en gris blev født, skulle den først befries for fødselshinden, og navlestrengen skulle rykkes over. Herefter blev grisen gnedet med en halmvisk, så den kunne blive tør. Undertiden kunne det knibe lidt med at få liv i grisen, men når den var tørret, søgte den tit hen til soens hoved, men frem for alt skulle den hjælpes hen til patterne, så den kunne få mælk, når soen gav mælk ned. Soen kom med en særlig gryntelyd, der tilkendegav, at nu gav den mælk til grisene. Når der blev mange nyfødte grise i stien, tog min far grisene og lagde dem over i en trækasse med halm i. Vi skulle passe på, at soen ikke kom til at lægge sig på nogen af grisene, når den rejste sig og bag efter lagde sig ned. For at den ikke skulle lægge sig på grisene, blev den undertiden anbragt i et træstillads, en såkaldt "vågekone", som begrænsede dens bevægelsesfrihed. Og for at smågrisene ikke skulle bide i soens patter med deres skarpe hjørnetænder, blev disse klippet af med en speciel bidetang. Senere blev ornegrisene kastreret med et skarpt barberblad. En af vores naboer kom og hjalp min far med at "skære" grisene. Når grisene blev større, blev de lukket ind i en anden sti, hvorfra der var en lille lem, de kunne gå igennem ind til soen.

Når en ko skulle kælte, kunne den undertiden have svært ved at føde sin kalv. Vi måtte i en sådan situation ofte hjælpe koen med at få kalven ud. Når kalvens ben kom til syne, blev der bundet et stykke reb i en løkke omkring

kalvens ben. For enden af rebet var der en pind til at trække i. Så trak vi til af alle kræfter. Nogle gange var vi nødt til at stemme fødderne imod kanten af grebningen for bedre at kunne trække. Måske blev der endda tilkaldt en nabo, som beredvilligt hjalp til med at rykke i rebet. Kun en enkelt gang var det nødvendigt med et dyrlægebesøg for at få kalven vendt rigtigt. Når en kalv var født, blev den taget væk fra moren og anbragt i kalvebåsen. I stedet for at patte moren, fik kalven morens råmælk serveret i et vaskefad eller en blikspand. Man lærte nu kalven at drikke ved at lade den sutte på ens fingre. Dernæst blev fingrene stukket ned i vaskefadet, så kalven fik mælk med op, når den suttede. Med fingrene i kalvens mund undgik man også, at kalven forslugte sig i mælken.

Jul og nytår

Så kom julebagningen. Igen stor travlhed for min mor. Der blev her bagt al slags kage, og især småkager til juledagene. Og den gang var der noget, der hed Steffens aften (Sankt Stefans aften), 1. juledags aften, hvor man kunne risikere, at der blev flyttet rundt på ting og sager.²⁹ Det var en forsmag på nytårsaften, hvor det var meget værre: Børn og unge gik på vejene fra hus til hus og lavede løjer og ballade. Der blev flyttet havelåger og trillebøre, som ikke var taget ind. En lokumsspand blev engang hejst op i skolens flagstang. Dørene skulle låses, så der ikke var nogen, der rendte med kaffekanden. Der blev aflyret kinesere og kanonslag, og der blev banket og gnedet med fingre på vinduerne. Allerhelst ville børnene og de unge, der drev hen ad vejen, hvor de efter tur besøgte de forskellige huse, have nogen ud at løbe efter sig, fange dem og byde dem på konfekt og pebernødder. Min far læste højt fra Kaptajn Marryats "Nybyggerne i Canada" i forsøg på at holde min søster og mig inden døre. Men ellers var julen familiens fest. Juleaften blev selvfølgelig fejret på tilbørlig vis, med julegaver, god mad, juletræ, konfekt osv. I julen besøgte vi ofte min mors familie i Klokkerholm og på Den gamle Skole i Hjallerup. Nytårsdag var vi tit på besøg i Hadsund (Søndergårde), eftersom min faster Ellen netop havde fødselsdag den dag. Min mor var født på gården "Dybvadsminde" ved Klokkerholm og havde 11 søskende. Morbror Niels overtog gården efter mine bedsteforældre. Jeg husker fra min tidligste barndom et besøg på gården, hvor vi om aftenen i mørke gik den lange tur ad landevejen fra gården op til Landvadhøj, hvor vi stod i samlet flok og afventede rutebilen fra Frederikshavn til Ålborg. Især de røde, gule, grønne og blå neonlys, der lyste, da bilen nåede ind til Aalborg, gjorde et stort indtryk på mig. Jeg tror, at muligheden for lettere at kun-

29 Peter Riismøller har i en artikel i *Aalborg Amtstidende* den 1. 1. 1941 fortalt om tidligere tiders vidtdrevne løjer på både Staffens- og nytårsaften (Riismøller 1941).

Figur 16. Svend Aage Andersens forældre, Katrine og Tage Andersen, ved deres sølvbryllupsfest i Hou den 18. november 1970.

ne besøge familien, var en afgørende bevæggrund for, at min far købte bil – og ikke traktor – omkring 1954. I en bil var en tur til Hadsund for at besøge min faster og hendes mand heller ikke så uoverkommelig. Når vi fik besøg af min mors familie, ankom de undertiden i lillebil, hvor chaufføren ventede ude i bilen, til de skulle køre hjem. Han kom dog altid med ind at spise og drikke kaffe.

Fjerde eller femte juledag kom søndagsskolens juletræsfest i skolen. Der var et stort juletræ i skolestuen, og der blev sunget salmer og leget børnelege. Man gik i rundkreds og sang: “Tyv, ja, tyv, det skal du være, for du stjal min lille ven”, “Tornerose var et vakkert barn”, “Så går vi rundt om en enebærbusk” og “Jeg gik mig over sø og land”. Bagefter blev der uddelt boggaver til de børn, der havde været flittigst til at møde op i søndagsskolen. Som afslutning blev der uddelt godteposer. I Mou afholdt idrætsforeningen også en stor juletræs-fest, men den var min søster og jeg ikke med til. Julen varede længe dengang, lige til Hellig Trekonger. Og herefter kom julegilderne. Der blev indbudt naboer til kaffe om aftenen, og bagefter var det så naboernes tur til at invitere.

Figur 17. Engholm fotograferet i 2021. Svend Aage Andersens forældre flyttede fra gården i 1979. Da var besætningen sat ud, og jorden solgt fra. I dag er bygningerne moderniseret.

Det var i det hele taget en tid, hvor man hyggede sig. Min far brugte bl.a. tiden til at spille skak og til at sætte tråd og vokstavler i rammer til bierne. Tavlerne blev herefter placeret i magasiner, kasser, som blev sat ned i staderne.

Vintersysler

Vi var nu kommet ind i vinteren, og dermed en lidt stille tid for landbruget. Men besætningen skulle passes, og der skulle køres roer ind og tærskes. Nu var der dog tid nok til hyppige nabobesøg. For børnene gav de strenge vintre mulighed for at lave glidebaner og bygge snehuler i grøfterne, der tit var fulde af sne. På markerne kunne der ligge vand, som, når det frøs, kunne laves til glidebaner. Undertiden kunne der også ligge et så tyndt lag is, at det splintredes, for hvert skridt man tog. Først og fremmest var der om vinteren tid til at læse

bøger og ugeblade. Og det gjorde vi i stor stil. På stueloftet var der i gavlen et lille kammer. Herinde lå der i et hjørne en stor stak gamle ugeblade (Landet, Hus og Hjem, Hjemmet, Familie-Journalen, Billedbladet). Nogle af årgangene havde min bedstefar endda bundet ind. Tegneserierne i disse blade blev noget af min første læsning: Münchhausens eventyr, Robinson Crusoe, Gris Mathis, Jeppe, De gamle Guder, Med Vagn Vovehals på Viking, Bob og Frank i Afrika, Knold og Tot, Gyldenspjæt, Bamse og Dukkelse, Willy på Eventyr. Men snart kom foråret jo, og så blev der meget andet at se til.

Afrunding

Artiklen søger at indkredse en livsform, der i dag er næsten forsvundet. Den bygger hovedsagelig på mine erindringer om livet, som det formede sig i mit hjem i 1950'erne. Jeg har fra flere andre, der har læst min beretning, modtaget tilbagemeldinger om, at det liv, jeg skildrer, i høj grad ligner, hvad de selv har oplevet i deres opvækst. Det var en anden, i tempo meget mere rolig, tid end den hektiske og højeffektive tid, vi i dag lever i. Det betød, at mennesker dengang havde mere tid til hinanden. Det indebar også, at det samfund, vi levede i, var meget mere overskueligt, om end på flere måder også mere begrænsende. Dengang eksisterede det såkaldte "nære" samfund, hvor – måske lidt karikeret – alle, inden for det stærkt afgrænsede lokalområde, kendte alle. Bagsiden heraf var sladder, der nok kunne virke begrænsende. Man kan i den forbindelse bringe den tyske sociolog Ferdinand Tönnies (1855-1936) begreb om *Gemeinschaft* (fællesskab) som modsætning til *Gesellschaft* (samfund) i erindring. Den gensidige hjælpsomhed blandt naboer var et fremtrædende træk. Den cykliske rytme, der var i landbruget, giver associationer til en anden sociolog, franskmanden Henri Lefebvre (1901-1991), der retter sin kritik af hverdagslivet mod den voksende fremmedgørelse, som præger det. Lefebvre er optaget af menneskets skabende aktivitet, og landmandslivet rummede i 50'erne (og tidligere) mange skabende aktiviteter, som hele tiden kom til udtryk i samklang med naturen. Naturen havde (og har) sin egen rytme, og aktiviteterne i landbruget kunne kun komme til udtryk, når landmandsfamilien udfoldede dem i samspil med naturens rytmer. Dette gjaldt også den nære kontakt med dyrene, både husdyrene (frem for alt hestene) og dyrene i omgivelserne. Min far var eksempelvis hele sit liv utrolig optaget af livet i naturen og især fuglelivet, ikke blot brevduerne og bierne, men også fuglene ude i Vildmosen. Denne naturafhængighed gav mange af aktiviteterne en selvfølgelighed, man aldrig fandt grund til at stille spørgsmålstejn ved. Dyrene skulle fodres, når der var "fodretid". Og kornet skulle høstes, når det var modent. Selvfølgelig. Det var omstændigheder, man var bundet af. Derfor havde mine forældre heller aldrig ferie (bortset fra ét enestående tilfælde) og kom aldrig ud at rejse, mens de havde

ejendommen. At være landmand var at være "bundet". Alle familiens medlemmer var på den måde også bundet til hårdt slid, det gav sig selv. Det så man også klart som barn. Man var derfor heller aldrig i tvivl om, at man skulle hjælpe sine forældre, så godt man kunne. Det var vilkårene i et familiebrug. Livet i landbruget og det lille landsbysamfund skal derfor på ingen måde romantiseres. Det indebar for en husmand eller en boelsmand hårdt fysisk slid, meget lang arbejdstid, moderat fortjeneste, stor nøjsomhed og undertiden tab og store skuffelser, f.eks. med en dårlig høst eller dyr, der døde. Til gengæld kunne det også rumme store glæder, i naturen, i familielivet, og når man lykkedes med arbejdet. Men der blev heller ikke stillet de krav til tilværelsen, som der stilles i dag.

Summary

This paper, based on my memories, aims to give an account of life in a smallholder or small farmer family in the countryside in the 1950ies. I grew up in a family of four people: my father, my mother, my sister and me. Our small farm (about 8,25 hectare or 21 acres) was situated at a rather remote area in Northern East Jutland on the outskirts of a huge moor, Lille Vildmose, east of Aalborg. Since the 1870ies smallholders and small-scale farmers had cultivated this, so far inaccessible, moor, especially the marsh and water meadows on the fringes of the moor. Now and then these fens were flooded by a stream, so canals had to be dug and much draining done, until the soil became fertile. The account is focused on work, leaving out most, but not all, of private life. The farm consisted in four wings, the farmhouse, the cowhouse, the barn and a combined stable, henhouse and house for the peat we cut in the moor. In the cowhouse we had 6-7 cows, 3-4 calves, 2 sows and 25 pigs, which were fed with the crops we grew in the fields, mainly corn, hay, beet, sugar-beet and potatoes. The cows were partly milked by a milking machine and partly by hand. The milk was delivered to the nearby co-operative dairy. The pigs were fattened and delivered to the co-operative bacon factory. The farm was exactly big enough for us to earn a living, but the economy was entirely dependent on the contribution of all family members. All members of the family had to participate in the work in the fields and in the cowshed. My sister and I each had our daily duties and were indispensable in harvest, by the weeding of beet, beet-lifting and by threshing with the threshing machine during winter. My mother partook in work both outside the house, in the fields, the cowshed, the henhouse, the garden and inside the house by doing housework and looking after my sister and me. She kept poultry and sold the eggs to the co-op or the shopkeeper in the nearby village. She had a passbook, and the money for the eggs were then exchanged with goods used in the household. We did not at any time

employ farmhands or maids. We always had what we needed, but we had to be thrifty and there was no place for luxury. All the time our motive power in the fields was two big horses, used for all sorts of work, ploughing, harrowing and to pull the carriage and the machines. The 50ies was generally a period where agriculture was mechanized, but my father did not buy a tractor until the middle of the 1960ies. However, in the middle of the 50ies he bought a used car, probably to make it easier for us to visit our family, which lived in some distance from our home. The car, a black Plymouth, was temporarily parked in the barn, until we were able to build a new hen house combined with a garage and engine house for the self-binder. However, as I grew up, the times became better, and we were able to modernize the buildings, both the barn and the living rooms. In the middle of the 50ies we could change the straw roof on the cowshed and the barn with a fibercement roof. The kitchen was also modernized, and we had a bathroom with running water, bathtub and WC. The next section of the account is a description of the daily rhythm of life following the “normal” day from morning to night. Central for time schedule were the exact times for having breakfast, coffee break, lunch, coffee break and dinner. The food was well-known good Danish dishes like boiled potatoes, fried pork and brown sauce, and as after-course “rødgrød” (a kind of thickened red fruit juice) and similar. There were always two dishes for the main meal of the day, usually served at noon, before my father had a nap for half an hour, listening to the news on the radio, and with a newspaper over his head not to be disturbed by flies. At 13:15 p.m. he turned out again for work in the field or whatever had to be done. During the day the main activities were feeding the animals morning and evening and clearing out the muck from the stables. My mother carried out a large part of this work. When I grew older, I took over some of my mother’s work, especially by milking the cows. The last part of the account is following the activities during the year, starting with the activities in spring, bringing out dung to the fields before sowing, continuing to the harvest of hay and later on of barley, wheat and mixed crops in our fields. Following the cycle of the year I reach the harvest of potatoes in October and turnips (kohlrabi) in November, again hard work in the field. These crops were taken by a carriage to a clamp nearby the farm. The tops of the sugar-beet were brought home and stored in a silo for ensilage, used during winter for the cows. Also during winter the corn was threshed by a threshing machine. At the end of the year machines and tools were taken inside the barn, not to risk them being moved away on Sct. Stephan’s Night or New Year’s Eve, when children and young people drifted around from house to house having fun.

Kilder og litteratur

Interviews

Jeg har gennem en række telefonsamtaler med tidligere beboere fra 1950'ernes Kærsholm i 2020 og 2021 modtaget en lang række værdifulde informationer. Nogle af disse informanter er gamle nabobørn og skolekammerater, andre er mennesker, som jeg er kommet i kontakt med i kraft af henvisninger fra allerede eksisterende kontakter. Næsten alle er i dag pensionister. Min kronik i *Nordjyske Stiftstidende* i sommeren 2021 (Andersen 2021) resulterede i en del henvendelser, som har bragt yderligere information. En stor tak til Per Klavsen, Niels Oluf Langeland, Børge Nielsen, Konrad Nielsen, Grete Nielsen, Inger Kjærgaard, Anny Pedersen, Vagn Pedersen, Jytte Pedersen, Esther Simonson, Karin Knudsen, Svend Erik Holdensgaard, Bjarne Jensen, Hans Frederik Jensen, Grethe Ørtoft Nielsen, Louis Bonde og Jytte Andersen. En særlig tak til Bjarne Danielsen for kommentarer til det færdige manuskript.

Jeg er desuden Per Greve Madsen og Bodil Wulff Jensen fra Lokalhistorisk Forening for fhv. Sejlflod Kommune stor tak skyldig for hjælp og råd, uden hvilke mit arbejde ville have haft langt vanskeligere betingelser.

Litteratur

- Andersen, Arnold, 2000: *Husmandshjem på hovedgårdens mark*. Forlaget Nord-Press, Dronninglund.
- Andersen, Svend Aage, 1997: *Arbejderkultur i velfærdssamfundet*. SFAH: Skriftserie nr. 39, København.
- Andersen, Svend Aage, 2021: "Sandheden om livet på landet", *Nordjyske Stiftstidende* den 25. 7. 2021.
- Andersen, Svend Aage, 2021a: *Kærsholm – et lokalsamfund bliver til*. Manuskript under udarbejdelse.
- Arvesen, Knud, 2000: *Blade af en bondedrengs dagbog*. Lokalhistorisk forening for Sejlflod kommune, Storvorde.
- Bach, Ingeborg, Inger Marie Dyrberg og Mette Ringsted, 1984: "Husmandskoner: Familiebruget i 1950'erne". I: Margrete Berg et al. (red): *Kvindfolk, bd. 2 1900-1980: En danmarkshistorie fra 1600 til 1980*, Gyldendal, København, s. 41-56.
- Benthien, Claes, 2009: *Husmoderens køkken i 50'erne og 60'erne*, Forlaget Vandkunsten, København.
- Bjørn, Claus & Rasmussen, Peter Ravn, 2003: *Dansk Familielandbrug 1952-2002*, Dansk Familielandbrug, København.

- Christensen, Hanne, 2006: "Landboliv 1950-2000 – Kontinuitet eller brud? En historisk-etnologisk punktundersøgelse af fire midtsønderjyske gårde". I: *Landbohistorisk Tidsskrift* 2006: 1-2, s. 119-164.
- Christiansen, Palle Ove, 1982: *En livsform på tvangsauktion? En bog om landbrug og mennesker i dagens Danmark*, Gyldendal, København.
- DAG Lommebog 1954, 16. årgang, udg. af Dansk Andels Gødningsforretning.
- Dahl, Ove, 2007: *Tilbage til 60'erne: Alle de ting, du har glemt, du kan huske*, Gyldendal, København.
- Dahl, Søren, 1998: *28 år i Lille Vildmose*, Lokalhistorisk Forening for Sejlflod kommune, udgivelse nr. 22, Gudumholm.
- Einarsson, Dorte (red.), 2014: *Min barndom i 40'erne*, Lindhardt & Ringhof, København.
- Einarsson, Dorte (red.), 2015: *Min barndom i 50'erne*, Lindhardt & Ringhof, København.
- Einarsson, Dorte (red.), 2016: *Min barndom i 60'erne*, Lindhardt & Ringhof, København.
- Fanøe, Kristian, 2020: "Et helt liv med landbrug". Nedskrevet af Harald Greve Madsen efter interview med Kristian Fanøe. I: *Udgivelse nr. 44*, Lokalhistorisk Forening for tidligere Sejlflod Kommune. Gudumholm, s. 14-40.
- Frandsen, Johs. Nørregaard, 1991: "Da landbolivet blev en by i provinsen: Essay om landbrugets bevidsthedsformer under forvandling". I: *Folk og kultur* 1991, s. 33-59.
- Frandsen, Johs. Nørregaard, 2010: "Rod i provinsen: Nye fortællinger om opbrud i landbokulturen". I: Nils Gunder Hansen (red.): *Velfærdsfortællinger*, Gyldendal, København, s. 91-110.
- Frandsen, Johs. Nørregaard, 2015: "Landbokulturen fra storhed i 1950'erne til velfærdssamfund, kommunalreformer og perifer position". I: *Landbohistorisk tidsskrift* årgang 12, 2015, s. 52-86.
- Gormsen, Gudrun, 2017-18: "Når man bor herude, så...": Udviklingsmønstre i landdistrikter og reaktioner herpå". I: *Landbohistorisk Tidsskrift* 2017-18, s. 99-139.
- Hammerich, Paul, 1976: *Fred og nye farer: En Danmarkskrønike 1945-72*, bd. 1. Gyldendal, København.
- Hansen, Hans Schultz, 1994: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, Haderslev.
- Hansen, Kjeld, 2010: *Farvel til dansk landbrug*. Gads Forlag, København.
- Hansen, Svend Aage & Henriksen, Ingrid, 1984: *Dansk Socialhistorie 1940-1983: Velfærdsstaten, 2. udgave*. Gyldendalske Boghandel, København.
- Holm, Gretelise, 2012: *Jesus, pengene og livet*. Forlaget Teli Media, København.

- Hundslev, Aksel, 2018: *Under kastanjetræet: 1940'ernes farvel til bondesamfundet*. Byens Forlag, København.
- Højrup, Thomas, 1983: *Det glemte folk: Livsformer og centraldirigering*. Institut for europæisk folkelivsforskning, København.
- Jensen, Jørgen Kaarup & Engelstoft, Hanne, 2006: *Farvel til Den sidste bonde*. DR, København.
- Jensen, Karlo: "Udpluk af en husmandsknægts erindring". I: *Barn af Himmerland XXI*. Udg. af Lions Clubber i Himmerland, s. 157-175.
- Jensen, Knud Peder, 1999: *I begyndelsen var landet: En øjenvidneberetning*. Hovedland, København.
- Jensen, Søren, 2016: "At grave tørv". I: *Publikation nr. 40*, udg. af Lokalhistorisk Forening for Sejlflod Kommune. Storvorde, s. 4-21.
- Juhl, Helle, 2010: *Der var så dejligt ude på landet*. Gyldendal, København.
- Jørgensen, Andreas Illum, 1988: *Barndomsbilleder – en landarbejderdrengs erindringer*. Kulturbøger, Ringe.
- Jørgensen, Hans Otto, 2001, 2002, 2007: *Ida og Axel Trilogien*. Gyldendal, København.
- Klausen, Viggo, 1979: *Sådan var det på landet i tyverne*. Erindringsserien "Folk fortæller" nr. 1. Udg. af Foreningen Danmarks Folkeminder.
- Kristensen, Poul Erik, 1980: *Forskellige byer – forskellige skæbner: Småpluk fra Sejlflod kommune*. Lokalhistorisk Forening for Sejlflod Kommune, Sejlflod.
- Kristensen, Poul Erik, (red.) (1982). *Sejlflod kommunes historie 1841-1970, bd. 1-4*. Lokalhistorisk forening for Sejlflod kommune. Forlaget Juno, Mou.
- Kærgård, Niels & Dalgaard, Tommy, 2014: "Dansk landbrugs strukturudvikling siden 2. verdenskrig". I: *Landbohistorisk Tidsskrift*, årg. 11 nr. 1-2, s. 9-31.
- Larsen, Ebbe, 2005: *Dengang i Danmark 1945-1970*. Borgen, København.
- Larsen, Richard, 1984: *Var jeg end en tåbe: – Erindringsroman*. Himmerlands Tryk, Aalestrup.
- Lindgren, Malin, 1987: *Hip, hippie hurra. Dagligdag i Danmark 1945-1985*, bd. 5. Peter Asschenfeldt's Forlag, København.
- Ludvigsen, Jacob, 2005: *Danskernes egen historie: Hverdagsliv i det 20. århundrede*. Substanz ApS og Baltisk Bureau, København.
- Martens, Gustav, 1989: *Historien om et landsbysogn i Danmark: Lindeballe sogns historie*. Forlaget Ingus aps., Gadbjerg.
- Matsen, Bjørn, 2001: *Ude på landet: Landbrugssamfundet mellem idyl og industri*. Gyldendal, København.
- Mølbjerg, Hans, 1949: *Gården*. Det danske Forlag, København.
- Mølgaard, Jens, 1982: *Gennem fire snese*. Rounborgs grafiske hus, Holstebro.

- Nielsen, Svend, 1988: *De pløjede og de såede*. Særtryk af *Arv og Eje* 1988. Udg. af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.
- Nissen, Henrik, 2004: *Landet blev by: Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, 2. udgave. Gyldendal, København.
- Olesen, Bodil og Thorndahl, Jytte, 2004: *Da danske hjem blev elektriske 1900-2000*. Kvindemuseets forlag, Århus.
- Pedersen, Erik Helmer, 1988: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohøjskoleforlaget, København.
- Pedersen, N. C. (2004). *Om Mou sogn. N. C. Pedersens erindringer 2*. Lokalhistorisk forening for Sejlflod kommune, Sejlflod.
- Ravn, Anna-Birte og Bak, Maren, 1982: "En kvinde og hendes næste: Kønsarbejdsdeling og patriarkat i danske husmandsfamilier". I: *Årbog for arbejderbevægelsens historie*. Tema: landarbejdere. København. Udg. af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, s. 153-186.
- Riis, Johannes, 2016: "Mit barndomsland er afviklet". I: *Information* den 1. september 2016.
- Riismøller, Peter, (u. å.): "Vore Landsbyers Tilblivelse: Et Nutids-Eksempel fra Himmerland". Artikel i ukendt kilde, muligvis *Aalborg Amtstidende*.
- Riismøller, Peter, 1941: "Løjer og sære Skikke ved Nytaar". I: *Aalborg Amtstidende* den 1. 1. 1941.
- Riismøller, Peter, 1977: *Sultegrænsen*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.
- Slettan, Dagfinn, 1999: "Barndom og barnarbeid i det norske bondesamfunnet ca. 1860-1960". I: *Bol og by* årg. 15 nr. 1.
- Stræde, Johs., 1999: *Årets gang – Livets sang: Signalement af et bondeliv*. Poul Kristensens Forlag, Herning.
- Sørensen, Knud, 1988: *Danmark mellem land og by*. Samleren, København.
- Thorsen, Liv Emma, 1986: "Work and Gender: The Sexual Division of Labour and Farmers' Attitudes to Labour in Central Norway, 1920-1980". I: *Ethnologia Europaea: Journal of European Ethnology*, s. 137-148.
- Willert, Søren, 1977: *Der var så dejligt ude på landet*. GMT, Kongerslev.
- Zenius, Marianne, 1987: *Husmandskonerne fortæller*. G. E.C. Gads Forlag, København.
- Zenius, Marianne, 1989: "Landbruget". I: George Nellesmann et al. (red.). *Dagligliv i Danmark i vor tid, bd. 2: Arbejde og fritid*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København, s. 91-133.

Forfatterpræsentation

Svend Aage Andersen, født 31. 10. 1946 i Kærsholm, Mou Sogn. Realeksamen fra Mou Skole, 1964. Lærereksamen fra Nørre Nissum Seminarium, 1969. Magister i litteraturhistorie fra Århus Universitet, 1978. Lic. phil. med afhandlingen "Arbejderhverdag i Århus under industrialiseringen", 1984. Stipendiater ved Århus Universitet og Statens humanistiske Forskningsråd. Medredaktør af Årbog for arbejderbevægelsens historie, 1980-1997 og af Nord Nytt, 1980-1997. Forfatter til bøger og artikler inden for arbejderhistorie, dagliglivshistorie, lokalhistorie og søfartshistorie. Lektor i samfundsvidenskab på Den Sociale Højskole, senere VIA University College, 1997-2019. Seneste publikation: "Undersøgelsesdesign og viden i socialt arbejde" (2020). Pensionist, 2019. Email: andersensvendaage46@gmail.com.

Minkavlens historie i Danmark 1930-2021¹

Den danske pelssektor begyndte i 1930 og sluttede foreløbigt i 2021, hvor de sidste mink blev aflivet. Dermed er en epoke slut efter 90 år. Det har været en interessant erhvervsudvikling med høj vækst og stærk international konkurrenceevne, men også med turbulens – både markedsmæssigt, økonomisk og politisk. Minkavlerne – eller minkfarmerne om man vil – formåede at opbygge en stærk integreret og global værdikæde, og de var på flere områder foregangsmænd for resten af landbruget. Minkavlens historie indeholder interessante milepæle og særlige begivenheder, som har haft afgørende betydning for udviklingen. Der har imidlertid også været nogle længerevarende tendenser og forløb, som også har præget sektorens udvikling i perioden. Både nedslagspunkter, milepæle og de længerevarende tendenser bliver beskrevet og analyseret i denne artikel.

Minkerhvervets begyndelse

Den danske pelsdyravls historie startede i 1929, hvor en norsk veterinærstuderende sammen med to danske partnere startede opdræt af sølvræve i Danmark. Rævene kom fra Norge, og prisen på den tid var 4.000 kroner pr. par – mere end det dobbelte af en normal årsindtægt. Til sammenligning var den gennemsnitlige årsløn til “karle og fodermestre” omkring hhv. 2.000 og 2.250 kr. om året,² mens eksportprisen på levende svin lå på ca. 150 kr. pr. stk.³

Trods de store opstartsomkostninger var interessen for sølvræveavl stor. Det skyldtes, at landbruget var på vej ind i en økonomisk krise, der senere blev kendt som ‘landbrugskrisen i 1930’erne’. Det begyndte med aktiekursfald i 1929, faldende råvarepriser, stigende arbejdsløshed og voksende depression. Danmark importerede foderkorn og havde umiddelbart fordele ved de faldende råvarepriser, hvilket blandt andet medførte store investeringer i nye svinestalde. Men efterfølgende faldt også priserne på bacon og smør, og dermed opstod der en alvorlig indtjeningskrise.

1 Artiklen er baseret på dels egne, tidligere publicerede artikler (i særlig grad Hansen 2021 a, b og c) og bøger, dels på nye kilder og nye undersøgelser.

2 Danmarks Statistik, flere årgange a.

3 Det Statistiske Departement, 1958.

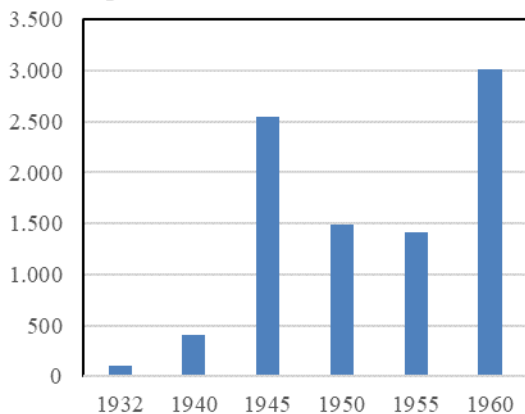

Figur 1. Pelsskind præsenteres, og kvaliteten vurderes. Kvalitet i form af farve, hårtæthed, skindstørrelse m.m. er løbende blevet udviklet, og minkskind findes nu i flere tusind varianter. Alle fotografier i artiklen er venligst stillet til rådighed af Dansk Pelsdyravlerforening.

Landbrugets priser og indtjening dykkede netop omkring 1929-30 og de efterfølgende år – samtidig med at pelsdyrproduktion i Danmark havde sin spæde begyndelse.⁴ Krisen betød, at der var et stort behov for at finde alternative indtægtskilder eller supplerende indtjeningsmuligheder. Pelsdyravl og plante-

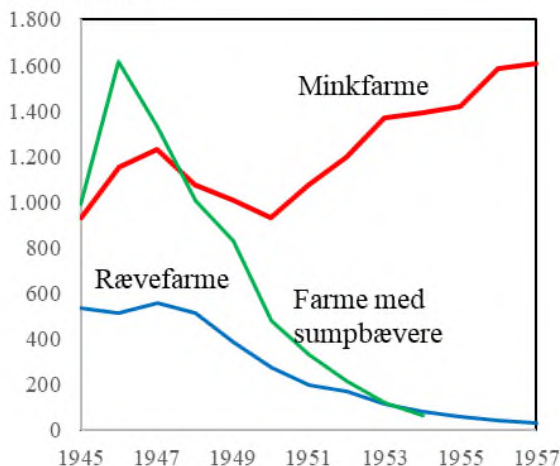
4 Hansen 2021a.

Antal pelsfarme ialt

Figur 2. Antal pelsdyrfarme i Danmark, 1932-1960. Egen fremstilling på grundlag af Dansk Pelsdyravlerforening 1980.

Antal farme

Figur 3. Antal farme med mink, ræve og sumpbævere i Danmark 1945-1957. Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik (flere årgange b).

avl passede fint sammen tidsmæssigt, og salgspriserne på sølvræveskind var høje i den periode. På et tidspunkt var et sølvræveskind lige så meget værd som to køer.⁵ De første pelsdyrfarme blev primært etableret omkring havneområdet

⁵ Jensen 2005.

derne, hvor avlerne havde nem tilgang til foderet.⁶ Allerede i 1932 var der over 200 farme, og i 1940 var det steget til ca. 400, jf. figur 2.

Det store antal pelsdyrfarme i midten af 1940'erne skyldes, at der da var mange farme med sumpbævere; det var dog relativ små farme med få dyr pr. farm. I begyndelsen var det ellers ræve, der dominerede pelsdyravlen. Det ændrede sig gradvist i løbet af 1940'erne, og fra begyndelsen af 1950'erne tog minken helt over og har siden stort set udkonkurreret rævene. Farme med sumpbævere forsvandt også ud af billedet efter Anden Verdenskrig, jf. figur 3.

Dansk Pelsdyravlerforening

I 1930 stiftede man Dansk Pelsdyravlerforening. Foreningens formålsparagraf var at arbejde for pelsdyravlens fremme i Danmark, samt varetage medlemmernes interesser, hvilket skulle opnås ved:

“at udbrede interessen for pelsdyravl,
at arrangere udstillinger og præmieringer af pelsdyr,
at yde medlemmerne råd og støtte til pelsdyravl
at gennemføre stambogsføring,
at udgive et medlemsblad.”⁷

Det første medlemsblad “Dansk Pelsdyravl” udkom kort tid efter og har siden været et vigtigt led i kommunikationen mellem foreningen og avlerne.

Det er unikt, at et landmandsejet andelsselskab allerede fra starten i 1930'erne formåede at opbygge én landsdækkende virksomhed. Hvis man ser på andre landmandsejede andelsselskaber inden for forsyning og forarbejdning, var der langt flere selvstændige selskaber. Antallet af andelsmejerier og -slagterier voksede helt frem til henholdsvis 1940'erne og 1960'erne, hvorefter de gennemgik en voldsom fusions- og konsolideringsproces. På samme måde har f.eks. grovvareselskaberne været gennem en omfattende konsolidering gennem det seneste halve århundrede. Denne – ofte besværlige og omkostningstunge – proces undgik minkbranchen. Samtidig kunne man udnytte de stordriftsfordele, der fandtes inden for logistik, forarbejdning, sortering og ikke mindst afsætning.

6 CFC 2002.

7 Dansk Pelsdyravlerforening 1980.

Figur 4. Pelsauktioner i Københavns Pelscentral frem til 1963.

Afsætning, pelsauktion, Saga og Kopenhagen Fur

Allerede i 1931 blev der oprettet en skindcentral for salg af medlemmernes produkter. Salget kom dog først rigtig i gang i 1939, hvor der blev etableret et samarbejde med en grosserer i København. På den første auktion, der fandt sted i 1939, var der udbudt 500 skind. Nogle år senere – i 1946 – kunne Dansk Pelsdyravlerforening overtage Københavns Pelscentral, og dermed begyndte foreningen selv at holde auktioner under navnet: *Danske Pels Auktioner*.

Dermed fik producenterne selv ansvaret for auktionsafsætningen. Senere besluttede man at fusionere Dansk Pelsdyravlerforening og Danske Pels Auktioner til én organisation med fælles ledelse. I 1964 indviede man et nyt auktionshus i Glostrup, og det er løbende blevet udvidet og moderniseret.

I 1954 indledtes et samarbejde mellem pelsdyravlerne i Danmark, Norge, Sverige og Finland om markedsførings-selskabet *Saga Furs of Scandinavia*. Fra hovedsædet i Danmark og med en række kontorer rundt om i verden skulle selskabet profilere skind fra de fire landes avlere, som blev afsat under det fælles varemærke *Saga*. Via selskabet skulle man styrke pelsprodukters position i den internationale modebranche. De fire lande ejede hver 25 % af selska-

Figur 5. Auktionshuset i Glostrup med tilhørende lager, administrationsbygning m.m. Auktionshuset er løbende blevet udvidet og dækker i dag et areal på over 100.000 m². Luftfoto af matrikel er taget af Kopenhagen Fur / Per Knudsen.

bet, og denne fordeling svarede i store træk også til deres pelsproduktion på etableringstidspunktet.

Som udgangspunkt var det en ideel konstruktion, hvor de fire landes pelsdyravlerforeninger gik sammen om at udvikle et fælles brand og en fælles markedsføring. Ligesom for mange individuelle og små råvareproducenter kan det være meget værdifuldt at samarbejde og at øge markedsstyrken over for de efterfølgende led i værdikæden. Samtidig var de fire landes pelssektorer relativt ensartede og styret af pelsavlere, hvilket gav en god mulighed for et samarbejde til fordel for alle parter.

I 2003 meddelte Dansk Pelsdyravlerforening imidlertid, at den ønskede at træde ud af selskabet med virkning fra 2005 – efter 49 års samarbejde. Den danske udtrædelse af Saga-samarbejdet skete efter en årrække med diskussioner med Saga Furs's ledelse. Der var flere årsager til bruddet. Den ene forklaring var, at de danske pelsdyravlere efterhånden stod for over halvdelen af de udbudte minkskind, mens deres indflydelse stadig var begrænset til 25 %. Mens de fire landes pelsproduktion var af samme størrelsesorden i starten af 1960'erne, ændrede det sig i de efterfølgende år, med Danmark som langt den

største eksportør. Derfor ønskede Dansk Pelsdyravlerforening bl.a. større indflydelse på, hvordan Saga-mærket skulle benyttes. Man fremsatte en række forslag til nye tiltag, som imidlertid ikke blev blevet bakket op af de øvrige landes ejere. Især de finske pelsdyravleres organisation, som også havde eget auktionshus, var i opposition til de danske kolleger. En anden forklaring var, at der var opstået en stigende konkurrence mellem landene. Formanden for Dansk Pelsdyravlerforening, Erik Ugilt Hansen, forklarede det ved, at *“aftalerne om Saga stammede fra den tid, da alle fire parter var næsten lige store, og der ikke var intern konkurrence. I dag er der behård konkurrence på alle områder. Det er kun en udfordring. Men når den enkelte aktør stækkes i sine muligheder for at markedsføre ny produktudvikling, bliver Saga en hæmsko til skade for at opnå den optimale pris for avlernes skind.”*⁸ En tredje forklaring var, at de danske pelsdyravlere i stigende grad brugte amerikanske mink i avlsarbejdet, hvilket gav en bedre skindkvalitet (korthåret skind, ‘velvet’), som markedet efterspurgte. For at kunne få en reel merpris for skindene, var det dog nødvendigt med en anden sortering af skindene, og dette afviste de finske pelsdyravlere, som stadig satsede på de traditionelle skindtyper (‘classic’). Derfor så Dansk Pelsdyravlerforening reelt ikke nogen anden løsning end at løsrive sig fra Saga-samarbejdet.⁹ Der var endvidere generelt forskellige opfattelser af, hvordan markedsføringen bedst kunne optimeres. Danskerne ville markedsføre de danske skind mere individuelt, mens finnerne ville holde fast i den skandinaviske samarbejdsaftale, nøjagtig som den var.¹⁰ Sagas aftalegrundlag lagde så store begrænsninger på de enkelte medlemmers markedsføringsindsats, at det set med danske øjne blev en hæmsko for de enkelte ejeres mulighed for at produktudvikle og dermed optimere salget.¹¹

Dansk Pelsdyravlerforening blev løst fra kontrakten med Saga i 2004. Norge og Finland fortsatte med at distribuere skind igennem auktionshuset i Finland, mens svenskerne ligesom danskerne forlod Saga. Norge vendte dog tilbage til det danske auktionshus i 2017, idet Norges Pelsdyrslag og Kopenhagen Fur blev enige om en samarbejdsaftale, hvorefter de norske skind fremadrettet skulle afsættes på auktionerne i Glostrup i stedet for i Helsinki hos Saga Furs.¹²

For Dansk Pelsdyravlerforening bestod opgaven nu i at udarbejde en strategi og plan for markedsføringen af de danske skind i fremtiden. Efter en stra-

8 Hansen 2003.

9 Vest 2021.

10 Politiken 2004.

11 Jacobsen 2004.

12 Danske Minkavlere 2017.

Figur 6. Auktionssalg hos Kopenhagen Fur. Der var typisk 5-6 årlige auktioner over 7-8 dage. Auktionerne tiltrak op til 7-800 købere fra hele verden – typisk fra Kina. På auktionerne i de gode perioder med høje priser og mange udbudte skind blev der omsat for op til 60.000 kr. pr. sekund.

tegiproces på bare tre måneder blev planerne offentliggjort. Det nye navn blev *Kopenhagen Fur*. Det blev således valgt for at signalere et tilhørsforhold til Danmark. Meningen med at stave det med *K* i stedet for *C* var at give navnet karakter af et brand frem for et geografisk bynavn og et konkret auktionshus. *Kopenhagen Fur* blev også navnet på selve pelsauktionshuset – det tidligere Danske Pels Auktioner.

Kopenhagen Fur skulle være et luksusbrand, og målet var at synliggøre den danske pelsdyrskvalitet over for pelsindkøbere, førende modehuse, detailed og forbrugere. Fra at være en 100 % business-to-business-virksomhed skulle virksomheden fremover også have et business-to-consumer-fokus. Ideen var, at *Kopenhagen Fur* skulle bygge bro mellem produktionen og modeindustrien. Man ville dermed bevæge sig fremad i værdikæden og på den måde skabe en stærkere vertikal integration, drevet af *Kopenhagen Fur* og dermed også af minkavlerne. Strategisk set var det en måde, hvorpå man kunne differentiere et

relativt ensartet produkt og skabe en merværdi gennem hele værdikæden frem til den endelige forbruger – primært til gavn for minkavlerne. På den måde ville man gøre København Fur til det første pelsauktionshus i verden, der udvidede sine markedsføringsaktiviteter til også at omfatte detailed og forbrugere.

Ti år efter bruddet med Saga udgjorde høj kvalitetsskindene 80 % af den danske produktion, og det gav en væsentlig merindtjening. Finland og Saga fulgte efter med øget fokus på høj kvalitetsskind, men med adskillige års forsinkelse.¹³

Modstand mod pelsdyravl

Pelsdyravl kan være kontroversielt, og der har gennem flere årtier løbende været kampagner og modstand mod sektoren. Kritikken mod pelsdyravl har især været rettet mod manglende dyrevelfærd, samt det problematiske i at holde rovdyr i bur udelukkende for at bruge skindet til dyr og eksklusivt pelsbeklædning. Dyreværnsorganisationer har markeret sig via medier, events og kampagner, men de har været relativt fredelige. Tv-udsendelser har i perioder sat ekstra fokus på dyrevelfærd og minkavl, men resultaterne har dog primært været ny lovgivning i form af ekstra dyrlægekontrol samt "berigelse af bure" (bure med særligt udstyr som aktiverer minkene).

I en megafon-undersøgelse umiddelbart efter beslutningen i november 2020 om nedlukning af dansk minkavl var spørgsmålet: "Skal minkavl forbydes – også når coronaen er under kontrol?" Hertil svarede 35 % af de adspurgte, at det skal være helt forbudt at avle mink, mens 48 % svarede, at minkavlen skal have lov til at fortsætte efter krisen.¹⁴ I en tilsvarende undersøgelse fra 2009, der kom i kølvandet på en kritisk tv-udsendelse om pelsdyravl, var 41 % for et forbud mod pelsdyravl, mens 36 % var imod.¹⁵

I betragtning af den store danske minkproduktion er det umiddelbart overraskende, at 'antipels-kampagner' og dyrevelfærds-organisationer har haft så lille synlighed og effekt i Danmark. I lande som England og Tyskland har der været større konfrontationer, og England og Wales var i 2000 de først lande til at forbyde pelsdyravl i Europa. Andre lande som Holland og Norge har med tiden også forbudt pelsdyravl, og det har ligeledes været på dagsordenen i store pelsdyrlande som Polen og Finland.

13 Vest 2021.

14 TV2 2020.

15 TV2 2009.

Der kan være flere forklaringer på, at der ikke har været samme modstand mod pelsdyravl i Danmark:

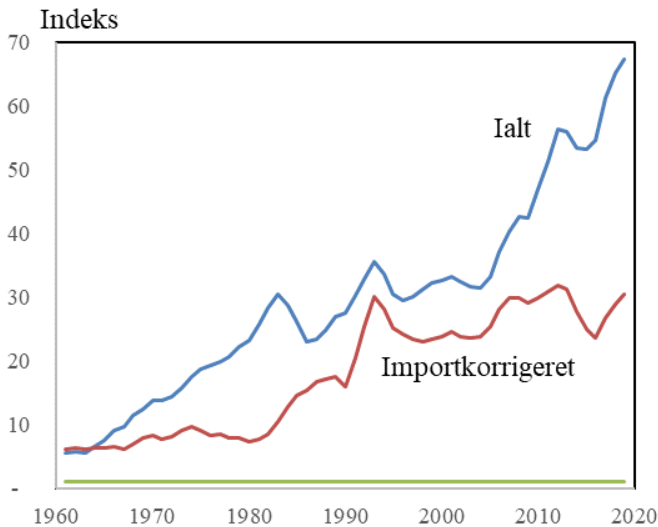
- Minkbranchen har været særdeles åben i forhold til omverdenen. Dansk Pelsdyravlerforening arrangerede således besøg på minkfarme for enhver, som ønskede det. Denne åbenhed blev forstærket efter tv-udsendelser ("Operation X") i 2009, og der var generelt god opbakning til åbenhedspolitikken blandt minkfarmerne. De efterfølgende megafon-undersøgelser blev brugt som tegn på, at åbenhedsstrategien havde været en succes.¹⁶
- Kritikken mod pelsdyravl betød også, at Dansk Pelsdyravlerforening tog initiativ til at etablere en fælles europæisk standard vedrørende dyrevelfærd i minkavl, *WelFur*. Danmark vurderes at være blandt pionererne på dette område, og det har sandsynligvis også begrænset modstanden mod pelsdyravl i Danmark.
- Både Dansk Pelsdyravlerforening og Kopenhagen Fur har været dygtige til at udføre lobbyisme over for politikere, meningsdannere og andre interessenter.
- Pelsbranchens samfundsøkonomiske betydning er relativt stor, og det har flittigt været brugt som argument i debatten om sektorens fremtid.
- Branchen har været i stand til i et vist omfang at flytte fokus fra minkavl til mode, modeopvisninger, innovation, pelsbeklædning etc. Fokus er dermed flyttet "downstream" væk fra råvarerne og helt tæt på de endelige forbrugere.

Det åbne spørgsmål er imidlertid, om en fortsat modstand i dele af offentligheden mod pelsdyravl spillede en rolle i forbindelse med den politiske beslutning om aflivning af alle danske mink. Nedlukningen af hele sektoren blev begrundet med hensynet til folkesundheden, men en større eller mindre modstand mod pelsdyravl kan også have haft en betydning.

International konkurrenceevne – udvikling og årsager

Den danske pelssektor fik i sin levetid udviklet en stærk international konkurrenceevne – synliggjort på de forskellige måder, hvorpå det kan kvantificeres og måles. Én anerkendt måde at gøre dette er ved at beregne det såkaldte 'eksportspecialiseringsindeks' (også kaldet Balassa-indeks). Eksportspecialisering udtrykker en produktgruppes andel af den samlede eksport i forhold til produktgruppens andel af verdens samlede eksport. Hvis eksportspecialiseringen for et produkt er 5, betyder det, at produktets betydning for landets eksport er 5 gange større end gennemsnittet for hele verden. Hvis eksportspecialiserin-

16 Jespersen 2021.

Figur 7. Eksportspecialisering/Balassa-indeks for dansk pelsdyravl i perioden 1961-2019; jo højere indeks, desto stærkere konkurrenceevne. Tallene er baseret på tre års løbende gennemsnit af data for alle typer pelsskind, dog primært minkskind. Den importkorrigerede graf tager højde for, at bl.a. Danmark havde en betydelig import af skind, som blev videresolgt på auktionerne. Kilde: Egne beregninger på grundlag af FAO (2021).

gen for et produkt er 1, betyder det, at produktets betydning for landets eksport svarer til gennemsnittet. Figur 7 viser udviklingen i eksportspecialiseringsindekset for dansk pelsdyravl over en længere periode frem til 2019, og her ses der en markant stigende udvikling gennem flere årtier.

Uanset beregningsmetode er der tale om en meget høj eksportspecialisering og dermed stærk international konkurrenceevne. Alt i alt var netop minkerhvervet et af de erhverv i Danmark, som havde den allerhøjeste internationale konkurrenceevne – også i årene op til nedlukningen. Der kan identificeres flere faktorer og styrker, som skabte denne stærke internationale konkurrenceevne. Faktorerne kan deles i to grupper: Nogle var naturgivne eller skabt på forhånd, mens andre blev skabt af minkerhvervet selv.

Faktorer, som var naturgivne eller skabt på forhånd, omfatter klima og adgang til foderforsyninger fra fiske- og kødindustrien. For at skabe den bedste pelskvalitet er det vigtigt, at temperaturen ikke er for høj, men heller ikke alt for lav. Adgang til friske og stabile foderforsyninger baseret på kød er også en

vigtig kvalitetsforudsætning. Danmarks relativt store fiske- og kødindustri kombineret med en god infrastruktur gav dermed et godt grundlag for pels erhvervet.

Branchens selvskabte styrker har været talrige. Den *vertikale integration* – sammenhængen i hele værdikæden fra forskning og udvikling og helt frem til slutbrugeren – har været stærk og gav store fordele. Minkavlerne var selv det styrende led i en andelsorganisering, som gik fra forskning, udvikling i avlsarbejde og fodring, til en etablering i Kina på det største marked i verden. Markedssignaler om ny mode, ændrede forbrugerønsker m.m. kunne hurtigt føres tilbage til de første led i kæden.

Strukturen har ligeledes været effektiv flere steder i værdikæden. Forskning og udvikling var samlet i få enheder og var koordineret. Foderforsyningen bestod af relativt få, men store foderfabrikker, hvoraf hovedparten var ejet af minkavlerne selv som andelsselskaber. Minkfarmene var relativt store, og dermed kunne stordriftsfordele udnyttes. Ét stort fælles auktionshus, det største i verden, med en strategisk og målrettet ledelse gav også meget store markeds-mæssige, økonomiske og driftsmæssige fordele, som blev udnyttet. Det betød også, at København Fur blev attraktiv for udenlandske pelsfarmere, som på konkurrencedygtige og transparente vilkår kunne få afsat deres skind på auktionerne på lige fod med danske pelsavlere.¹⁷

Samarbejde mellem pelsdyravlerne i form af udveksling af avlsdyr, erfaringsgrupper, fælles pelsrier, vidensdeling og benchmark bidrog også til sektorens konkurrenceevne. Pelsavlerne betragtede ofte hinanden som kolleger og ikke som konkurrenter, hvilket er relativt unikt set i et lidt bredere internationalt perspektiv. Samarbejde og fælles initiativer var også en fordel ved pels erhvervets begyndelse, hvor et fælles problem skulle løses: Landbruget var i krise, så nye forretningsområder skulle udvikles. Når minkfarmerne selv var drivkraften, selv kunne se fordelene, og selv kunne finde løsninger i fællesskab via samarbejde og andelsorganisering, blev resultaterne oftest også bedre.

Der blev endvidere udviklet en '*pelsklynge*', som er et samarbejde både vertikalt og horisontalt, hvor der er formelle relationer og sammenhænge mellem virksomheder, leverandører, offentlige institutioner og forskningsverdenen. Den danske pelsklynge blev i 2001 af Erhvervsfremmestyrelsen udpeget til at være én ud af elleve succesfulde nationale danske klynger, hvilket bl.a. blev begrundet i pelssektorens stærke internationale konkurrenceevne.¹⁸

Den mere formelle *organisationsopbygning* med fælles finansiering af forskning og udvikling, fælles markedsføring og fælles solidarisk finansiering af

17 Luzina 2021.

18 Erhvervsfremmestyrelsen 2001.

sygdomsbekæmpelse (plasmacytose), demokratisk valg til de ledende organer m.m. styrkede også hele sektorens konkurrenceevne. Organisationsopbygningen og den demokratiske ledelse skabte medejerskab hos pelsfarmerne, og den transparente opbygning og ledelse skabte en konkurrencefordel, som ikke kunne kopieres i andre lande med mindre intern tillid og mere korrupsion.¹⁹

Skabelsen af et fælles dansk brand, *Kopenhagen Fur* – på bekostning af det fællesnordiske samarbejde i form af *Saga Fur* – var, set udefra, en satsning, som gik lidt imod den gængse udvikling. I andre landbrugssektorer blev det nordiske samarbejde styrket via fusioner og opkøb og strategiske alliancer inden for de nordiske lande.²⁰ Arla blev skabt som en dansk-svensk fusion, DLG opbyggede stærke strategiske alliancer med Svenska Lantmännen, og Danisco Sugar foretog store opkøb i Sverige og Finland. I betragtning af dels de ovenfor omtalte, indbyggede samarbejdsproblemer i *Saga*-samarbejdet, dels den efterfølgende udvikling kan det dog konstateres, at *Kopenhagen Fur* blev en succesfuld beslutning.

Fokus på *innovation og kvalitet* via avlsarbejde, forskning, foderforsyning m.m. viste sig også at være et succesfuldt valg. Danske pelsskind opnåede en signifikant og markant merpris i forhold til tilsvarende udenlandske pelsskind. Prisforskellen lå over en længere årrække på ca. 20 %, og forklaringen var dels en højere kvalitet, dels større skind. Merprisen gav i årene 2013-2020 minkavlerne en samlet ekstra bruttofortjeneste på godt 13 mia. kr.²¹

Endelig var det også af betydning, at minkavl og produktion af højkvalitets pelsskind er krævende og forudsætter *kompetencer* i hele værdikæden. Hvis foderforsyningen, avlsarbejdet eller sygdomsbekæmpelsen ikke er optimal, vil det hurtigt skade både produktiviteten og kvaliteten. Der findes lavkvalitets- og lavomkostningsminkavl flere steder i verden, men tiden har vist, at disse produktionsområder klarer sig dårligt i den internationale konkurrence.

Menneskene i pelsavl

De oprindelige initiativtagere og de første pionerer inden for pelsdyravl i Danmark havde i et vist omfang et andet udgangspunkt end i det traditionelle landbrug. Mange havde en baggrund som fiskere eller håndværkere, og for dem var pelsdyravl i begyndelsen et supplement til deres hovederhverv.

19 Luzina 2021.

20 Hansen et al. 2004.

21 Hansen 2021b.

Figur 8. Mink er et rovdyr, så handsker kan være nødvendige, når dyrene skal håndteres. I avlsarbejdet er der også lagt vægt på at udvælge dyr med en roligere adfærd.

Senere kom der en tættere kobling med landbruget, og pelsdyravl blev en del af landbrugets produktionsgrene. Pelsdyravl kunne være én driftsgren i et alsidigt landbrug, men efterhånden kom der også højt specialiserede pelsdyrfarme, hvor pelsdyr var den dominerende aktivitet på landbruget.

Igennem de seneste årtier blev udviklingen yderligere forstærket.²² På grund af de dårlige markedsforhold og lave priser i 1980'erne blev mange hobby- og deltidspelsdyrfarmere presset ud af erhvervet. Minkfarmere uden tilstrækkeligt fokus på minkavl kunne ikke klare sig i konkurrencen. I 1990'erne blev miljølovgivningen skærpet, og betydelige investeringer i blandt andet gyllehåndtering skulle foretages. Det betød, at yderligere mange deltidsfarmere stoppede, mens de professionelle og specialiserede minkfarmere fortsatte og ekspanderede. I den seneste periode er minkfarmene fortsat vokset, således at fremmed medhjælp har fået langt større betydning. Minkfarmernes rolle blev derfor ændret til også at være arbejdsleder og have personaleansvar for et betydeligt antal – ofte udenlandske – medarbejdere.

Minkfarmerne gik derfor i vid udstrækning fra at være hobbyprægede små deltidsbrug til at være højt specialiserede professionelle virksomheder. Udvik-

²² Møller 2021.

lingen blev blandt andet drevet af miljø- og dyrevelfærdslovgivningen, som har nødvendiggjort både investeringer og specifikke kompetencer. Set fra en forskningsside har udviklingen i retning af specialiserede og professionelle minkfarme gjort det nemmere at overvåge og implementere dyrevelfærdsinitiativer.²³

Medvirkende hertil har også været en udlicitering af opgaver, som har gjort det muligt for avlerne at koncentrere sig om pasning af dyrene. Udliciteringen drejer sig primært om pelsning, hvor det tidligere var almindeligt at avlerne havde deres eget pelseri. I takt med udviklingen af mere og mere avancerede maskiner til flåning, skrabning og tørring af skind krævedes der specialiseret arbejdskraft og store investeringer. Dertil krævedes et større volumen, og store farme begyndte at pelse for flere avlere, eller avlere slog sig sammen om store pelsrier, der udelukkende specialiserede sig i pelsningsarbejdet og forlængede sæsonen ved nedfrysning af rå skind. Et andet og mindre bidrag til udlicitering af opgaver har været firmaer, der har specialiseret sig i vaccination af mink og rengøring af minkhaller.²⁴

Minkfarmerne havde været vant til at operere i turbulente markeder med meget svingende priser og uden nogen form for markedsstøtte eller markedsordninger. Det gjorde, at mange minkfarmere havde opnået en stor erfaring med virksomhedsledelse og risikolelse. Dermed har de ofte opnået en god ballast, når de skal søge at udvikle nye forretningsområder – hvilket vil være den eneste reelle løsning for langt hovedparten af de tidligere minkavlere.²⁵

Mange minkavlere har som nævnt haft en lidt anden baggrund end den traditionelle landbrugsbaggrund, hvilket også kunne fornemmes som rådgiver for minkavlerne.²⁶ De havde en lidt anden tilgang til erhvervet, da de ofte kom med en mere kommerciel, men mindre biologisk ballast. Der har dog været en tendens til, at flere minkavlere uden den traditionelle landbrugsbaggrund havde suppleret med en landbrugsuddannelse. Også rent organisatorisk blev pelsdyravlerhvervet koblet tættere til landbrugserhvervet. Dansk Pelsdyravlerforening blev i 1979 medlem af Danske Andelsselskaber og dermed også Landbrugsraadet.²⁷ Dansk Pelsdyravlerforening og København Fur blev også medlemmer af Landbrug & Fødevarer, som blev oprettet i 2009 i en fusion mellem blandt andet Landbrugsraadet, Dansk Landbrug og Danske Slagterier.

Også uddannelsen i dansk pelsdyravl blev koblet til landbrugssektoren, idet der f.eks. blev oprettet uddannelser i minkdrift på landbrugsskolerne. På Den

23 Møller 2021.

24 Møller 2021.

25 Høj 2021.

26 Høj 2021.

27 Bjørn 1999.

Figur 9. Pelsning af mink har altid været arbejdsintensivt. Efterhånden blev der udviklet speciel teknologi, som gjorde pelsningen mere effektiv.

Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole (KVL) var der ingen professorater i pelsdyr, og undervisningen i genetik/avl for pelsdyr var yderst begrænset. Det var et lille fag, som kun blev udbudt hvert andet år. Interessen for området steg, og i 1983 blev der oprettet et lektorat i pelsdyrproduktion.²⁸

Pelsdyrfarmerne har på nogle måder været foregangsmænd i forhold til resten af erhvervet – og har sandsynligvis også været i stand til at vise veje frem:

- Pelserhvervet bevægede sig meget frem i værdikæden – downstream – for at overvåge, integrere og få andel i den værdiskabelse, som blev skabt tættere på forbrugerleddet.
- Sektoren bevægede sig også bagud i værdikæden – upstream – og etablerede fælles foderfabrikker og andre forsyningsvirksomheder. Også store dele af forsknings- og rådgivningsindsatsen blev finansieret og styret af erhver-

²⁸ Tinggaard 2017.

vet selv, men ofte i et fornuftigt samarbejde med de offentlige myndigheder.²⁹

- Sektoren havde lige fra starten én fælles andelsvirksomhed – København Fur – som stod for al auktionshandel i Danmark. Dermed blev der udnyttet stordriftsfordele og markedsstyrke.
- Pelservhvervet formåede i et vist omfang at flytte fokus og image fra råvaren til det færdige forbrugerprodukt.
- Værdien af kvalitet og innovation blev synliggjort i form af en merpris til pelsavlerne.
- Pelservhvervet har fungeret uden landbrugsstøtte, markedsordninger, eksportsubsidier m.m. – modsat alle andre landbrugssektorer, som nu har været gennem en langvarig støttereduktion.

Pelsektoren har dermed sat sine spor i landbruget og har været med til at præge udviklingen. Pelsbranchens liberale markedsvilkår uden nogen form for EU-støtte, med ustabile markeder og ét andelsselskab, men uden leveringspligt har også præget tilgangen til at løse problemer. Hvor det øvrige landbrug ofte har rettet fokus på EU, folketinget og regeringen, når der har været alvorlige økonomiske kriser, har pelsbranchen i højere grad selv taget ansvar for at finde løsninger. En udmelding fra formanden for Dansk Pelsavlerforening og for København Fur i 2016, hvor der var en alvorlig og fortsat krise i minkervhvervet, illustrerer dette:

Prisniveauet på minkskind vil i år sandsynligvis være urentabelt for langt de fleste producenter både i Danmark og især i udlandet. 2016 bliver et hårdt år for os som minkavlere. Nogle vil med stor sandsynlighed falde fra, andre må spænde livremmen ind, men med en forventet produktionsnedgang og den gode efterspørgsel på pels i forretningerne, så er forudsætningerne for bedre tider til stede. Hvornår billedet vender, er dog umuligt at sige noget om.³⁰

Den liberale og markedsbaserede tilgang skinnede også igennem på det organisatoriske niveau, hvor man prøvede at gå foran med hensyn til effektivisering og forenkling. På Dansk Pelsavlerforenings generalforsamling i 2017 fremlagde formanden, Tage Pedersen, en plan for, hvorledes landbrugets organisationsstruktur kunne effektiviseres og strømlines.³¹ I planen skulle der være fem sektororganisationer, hvoraf mink skulle være den ene. Samtidig

29 Vest 2021.

30 Pedersen 2016.

31 Pedersen 2017.

Figur 10. Håndflåning af mink på Højbygård, ca. 1945. Man pelsede ca. 25 mink pr. dag, til 1 kr. stykket; til sammenligning lå en almindelig ugeløn på ca. 50 kr.

skulle de store landmandsejede andelsselskaber, herunder København Fur, inddrages i den fælles sektorstruktur. Det viser en klar vision for et fremtidigt samarbejde, hvor pelssektoren skulle være en helt integreret del af landbruget.

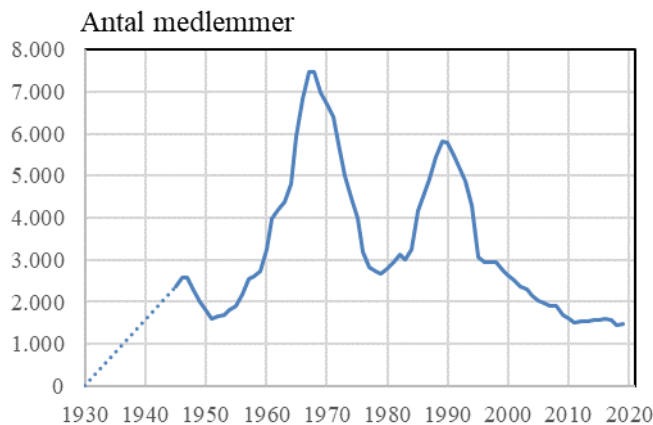
Markedsforholdene samt samarbejdet i andelsselskabet medførte også, at pelsavlerne i høj grad både samarbejdede og konkurrerede på kvalitet.³² Modsat andre landbrugsvarer var det relativt nemt at differentiere råvarerne i forhold til kvalitet. Samtidig kunne medlemmerne opnå klare fælles fordele i andelsselskabet ved at have et fælles brand med en høj kvalitet. Der var ikke indbyggede stordriftsfordele i andelsmodellen, men der var derimod kvalitetsfordele i form af en merpris.

32 Vest 2021.

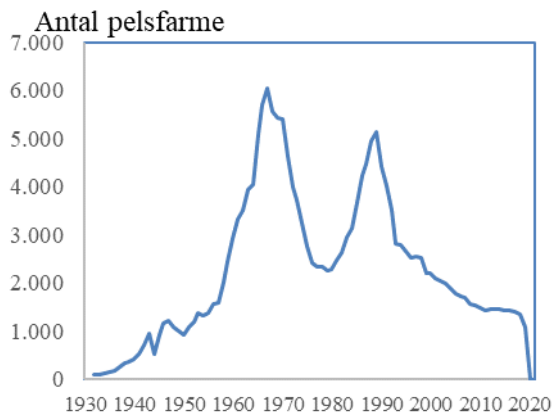
Tendenser i udviklingen 1930-2021

Som vist i det foregående har der været særlige milepæle og særlige begivenheder i den danske pelssektor, som har haft afgørende betydning for udviklingen. Der har imidlertid også været nogle længerevarende tendenser og forløb, som også har præget sektorens udvikling i perioden.

Pelsdyravlerne og deres organisering i Dansk Pelsdyravlerforening var i høj grad med til at præge udviklingen. Foreningen blev som nævnt tidligere stiftet i 1930, og medlemstallet og dermed også opbakningen til foreningen steg i de efterfølgende år, jf. figur 11. Figuren viser dels et meget svingende medlemstal, dels en nedadgående tendens. Det faldende medlemstal skal dog i første omgang ses som resultat af en strukturudvikling i retning af færre, men større bedrifter – en udvikling, som ligner udviklingen i andre landbrugssektorer.

Figur 11. Antal medlemmer af Dansk Pelsdyravlerforening, 1930-2019; der haves ingen data for årene før 1945. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af *Kopenhagen Fur* (2021b).

Figur 12. Antal bedrifter med pelsdyr i Danmark 1932-2019. Pelsdyrfarme omfatter foruden minkfarme også farme med chinchilla og ræve (samt tidligere også farme med sumpbævere, ildere m.m.). Kilde: Egen fremstilling på grundlag af *Danmarks Statistik* (flere årgange b).

Figur 13. Minkfarme med bure i åbne huse. Gyllen fra minkene ledes bort i lukkede systemer til gylletanke.

Organisationsprocenten er høj, og Dansk Pelsdyravlerforening repræsenterede næsten alle erhvervsmæssige pelsdyrproducenter og dermed også næsten hele den danske pelsdyrproduktion. Antal medlemmer af Dansk Pelsdyravlerforening vil derfor være et spejlbillede af antallet af pelsfarme, jf. figur 12.

Efter pelsdyravlens start i 1930 steg antallet af pelsdyrfarme år for år. Især efter krigen og frem til midten af 1960'erne steg antallet af pelsdyrfarme markant. I det følgende årti faldt antallet af pelsdyrfarme igen – således som også det samlede antal landbrugsejendomme faldt, men også som konsekvens af de meget svingende indtjeningsforhold i pelsdyrproduktionen. I 1980'erne steg antallet af pelsdyrfarme igen, mens alle andre typer landbrug blev færre og færre. Efter 1990 er antallet igen faldet.

I pelssektorens tidlige stadier var produktionen relativt spredt: Der var flere typer pelsdyr, og der var relativt få heltidspelsdyrfarme. Efterfølgende blev pelsdyrproduktionen mere specialiseret: Mink blev næsten det eneste produktionsdyr i pelsdyravl sammen med en meget lille bestand af chinchilla, og

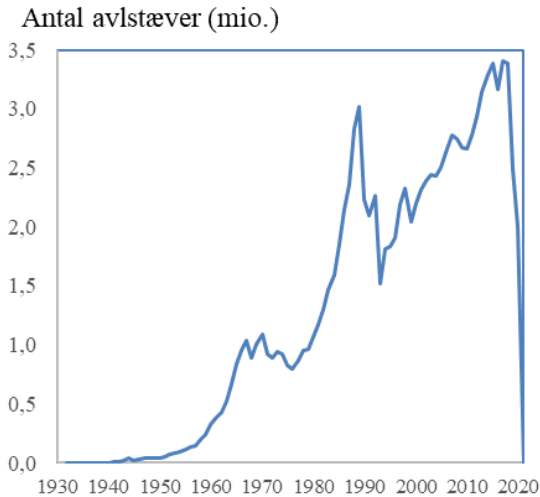
Figur 14. Dansk pelsdyravl i det tidlige stadium. Fritliggende bure på åbne marker.

specialiserede heltidspelsdyrfarme blev dominerende og stod for langt hovedparten af pelsdyrproduktionen.

Det er bemærkelsesværdigt, at mens antallet af farme med pelsdyr har været meget svingende over en længere periode, er antallet af avlsdyr langt mere stabilt: Selv om der har været perioder, hvor antallet af bedrifter med pelsdyr er halveret i løbet af et årti, er antallet af avlstæver – og dermed det fremtidige produktionsgrundlag – reduceret mindre og kun relativt kortvarigt, jf. figur 15.

Med stadig flere avlsdyr og stadig færre bedrifter bliver resultatet en strukturudvikling i retning af stadig større bedrifter. Der har været flere drivkræfter bag denne størrelsesudvikling, herunder:

- Størrelsesøkonomi (udnyttelse af stordriftsfordele) vil medføre større og færre bedrifter.
- Teknologi kan også betyde, at den optimale størrelse på bedrifterne øges.

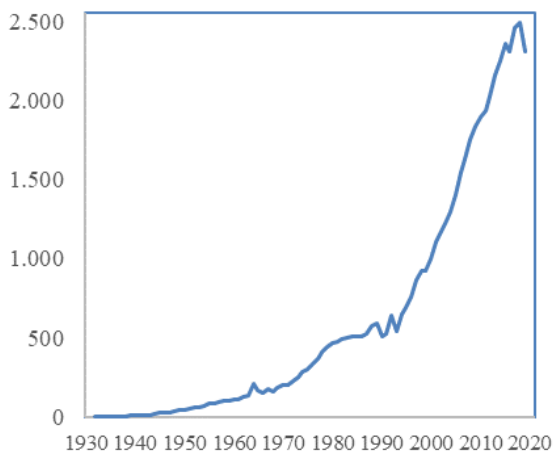
Figur 15. Antal avlstæver af mink i Danmark 1932-2019. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik (flere årgange a, b).

- En bedre indtjening vil begrænse afvandringen og øge tilgangen. Investeringsevnen og -lysten stiger, og dermed bliver de bestående bedrifter større.
- God infrastruktur (adgang til foderfabrikker, pelsrier, auktionshus m.m.) gør det mere attraktivt at være pelsdyrfarmer. Pelsdyrfarmene kan specialiseres og ekspandere.
- De økonomiske konjunkturer fremmer efterspørgslen og gør det sværere at tiltrække arbejdskraft. Det øger anvendelsen af teknologi og dermed også størrelsen på bedrifterne.

Drivkræfterne er ofte langsigtede. Teknologi, udnyttelse af stordriftsfordele og infrastruktur kommer gradvist, og investeringerne er typisk specifikke og langvarige. Dermed vil strukturudviklingen også være gradvis og relativt uafhængig af kortvarige påvirkninger. Dette ses også af figur 16, som viser det gennemsnitlige antal avlstæver af mink pr. bedrift i hele perioden.

Selv om perioden har været kendetegnet ved meget store udsving i priser og indtjening, har strukturudviklingen i form af bedrifternes størrelse således været langt mere jævn. Den langsigtede prisudvikling på pelsskind er på mange områder både speciel og karakteristisk. Det særlige ved prisudviklingen er, at den udvikler sig meget svagt – ofte mindre end inflationen – og at prisfluktuationerne er store. Figur 18, som viser prisudviklingen og prisstabiliteten på rå minkskind i Danmark gennem næsten 80 år, illustrerer disse forhold.

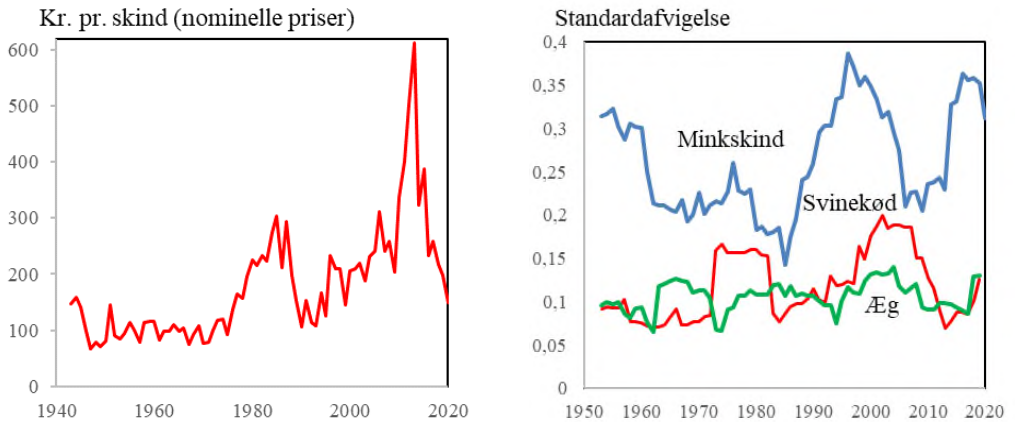
Avlstæver pr. farm

Figur 16. Gennemsnitligt antal avlstæver af mink pr. bedrift i Danmark 1932-2019. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik (flere årgange a, b).

Figur 17. Avlsarbejdet består bl.a. i at udvælge avlsdyr, som producerer den bedste skindkvalitet – i forhold til kundernes fremtidige ønsker. Minkene er også blevet større, hvilket har bidraget til højere skindpriser.

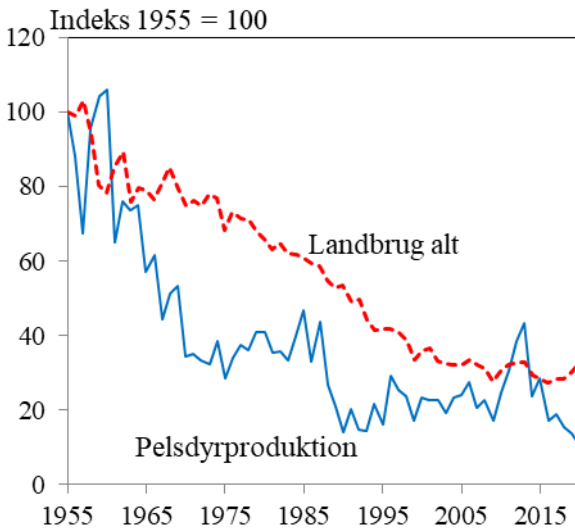

Figur 18. Gennemsnitlig auktionspris på danske minkskind samt prisstabilitet (standardafvigelse) for minkskind, svinekød og æg 1943-2020. Prisstabiliteten beregnet som standardafvigelse i årets gennemsnitspris i forhold til tilsvarende pris foregående år. Kilde: Egen beregninger på grundlag af *Kopenhagen Fur* (2021b) og *Danmarks Statistik* (flere årgange a, b).

De første tilgængelige registrerede priser på minkskind i Danmark er således fra 1943, og da var den gennemsnitlige pris 147 kr. I 2020 – det foreløbigt sidste år med minkproduktion i Danmark – var den gennemsnitlige pris 149 kr. Det vil sige næsten 80 år uden nogen nominel prisstigning, mens der samtidig har været en stor inflation. Set over hele perioden har der været et betydeligt realprisfald. Figuren understreger også de svingende og ustabile priser på minkskind – set i forhold til andre animalske produkter som svinekød og æg. Prisvariationerne på minkskind fra år til år var markante over hele perioden.

Prisvariationerne kan i høj grad forklares ud fra ændringer i udbuddet: Efter år med stigende produktion opstår et overudbud, hvilket resulterer i prisfald. Prisfaldene i årene 2014-2019 er således i vid udstrækning en konsekvens af den markante produktionsstigning, som hele verden oplevede især i årene 2010-2015.

Det prispres, som minkavlerne har stået overfor, kan også illustreres ved bytteforholdet – forholdet mellem output- og inputpriser eller med andre ord forholdet mellem priserne på landbrugets salgsprodukter og driftsmidler. Bytteforholdet udvikler sig normalt negativt på lang sigt, jfr. f.eks. Hansen (2013, 2001). Der er her tale om et globalt fænomen, som er et rammevilkår for landbruget generelt verden over. Også i pelsdyravlen er der en klar tendens i ret-

Figur 19. Bytteforhold for den danske pelsdyrproduktion og for landbruget i alt, 1955-2020. Bytteforholdet for pelsdyrproduktionen er beregnet som forholdet mellem hhv. skindpriser og foder-, kapital- og lønomkostninger. Foderpriser er estimeret ud fra observerede og forventede salgspriser i perioden 1992-2020 samt på grundlag af priser på industrifisk og fiskemel i perioden 1955-2010. Vægtningen af de forskellige faktorpriser er sket på grundlag af regnskabsstatistikker for pelsdyrproduktionen. Kilder: Hansen (2016) samt egne beregninger på grundlag af København Fur (2021b) og Fodercentralen for Holstebro og Omegn (flere årgange), Fodercentralen Limfjorden AMBA (flere årgange), Danmarks Statistik (2021) og NaturErhvervstyrelsen (flere årgange).

ning af et faldende bytteforhold, omend der ikke synes at være større undersøgelser eller analyser af dette område. Foder er den væsentligste omkostning i pelsdyrproduktionen. Hvis man inddrager flere omkostninger, får man et mere præcist og mere dækkende billede af bytteforholdsudviklingen. I det følgende er der inddraget foder-, kapital- og lønomkostninger i en vægtning, som svarer til deres andele af de samlede omkostninger i regnskabsresultaterne for danske pelsdyrproducenter. Udviklingen fremgår af figur 19, der viser udviklingen i dels hele landbrugets, dels pelsdyrsektorens bytteforhold i hele perioden 1955-2020. Det er interessant at se, at den langsigtede udvikling i perioden er identisk. Både landbruget som helhed og pelsdyrsektoren har haft et markant faldende bytteforhold.

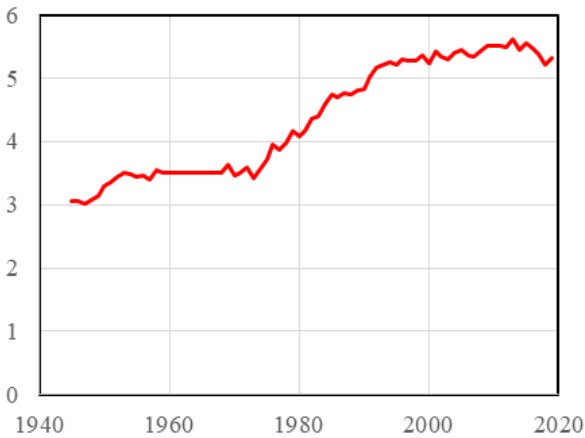

Figur 20. Minkfarm med bure i en lukket hal. Dette staldsystem betød, at man var mindre generet af vejr og vind. Hallerne var dog uisolerede og uden kunstigt lys, som ellers kunne påvirke dyrenes årscyklus.

Det vedvarende forringede bytteforhold i pelsdyrproduktionen har væsentlige konsekvenser. Hvis man intet foretager sig for at forebygge det faldende bytteforhold, vil omkostningerne hurtigt overstige indtægterne. For at undgå et indkomsttab er pelsdyrproducenterne derfor nødt til at øge effektiviteten og udnytte stordriftsfordele. Dette kan ske ved at rationalisere, således at der produceres mere med de samme eller med færre ressourcer. Der er således en meget tæt sammenhæng mellem udviklingen i bytteforholdet og produktiviteten.

Produktivitet beregnes som output i forhold til input – målt i mængder. Output kan f.eks. være minkskind, og input kan være arbejdskraft, kapital, foder – eller alle indsatsfaktorer (inputs) under ét. Hvis man beregner output i forhold til en del af de anvendte inputs, taler man om delproduktivitet. Et eksempel er arbejdskraft-produktivitet, hvor man beregner output i forhold til den anvendte mængde arbejdskraft. Der findes ikke fyldestgørende opgørelser over den samlede produktivitetsudvikling i den danske pelsdyrsektor over en

Avlsresultat

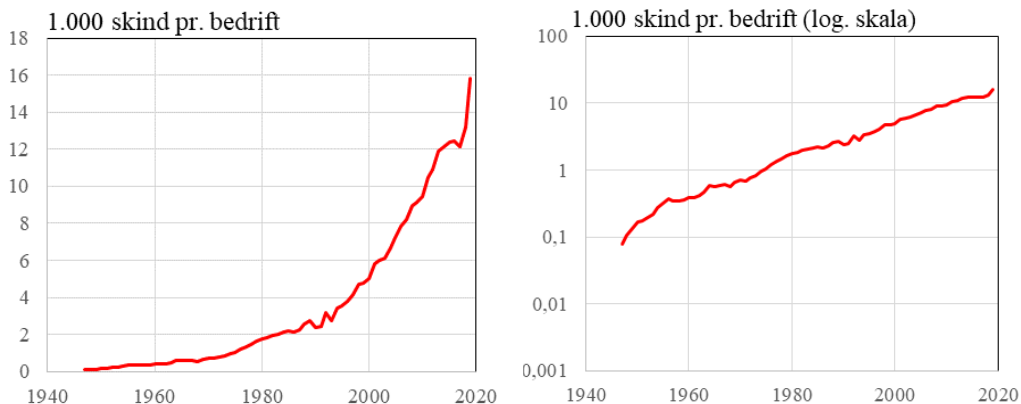

Figur 21. Avlsresultat i den danske minkproduktion (minkhvalper pr. tæve), 1945-2019. Kilde: Egne beregninger på grundlag af København Fur (2021 a,b).

længere årrække. Det er dog muligt at beregne en delproduktivitetudvikling i form af minkhvalper pr. tæve pr. år, jf. figur 21.

Figur 21 viser antal minkhvalper pr. tæve (pr. kuld) for perioden 1945-2019. Som det ses, har der over hele perioden været en stigning fra ca. 3 til ca. 5,5 hvalper pr. kuld i gennemsnit. Stigningen skyldes primært avlsarbejde, men det skal bemærkes, at kuldstørrelse ikke er den eneste parameter, som skal optimeres i avlsarbejdet: Hårkvalitet, hårfarve, skindstørrelse, sygdomsmottagelighed, tilvækst, adfærd m.m. skal også indgå i det samlede avlsarbejde. Det er bemærkelsesværdigt, at stigningen næsten udelukkende er sket i årene 1975-1995. Andre landbrugssektorer har haft en langt større vækst i delproduktivitetsmål, som f.eks. mælkeydelse pr. malkeko, kuldstørrelser i svineproduktionen, tilvækst i forhold til foderforbrug m.m., der alle udviser en langt større stigning end udviklingen i avlsresultatet i minkproduktionen. Der er en række biologiske, kvalitetsmæssige og markeds-mæssige forklaringer på dette, men det indikerer, at der på andre områder er brug for en forbedret konkurrenceevne for at kunne kompensere for det markante fald i både realpris og bytteforhold.

Samlet set har den danske pelssektor været udsat for et stort og vedvarende konkurrencepres i årene 1930-2021: Et usubsidieret erhverv, som næsten udelukkende opererer på et internationalt marked, må løbende styrkes gennem effektivitetsforbedringer, innovation, markedsorientering og øget kompetence for at klare sig. Pelsavlerne er dermed fanget i en af landbrugets trædemøller,

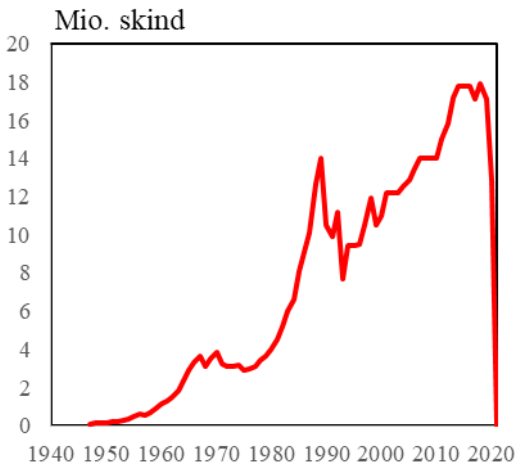
Figur 22. Gennemsnitlig produktion af minkskind pr. minkfarm, 1945-2019. Kilde: Egne beregninger på grundlag af *Kopenhagen Fur (2021b)* og *Danmarks Statistik (flere årgange b)*.

hvor frontløberne med fordel udvikler eller anvender viden, men hvor de mindre progressive pelsavlere kun har oplevet de negative konsekvenser, nemlig stigende produktion, realprisfald og dermed faldende indtjening.³³ Der opstår et vedvarende udskilningsløb, hvor de progressive minkavlere ekspanderer, og hvor en restgruppe på kortere eller længere sigt bliver presset ud af erhvervet. På den måde er der både tabere og vindere blandt minkavlerne, og effektivitets- og strukturudviklingen fortsætter.

Netop strukturudvikling, stordrift og udnyttelse af stordriftsfordele er et område, hvor der har været en kraftig udvikling i pelssektoren – både i den primære pelsdyrproduktion og i afsætningsleddet. Størrelsen på en minkfarm kan opgøres på flere måder. Figur 16 viste det gennemsnitlige antal avlstæver pr. bedrift, mens figur 22 viser den gennemsnitlige produktion af minkskind pr. bedrift.

Figur 22 viser udviklingen med dels en normal Y-akse, dels en logaritmisk Y-akse. Med logaritmisk skala er der næsten tale om en ret linje gennem flere årtier, og der er tale om en meget entydig tendens. I hele perioden har der været en gennemsnitlig årlig vækst i bedrifternes størrelse på knap 7 %. Denne udvikling har givetvis været en væsentlig forklaring på, at sektoren kunne udnytte tilstrækkelige stordriftsfordele til at kompensere for den generelt negative prisudvikling på skind gennem hele perioden.

33 Hansen 2016b.

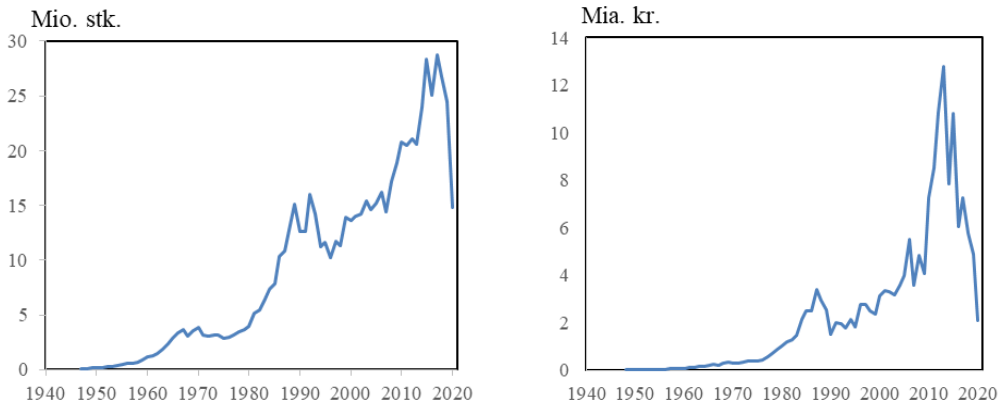
Figur 23. Årlig produktion af minkskind (opgjort i styk), 1947-2021. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Kopenhagen Fur (2021 b).

Produktionen af minkskind har haft en klart stigende udvikling siden den spæde start, men der har været markante udsving, jf. figur 23. I forhold til andre animalske sektorer i dansk landbrug har produktionen af minkskind været meget svingende. Det skyldes flere forhold:

- Der har aldrig været egentlige markedsordninger eller andre støtteformer fra EU, som kunne stabilisere markederne og dermed også produktionen.
- Priserne på minkskind varierer betydeligt, og det påvirker produktionen.
- Etablering, udvidelse eller nedskalering af en minkfarm er relativt overkommelig. I forhold til f.eks. svine- eller malkekvægsproduktionen er det således relativt nemt at ændre på produktionens størrelse afhængig af pris- og markedsvilkårene.

Som det ses af figur 23, var der ingen væsentlig nedgang i den danske produktion af minkskind i 2015-2019 trods de faldende og meget lave priser. En forklaring kan være, at minkavlerne kendte markedsf forholdene fra tidligere perioder, og at de vurderede, at der kun var tale om en midlertidig prisreduktion. Ved at fastholde produktionsapparatet og en stabil produktion ville de være klar til at producere videre og ekspandere, når prisudviklingen igen vendte.

Med en eksportandel på omkring 98 % er der en klar sammenhæng mellem produktion og eksport. Eksporten af pelsskind har dermed også haft en klart stigende tendens gennem mange årtier. Den danske eksport af pelsskind – opgjort i styk værdi – fremgår af figur 24.

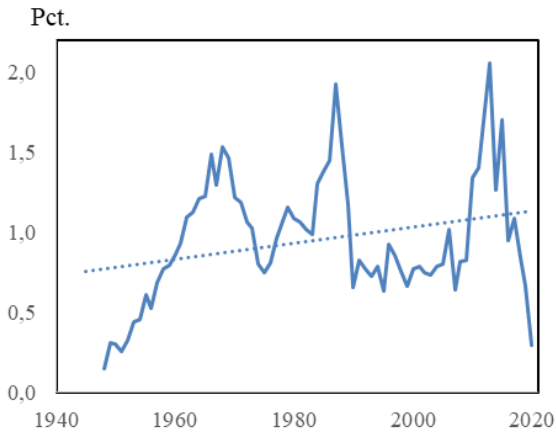

Figur 24. Udviklingen i den danske eksport af pelsskind (mink og ræv), 1948-2020, opgjort i antal og værdi. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik (2021, flere årgange a,b).

Regnet i mængder toppede den danske eksport i 2017 med 28,8 mio. skind. Regnet i værdi toppede eksporten i 2013 med 12,8 mia. kr. Eksporten var i starten rettet mod det europæiske marked, men fra begyndelsen af 1980'erne blev Hong Kong og Kina vigtige markeder, og de blev hurtigt de helt dominerende aftagere. Fra omkring 2015 kom der et nyt skifte, idet nye markeder i Asien, herunder Cambodia, i løbet af kort tid blev de største eksportmarkeder.³⁴ Importerede skind spiller en væsentlig rolle på Kopenhagen Furs's auktioner. Der er således tale om reeksport eller eksport af importerede varer uden nogen stor værdiforøgelse. Op til 35-40 % af Kopenhagen Furs's salg kom fra udenlandske skind, hvorfor figur 24 ikke giver det eksakte billede af den eksport, som danske minkavlere skaber ud fra en dansk produktion.

Sædvanligvis vil landbrugseksport over tid udgøre en faldende andel af et lands samlede eksport. Denne tendens ses både i Danmark og i næsten alle andre lande, når landet gennemgår en økonomisk og industriel udvikling. Minkskind, som i sin rå og uforarbejdede form også kan betegnes som et landbrugsprodukt, følger imidlertid ikke samme tendens i Danmark. Siden starten af 1960'erne har pelsskind udgjort i gennemsnit omkring 1 % af den totale danske eksport. Der har været store udsving fra år til år afhængig af de aktuelle priser på minkskind, men der har ikke været nogen negativ tendens, jf. figur 25.

³⁴ Hansen 2021d.

Figur 25. Danmarks eksport af pelsskind vist i procent af den samlede eksport, 1948-2020. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik (2021, flere årgange a,b).

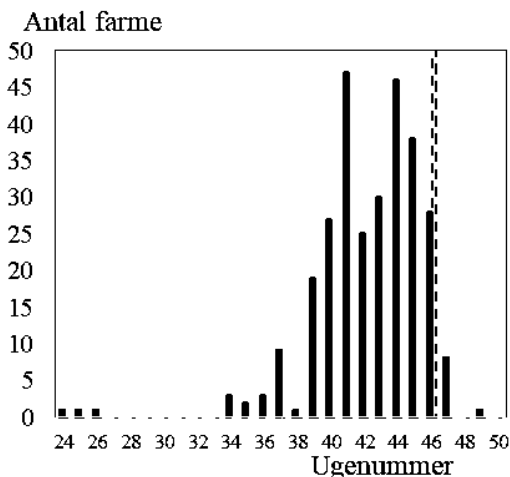
Figuren indeholder også en tendenslinje for hele perioden, som viser en stigende udvikling. Hvis der korrigeres for en større import og dermed reeksport i sidste halvdel af perioden, bliver konklusionen, at tendensen har været en næsten konstant andel af den samlede eksport i perioden.

Nedlukning og afslutning

Den 4. november 2020 blev det danske minkerhverv reelt og pludseligt nedlukket. Som konsekvens af COVID-19 i mink og en mulig trussel herfra imod folkesundheden blev det besluttet af regeringen, at alle danske mink skulle afives. Det er første gang i Danmarks historie, at en så stor erhvervssektor de facto nedlægges ved en politisk beslutning, og første gang at folkesundheden har haft så stor vægt bag en erhvervspolitisk beslutning.

Den 15. juni 2020 blev der første gang konstateret COVID-19 i mink i Danmark. I de følgende to uger blev yderligere to minkfarme konstateret smittede – alle tre lå i Hjørring og Frederikshavn kommuner. Herefter gik der syv uger uden flere konstaterede smittetilfælde på minkfarme. Fra midten af august og i september var der igen nogle smittetilfælde, men det var først i slutningen af september, at smitteudbruddene for alvor begyndte, jf. figur 26. I løbet af september-oktober steg antallet af smittede besætninger, og i alt blev 290 ud af 1.147 pelsdyrfarme smittede med COVID-19.

Statens Serum Institut vurderede den 3. november, at en fortsat minkproduktion i 2021 ville medføre en risiko for gentagelse af smittespredning blandt mink og mennesker. Man vurderede, at dette ville indebære en stor risiko for

Figur 26. Antal konstaterede nye smittede minkfarme pr. uge. Den stiplede linje viser tidspunktet for den begyndende aflivning af mink. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Fødevarestyrelsen (2021).

folkesundheden, både ved at medføre større sygdomsbyrde blandt mennesker, og ved at et stort virusreservoir i mink øgede risikoen for, at der igen opstod nye virusmutationer, som vacciner ikke giver optimal beskyttelse imod. Man konkluderede således at *“en fortsat minkavl under en igangværende COVID-19 epidemi indebærer en betydelig risiko for folkesundheden, herunder for mulighederne for at forebygge COVID-19 med vacciner”*.³⁵

Den følgende dag, den 4. november 2020, offentliggjorde regeringen sin beslutning om, at alle mink i Danmark skulle aflives med henvisning til den omfattende smittespredning af COVID-19 i mink og sundhedsmyndighedernes skærpede risikovurdering. Begrundelsen og konklusion var, at den muterede virus – via mink – kunne indebære den risiko, at den kommende vaccine ikke ville komme til at virke, som den skulle.³⁶ Vurderingen var, at muteret virus hos mink kan have voldsomme negative konsekvenser for hele verdens håndtering af den igangværende pandemi. Det krævede resolut handling, som betød, at alle mink i Danmark – herunder også avlsdyrene – skulle aflives. Handlekraften blev begrundet med, at det drejede sig om liv og død, ikke kun i Danmark, men i hele verden. Det drejede sig også om økonomi, eksport og arbejdspladser.³⁷

35 Statens Serum Institut 2020a.

36 Statsministeriet 2020a.

37 Statsministeriet 2020.

Spørgsmålet om det faglige grundlag for minkaffivningen skabte stor diskussion. Man frygtede mutationer via den såkaldte Cluster 5, men det viste sig relativt hurtigt, at den sandsynligvis var forsvundet allerede på dette tidspunkt.³⁸ Frygten for mutationer og dermed svækkelse af fremtidige vacciner var tilsyneladende ubegrundet. Den afledte omkostning ved en nedlukning af et helt erhverv havde naturligvis også stor interesse – både før, under og efter beslutningen. I løbet af oktober-november kom der forskellige – men stigende – vurderinger af omkostningerne. De første skøn lød på 2,3-2,8 mia. kr. i umiddelbare erstatninger til besætningerne for dyr og driftstab. I slutningen af januar 2021 blev man politisk enig om en erstatning til minksektoren. Her blev tabet fastlagt efter både økonomiske og politiske hensyn, og det blev opgjort til 16-19 mia. kr.

Den vel nok største politiske sag under hele minkforløbet blev imidlertid hverken den eventuelle sundhedstrussel eller pelsdyrsektorens bratte nedlukning, men derimod en manglende lovhjemmel bag beslutningen om at aflive alle mink. Regeringen kunne ikke uden videre træffe en så vidtgående beslutning uden om Folketinget, hvorfor beslutningen muligvis var grundlovsstridig. Ud fra et praktisk synspunkt havde det næppe den store betydning. Der var et klart flertal i Folketinget bag beslutningen, og der var primært tale om en administrativ procedurefejl. Loven blev vedtaget den 21. december, hvor alle partier i rød blok stemte for, mens alle partier i blå blok stemte imod. Ud fra et politisk synspunkt fik sagen efterfølgende stor betydning. Fødevareministeren måtte trække sig, og der kom en række forespørgsler og spørgsmål om sagen. Som en udløber af sagen om den manglende lovhjemmel besluttede Folketinget at nedsætte en såkaldt granskningskommission samt to advokatundersøgelser. Formålet med denne granskningskommission var at undersøge beslutningsprocesserne bag aflivningen af de danske mink.³⁹

Epoken er slut

Den danske pelssektor havde en heftig, men indtil videre kort levetid. Sektoren blev skabt af nød, fordi landmændene i 1930'erne var tvunget til at finde alternative produktionsmuligheder. Samtidig skabtes der en stærk integreret værdikæde, og det endte med en stærk global værdikæde styret af de danske minkavlere. Den danske pelssektor blev blandt erhvervene med størst international konkurrenceevne i Danmark, og på flere måder var minkerhvervet verdensførende. Pelsavlerne havde som strategisk mål at bevæge sig fremad i værdikæ-

38 Berlingske 2020 (baseret på interviews med bl.a. Jakob Stoustrup, AAU, og Kasper Planeta Kepp, DTU).

39 Folketinget 2021.

den, og kvalitet skulle være grundlaget for branchen. Markedsvilkår, transparens og samarbejde var yderligere nøgleord i sektorens udvikling.

Den internationale konkurrenceevne blev udviklet med udgangspunkt i en række faktorer og styrker, både naturgivne og menneskeskabte. De menneskeskabte omfattede bl.a. organiseringen, integrationen og hele klyngedannelsen. Det er styrker, som dels er svære at overføre til andre lande, dels er umulige at genopbygge på kort sigt. Hele infrastrukturen og værdikæden fra forskning, udvikling, avlsarbejde og rådgivning – videre til pelsproduktion og afsætning og sammenhængen helt til slutbruger blev brudt og kan ikke uden videre genskabes.

Hvis der ellers ikke er politisk modstand mod fremtidig minkavl i Danmark, kan sektoren genstartes. Det bliver dog på et helt andet plan, i langt mindre skala og med helt andre konkurrencemæssige forudsætninger. Så ja: En epoke er slut.

Kilder og litteratur

- Berlingske (2020): 'Minkmutation, der har ført til masseaflivninger og stor nedlukning, er med stor sandsynlighed allerede uddød: "Jeg vil vurdere, at den sagtens kan være forsvundet"', avisinterview med bl.a. professor Jakob Stoustrup (AAU) og professor Kasper Planeta Kepp (DTU), 6. november 2020; <https://www.berlingske.dk/danmark/minkmutation-der-har-foert-til-masseaflivninger-og-stor-nedlukning-er-med>.
- Bjørn, Claus (1999): *Fortid med fremtid. Danske Andelsselskaber 100 år, 1899-1999*, København (Danske Andelsselskaber).
- CFC (2002): *Pels – en dansk verdenssucces*, Glostrup (Copenhagen Fur Center).
- Danmarks Statistik (flere årgange a): *Statistisk Årbog*, København.
- Danmarks Statistik (flere årgange b): *Landbrugsstatistik*, København.
- Danmarks Statistik (2021): 'Statistikbanken'; www.statistikbanken.dk.
- Dansk Pelsdyravlerforening (1980): *Dansk Pelsdyravlerforening, 1930-1980*, København.
- Danske Minkavlere (2017): 'Kopenhagen Fur skal sælge norske skind'; <https://www.danskeminkavlere.dk/nyheder/2017/juni/kopenhagen-fur-skal-saelge-norske-skind/>.
- Det Statistiske Departement (1958): *Landbrugets priser 1900-1957*, København (Danmarks Statistik).
- Erhvervsfremme Styrelsen (2001): *Kompetenceklynger i dansk erhvervsliv – en ny brik i erhvervspolitikken*, København.
- FAO (2021): 'FAOSTAT'; <https://www.fao.org/faostat/en/#home> (personlig meddelelse).

- Fodercentralen for Holstebro og Omegn (flere årgange): 'Årsregnskab', Holstebro.
- Fodercentralen Limfjorden AMBA (flere årgange): 'Årsregnskab', Støvring.
- Folketinget (2021): 'Kommissorium for en granskningskommission om sagen om aflivning af mink'; <https://www.ft.dk/samling/20201/almDEL/UFO/bilag/124/2380301.pdf>.
- Fødevarerstyrelsen (2021): 'Smittede minkfarme uge for uge'; <https://www.foedevarestyrelsen.dk/Dyr/Dyr-og-Covid-19/Mink-og-COVID-19/Sider/Smittede-minkfarme-uge-for-uge.aspx>.
- Hansen, Erik Ugilt (2003): 'Danske pelsavlere vil gå solo', avisinterview med formanden for Dansk Pelsdyravlerforening, i: *Jyllands-Posten*, 14. april 2003, s. 2.
- Hansen, Henning Otte (2001): *Landbrug i et moderne samfund*, København (Handelshøjskolens Forlag).
- Hansen, Henning Otte (2013): *Food Economics – Industry and Markets*, London (Routledge).
- Hansen, Henning Otte (2016a): *The Danish fur industry: structure, competitiveness and international position*, København (DJØF).
- Hansen, Henning Otte (2016b): 'Landbrugets trødemølle: Gælder den stadig?', i: *Tidsskrift for Landøkonomi* 2016:3, s. 241-251.
- Hansen, Henning Otte (2021a): 'Den danske pelssektor 1930-2021: en epoke er slut', i: *Tidsskrift for Landøkonomi* 207:2, s. 135-154.
- Hansen, Henning Otte (2021b): 'Den danske pelssektor ind i det 21. århundrede: struktur, udvikling og markeder', i: *Tidsskrift for Landøkonomi* 207:2, s. 187-201.
- Hansen, Henning Otte (2021c): 'Det danske minkerhverv: Nedlukning 2020-2021', i: *Tidsskrift for Landøkonomi* 207:2, s. 203-225.
- Hansen, Henning Otte (2021d): 'Den globale pelsindustri', i: *Tidsskrift for Landøkonomi* 207:2, s. 165-177.
- Hansen, Henning Otte, Karl Christian Møller og Flemming Holmgaard Kristensen (2004): *Mergers, Alliances and Acquisitions in the Nordic Agro and Food Industry – present situation and future development*, København (Nordisk Ministerråd).
- Høj, Palle (2021): Personligt interview med direktøren for Sagro, 27. august 2021.
- Jacobsen, Sander (2004): 'Pelsavlere frygter fremtiden', avisinterview med direktøren for Kopenhagen Fur, i: *JydskeVestkysten*, 25. marts 2004.
- Jensen, Lars Herluf (2005): *Mennesker, mink og milliarder. Dansk Pelsdyravlerforening 1930 – 2005*, Glostrup (Dansk Pelsdyravlerforening)

- Jespersen, Søren Jessing (2021): Personligt interview med kommunikations- og pressechefen i København Fur, 26. august 2021.
- København Fur (2021a): Personlig meddelelse.
- København Fur (2021b): 'Historiske data: Verdensproduktion mink'; https://www.kopenhagenfur.com/media/320672/verdensproduktion_mink.pdf.
- Luzina, Svetlana (2021): Personlig interview med redaktøren af IB Fur Auctions, 13. august 2021.
- Møller, Steen Henrik (2021): Personligt interview med seniorforsker fra Aarhus Universitet, 26. august 2021.
- NaturErhvervstyrelsen (flere årgange): 'Fiskeristatistisk Årbog', København.
- Pedersen, Tage (2016): 'København Furs februar-auktion'; <https://www.kopenhagenfur.com/da/nyheder/2016/februar/kopenhagen-furs-februar-auktion/>.
- Pedersen, Tage (2017): 'Beretning ved Dansk Pelsdyravlerforenings årsmøde, Herning', Glostrup (Dansk Pelsdyravlerforening).
- Politiken (2004): 'Dansk pels vil højne kvaliteten', 17. juli 2004, s. 13.
- Statens Serum Institut (2021): 'Risikovurdering', 3. november 2021; <https://files.ssi.dk/Risikovurdering-human-sundhed-ved-fortsat-minkavl-03112020>.
- Statsministeriet (2020): Pressemøde, 4. november 2020; <https://www.stm.dk/presse/pressemoedearkiv/pressemoede-den-4-november-2020/>.
- Tinggaard, Marianne (2017): 'Pelsdyrene blev en hjertesag', i: *Jord & Viden* 2017:9; <http://infolink2003.elbo.dk/jordviden/dokumenter/doc/16860.pdf>.
- TV2 (2009): 'Fire ud af ti vil forbyde minkavl', 30. oktober 2009; <https://nyheder.tv2.dk/nyheder.tv2.dk/nyheder.tv2.dk/nyheder/article.php/id-26108709>.
- TV2 (2020): 'Flertal bakker op om affivning af mink: – Det er vel noget af det værste, du kan opleve', 8. november 2020; <https://nyheder.tv2.dk/samfund/2020-11-08-flertal-bakker-op-om-affivning-af-mink-det-er-vel-noget-af-det-vaerste-du-kan>.
- Vest, Knud (2021): Personligt interview med tidligere formand for European Fur Breeders Association (EFBA) m.m., 28. august 2021.

Summary

Danish fur farming started in 1930 because the agricultural crisis and low agricultural prices forced farmers to find alternative sources of income. In the beginning, foxes were the main fur animal, but from the early 1950s, the mink took over completely. In 1930, the Danish Fur Breeders' Association was founded, and in 1946 the association itself began holding auctions under the name 'Danske Pels Auktioner'.

It is unique that a farmer-owned cooperative already from the beginning of the 1930s managed to build one single nationwide company, whereby subse-

quent mergers and consolidation became unnecessary. Danske Pels Auktioner subsequently became the world's largest fur auction house. In 1954, collaboration was initiated with the fur farmers in Norway, Sweden and Finland on the marketing company 'Saga Furs of Scandinavia'. In 2004, however, the Danish Fur Breeders' Association left the collaboration for various reasons. Instead, 'Kopenhagen Fur' became the new name for both the auction house and the luxury brand.

The first pioneers in fur farming in Denmark had, to a certain extent, a different starting point than others in agriculture. With the economic development and not least as a result of economic crises, a shift away from hobby-oriented small part-time farms to highly specialized professional companies took place. For decades, campaigns and opposition to the sector have prevailed. Compared to other countries, however, the anti-fur campaigns in Denmark do not seem to have had much effect; and a number of possible explanations for this relationship can be identified.

The mink industry has been one of the industries in Denmark with the highest international competitiveness – also in the years leading up to the closure. The strong international competitiveness was developed based on a number of factors and strengths, some of which were natural or created in advance, while others were created by the mink industry itself.

In the period 1930-2021, long-term trends and developments have shaped the fur industry. The article identifies a number of such economic, structural and market trends.

With the decision on 4 November 2020 to cull all mink in Denmark, a large business industry was de facto closed down for the first time. It was a process in which experiences from previous and similar situations could not be utilized. This made it difficult to make decisions, and the result was a somewhat unstable and not very nice process: the estimated costs of the closure increased, and the balance between advantages and disadvantages was deficient. A very important reason for the culling, the fear of mutations of COVID-19 and thus weakening of future vaccines, was apparently unfounded. The assessment in the article is that in case of no political opposition to future mink farming in Denmark, the industry can be restarted. However, it will be on a completely different level, on a much smaller scale and with completely different competitive conditions.

Forfatterpræsentation

Henning Otte Hansen, født 1959, er seniorrådgiver ved Institut for Fødevarer- og Ressourceøkonomi ved Københavns Universitet. Han er cand. agro. og cand. merc. samt HD i international virksomhedsøkonomi. Hans ph.d. i landbrugs- politik vedrørte handelsliberalisering i den vestlige verden. Han underviser og arbejder med emner som fødevarerindustri, globalisering og fødevaremarkeder, og på det seneste med megatrends.